

Türkiye’de Kimlikler: Din, Ekonomi ve Siyaset

2024 Değerler Araştırması

Ankara Sosyal Bilimler Vakfı araştırma serisi no: 1

İletişim

Telefon: +90 (312) 266 00 16

Adres: Üniversiteler Mah. Bilkent Plaza 3A

Kat: 6 No: 59, Bilkent Blv., 06800 Çankaya Ankara Türkiye

ISBN

978-625-97708-0-2

<https://www.sosyalbilimlervakfi.org.tr>

X: <https://x.com/SosyalBilimlerV>

Instagram: <https://www.instagram.com/sosyalbilimlerv/>

e-Posta: bilgi@sosyalbilimlervakfi.org

Ankara Sosyal
Bilimler Vakfı

Türkiye’de Kimlikler: Din, Ekonomi ve Siyaset

2024 Değerler Araştırması

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	6
GİRİŞ.....	8
Değer Nedir, Nasıl Ölçülür.....	9
Rokeach'ın Değer Kuramı.....	11
Ronald Inglehart ve Dünya Değerler Araştırması.....	12
Geert Hofstede ve Kültürel Boyutlar Kuramı.....	16
Schwartz Değer Kuramı.....	17
Araştırma Yöntemi.....	21
Örnekleme Yöntemi.....	21
Örneklemin Genel Özellikleri.....	22
Kullanılan Anket Formu.....	23
Veri Toplama Yöntemi.....	32
Bağımsız Değişkenler.....	32
Sosyo-Politik Kimlikler ve Kimlik Gruplanmaları.....	33
Milliyetçilik.....	37
BİRİNCİ BÖLÜM:TOPLUMU ANLAMADA KİMLİĞİN ROLÜ..	41
Kimlik ve Din-Devlet İlişkisi.....	43
Din-Sosyal Yaşam İlişkisi	46
Otoriter Eğilimler ve Demokrasiye Bakış	52
Temel Hak ve Özgürlükler.....	56
Üzerinde Tam Uzlaşılan Nadir Konulardan Biri: Göçmenler.....	63

Din-Ekonomi İlişkisi.....	64
Bireyselleşme ve Bir Değer Olarak Çalışma.....	67
Serbest Piyasa Ekonomisi.....	71
İKİNCİ BÖLÜM: POLİTİK GÜÇ İLE BAĞLANTILI OLAN VE OLMAYAN DİNDARLIK.....	74
Ahlâk için Dindarlık.....	77
Ahlâk Dinin Yerini Tutar mı?.....	81
Günlük Hayatta Din.....	83
Okullarda Yeterli Din Eğitimi Verilmesi.....	87
Laiklik: Bireysel Düzeyde Dine Mesafeli Olma, Devlet Ölçeğinde İnançlara Karışmama.....	88
Devletin Din İşlerine Karışması	91
Din ve Ekonomik Gelişme.....	92
Devlet Yönetiminde Dindarların Daha Çok Söz Sahibi Olması.....	95
Dindar Yöneticiler ve Hakların Korunması.....	98
Dindar İş İnsanları ve Dürüstlük.....	100
Dini Yaşamak için Cemaat veya Tarikat Gerekliliği.....	103
Dinin Farklı Yorumları.....	104
Gelecekte Din.....	106
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:ÖZGÜRLÜK, ÇALIŞMA, SAVUNMA VE REFAH.....	110
Her Şeyin Başı Güven.....	114
İnsanların Çoğu Kötü Niyetli midir?.....	118

İnsanlar Zorlamadıkça Çalışmaz.....	120
Çalışan Hep Kazanır mı?.....	123
Başarısızlıkta Toplum mu, Yoksa Birey mi Sorumlu?.....	126
Başarıda Şans ve Torpilin Rolü.....	129
İşsizlik ve İş Beğenmeme.....	132
Refah, Savunma, Çevre ve Özgürlük: Hepsi Birlikte Olsa İyi Ama Tercih Zorunluysa Hangisi?	136
Refah mı Savunma mı?.....	137
Özgürlük mü Refah mı?.....	140
Bolluk mu Çevre mi?.....	143
Nükleer Enerji.....	144
Serbest Piyasa mı Devlet mi?.....	148
Küreselleşme.....	152
İş Dünyasının Aşırı Kârı.....	155
Devlet Fakirlere Bakmalı mı?.....	159
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: DEMOKRASİ, LİDER VE KURUMLAR.....	161
Siyasal Sistem Olarak Demokrasi.....	162
Demokrasi Türkiye İçin Uygun Bir Yönetim Biçimi mi?.....	165
Farklı Olanlara Eşit Davranış: Özür mü Pişmanlık mı?.....	167
Kurtarıcı Olan Lider mi Yoksa Kurumlar mı?.....	171
Olağan veya Olağanüstü Durumlarda Farklılık ve Birlik.....	177

İnsan Hakları ve Batı.....	180
Herkes İsteddiği Gibi Yaşamalı mı?.....	183
Milletlerin Eşitliği veya Üstünlüğü.....	187
Bazı Milletlerin Üstünlüğü Doğal mı?.....	189
Diğer Milletlere Karşı Güç Kullanmak.....	190
BEŞİNCİ BÖLÜM: GÜNCEL KONULAR.....	192
Türkiye'nin Göçmen Politikası Göçmenlerin Ülkelerine Gönderilmesi.....	193
Kadınlar ve Ev Hanımlığı.....	195
Mahkemeler Bağımsız ve Tarafsız mı?.....	199
Kaynakça.....	218
Ek Tablolar.....	230

SUNUŞ

Ankara Sosyal Bilimler Vakfı, Başkentte bir düşünce kuruluşu, bir düşünce platformudur. Bu çerçevede, değişik sosyal konularda programlar yapılmakta, bazı projeler yürütülmekte ve araştırmalar gerçekleştirilmektedir. Ülkemizde ve dünyada gelişmelerle ilgili olgun, yetkin değerlendirmeler, söyleşiler, analizler yapılmaktadır.

2024 yılında toplumsal analizin çok derinlemesine ifadesi ve yöntemi olarak değerlendirilebilecek bir “*Değerler Araştırması*” projesi gündeme alınmıştır. Toplumsal değerler, toplumların ve bireylerin kimliğini oluşturur. Toplumsal değerler, hayatın her alanına ve çizgisine dağılmış, sinmiş ve sızmış durumdadır. Toplumlara ve bireyleri kendi kimliği ile ayakta tutan, geçmiş ve geleceğini irtibatlayan temel dayanaklar ve sütunlar gibidir. Bireylerin davranışlarını ve önemli toplumsal hareketleri besleyen, motive eden, hatta eylem haline gelmesini sağlayan da derinlerde bu değerlerdir denilebilir. Bireyin zihniyetini oluşturan, düşüncesini şekillendiren, bunların tutum haline gelmesini ve tutumların eyleme dönüşmesini sağlayan değerlerdir.

Bu sebeple, toplum çalışmalarında bu değerlerin zaman zaman gözden geçirilmesi, ne durumda olduklarının yoklanması gerekmektedir. Toplumı iyi anlamak için bu değerlerden hangilerinin ne yönde evrildiği, hangilerinin değişim geçirdiği, hangilerinin irtifa kaybettiği, hangilerinin yükseldiği tespitlerinin iyi yapılması gerekir. Tabii, bunların periyodik olarak yapılması ile değişim daha kolay ve sağlıklı tespit edilecektir. Aynı araştırma içinde yer alan yaş grupları ve kuşak mukayesesi de az da olsa bazı ipuçları verebilmektedir. Vakfın bu çalışmasında hem uluslararası bazı değer araştırmalarının sonuçları, hem de ülkemizde yapılmış değişik araştırmaların sonuçları ile mukayese ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Bugün dünyada toplumları analiz ve anlamada Değerler Araştırmaları büyük önem taşımakta ve uygulanmaktadır. Uluslararası kuruluşların da kendi çalışma alanları açısından bu konuda geniş kapsamlı, ülkeleri mukayese ile ele alan araştırma ve değerlendirmeleri olmaktadır. Bu konuda, yine uluslararası boyutta akademik çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan bazılarında kitabın ilerleyen sayfalarında değinilecektir. Bu araştırma planlanırken ve içerik belirlenirken hem “*Dünya Değerler Araştırması*” gibi uluslararası çalışmalar, hem ülkemizde yapılan bu

tür araştırmalar incelenmiş ve gerektiğinde mukayeseler yapılmıştır. Bu şekilde, araştırmada hem uluslararası standartlar hem de ülkemize has boyutlar birlikte ele alınabilmektedir.

Toplumsal Değerler çok kapsamlı, çeşitli ve derindir. Bir araştırmada bir toplumun değerlerinin hepsine derinlemesine bakış kolay değildir. Bu konulardaki ulusal ve uluslararası araştırmalarda daima konu ve boyut seçimi yapılmak zorunluluğu vardır ve uygulama bu şekildedir.

Bu araştırma ve analizde üç temel alan seçilmiştir: Din, Ekonomi ve Siyaset. Bu üç alan bizim toplumumuzda etkileri geniş olan, diğer alanları da çok etkileyen daha dirençli boyutlardır. İnşallah diğer boyutlarda ayrı çalışmalar yapılacaktır. Ancak, bu araştırmada üç temel değer alanı seçilse de dolaylı olarak diğer bazı boyutlar da gündeme gelmiş olmaktadır.

Bu çalışma, koordinasyonunda Ömer Demir, İbrahim Dalmış, Ömer Toprak ve Cem Eyerici'den oluşan bir ekip tarafından yürütülmüştür. Bu ekip, aynı zamanda, kurulduğu ve etkili bir düşünce kuruluşu olduğu yıllarda Ankara Sosyal Araştırmalar Merkezi'nde (ANAR) o önemli Türkiye Gündemi araştırmalarının yürütülmesinde, sonrasında bir dönem Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) haline dönüşmesinde aktif olarak rol almış, saha araştırmalarında oldukça deneyimli bir ekiptir. Çalışmalar esnasında o günler de sık sık anılmıştır. Araştırmanın saha uygulamasını ETİG firması yürütmüştür, firmanın saha ekibi ve yöneticilerine de bu vesileyle teşekkür ederim.

Araştırmanın soru seçim aşamasından metinlerin gözden geçirilmesine kadar araştırmanın çok farklı aşama ve alanlarında birçok kişinin emeği geçmiştir. Hepsine çok teşekkür ederim.

Araştırmanın sonuçlarının değerlendirmesi olan bu eser aynı zamanda Ankara Sosyal Bilimler Vakfının ilk kitabıdır. İnşallah, peşinden Vakıf bünyesinde yapılan önemli Sosyal Bilim Söyleşilerinin yer aldığı birkaç kitabımız daha yayınlanacaktır. Eserin içinde yaşadığımız dönemin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamasını dilerim.

01.10.2024

Beşir Atalay

Ankara Sosyal Bilimler Vakfı

Mütevelli Heyeti başkanı

GİRİŞ

“Hiç kimse derisinin renginden, geçmişinden ya da dininden dolayı bir başkasından nefret ederek doğmaz. İnsanlar nefret etmeyi öğrenirler ve eğer nefret etmeyi öğrenebiliyorlarsa onlara sevmeyi de öğretebiliriz, çünkü sevgi insan kalbine zıtlarından daha doğal gelir.”¹

Afrikalıların özgürlük meşalesini yakan büyük mücadele ve devlet adamı Nelson Mandela insana inanan birisi. Bilimsel olarak çıkış noktasına ve ulaştığı sonuca itiraz etmek mümkün olsa da ahlâken karşı çıkmak mümkün değildir. Savunulan norm, sevginin nefrete tercih edilmesidir. Ancak gerek uluslararası gerekse ulus-içi bağlamlarda nefretin uzantıları vardır ve kısa vadede yok olacak gibi de durmamaktadır. Bunun farklı analiz düzeylerinde farklı açıklamaları yapılmaktadır. Bu çalışma, bunlardan sadece biri üzerine odaklanmaktadır: Toplumu oluşturan bireylerin inanç ve değer sistemlerindeki benzerlik ve farklılaşma.

Hindistan’da İngiliz sömürgeciliğini sona erdiren devlet ve düşünce adamı Mahatma Ghandi “İnançlarınız düşünceleriniz olur, düşünceleriniz sözleriniz olur, sözleriniz eylemleriniz olur, eylemleriniz alışkanlıklarınız olur, alışkanlıklarınız değerleriniz olur, değerleriniz kaderiniz olur” demektedir.² İnançlar eylemlerle, eylemler değerlerle, o da geleceğimizle birbirine bağlıdır. Yani, bireylerdeki inanç sistemlerini ve değer yönelimlerini anlamak Mandela gibilerinin dileğinin gerçekleşmesine katkıda bulunabilir.

Bu araştırma, farklı zamanlarda, farklı kurumsal çatılar altında yapılan değer eksenli araştırmalara bir yenisini eklemektedir. Yukarıda da

1 Nelson Mandela, *Long Walk to Freedom: The Autobiography of Nelson Mandela* (Hachette UK, 2008).

2 Kesharichand Dasharathasa Gangrade, *Gandhi’s Autobiography: Moral Lessons* (New Delhi: Gandhi Smriti and Darshan Samiti, 1960).

izah edildiği üzere, değerlerin çeşitleri ve her birinin boyutlarının genişliği, tüm değerleri içerecek bir saha çalışmasını neredeyse imkânsız kılmaktadır. O sebeple din, ekonomi ve siyaset alanına ilişkin sınırlı sayıda temel bazı değerler esas alınmıştır. Bu üç alan, neredeyse herkesin bir şekilde bilgi sahibi olduğu ve toplumsal etkilerine ilgi duyduğu alanlardır. Soruların seçiminde sıcak gündemlere karşı görece dirençli temalara öncelik verilmiş, 2024 yılı itibariyle bir Türkiye fotoğrafı çekilmeye çalışılmıştır. Araştırmacılar, bunun bir fotoğraf mı yoksa tablo mu olduğunun her zaman tartışmaya açık olacağının farkındadır. İyi bir fotoğraf olması için azami gayret gösterilmiştir, umarız başarılı olunmuştur.

Araştırmanın künyesini tanıtmak ve verilerinin analizine geçmeden önce kısa bir kavramsal çerçeve sunulmaktadır. Bu çerçeve bahsi, araştırmanın oturduğu eksen netleştirmekten çok bu konuda ileri sürülebilecek kavram setlerinin zenginliğini ortaya koymak içindir. Bu kavramsal zenginlik aynı zamanda bazı ciddi zorluklar da içermektedir. Zira sosyal gerçekliğe bakışta kavramlar hem çerçeveyi çizmekte hem de büyük oranda gidilecek yönü tayin etmektedir. Yönün belirlenmesi kolay değildir. Bu alandaki kavramsallaştırma zenginliğinin, sağladığı imkânların yanı sıra risklerine de işaret etmek uygun olacaktır.

Değer Nedir, Nasıl Ölçülür?

Değerler ve inançların yaşamdaki etkisi düşünce tarihinin ilk dönemlerinden beri üstünde fikir yürütülen konulardan biri olsa da bunların doğrudan konu edildiği çalışmalar ancak yarım asırlık bir geçmişe sahiptir. Bu çalışmaların öncüllerinden Milton Rokeach³ değeri “... belirli bir davranış biçiminin ya da varoluşun son durumunun kişisel ya da toplumsal olarak karşıt bir davranış biçimine ya da varoluşun son durumuna tercih edildiğine dair kalıcı bir inançtır” şeklinde tanımlamıştır. Burada değerlerin “kalıcılık” ve “öncelik” özellikleri öne çıkarılmış hem davranışı hem de arzulanan oluş halini belirleme gücü üzerine vurgu yapılmıştır. Bu

3 Milton Rokeach, *The Nature of Human Values* (Free Press, 1973).

araştırmada da değer benzer bir konuma sahiptir.

Yine alanın önde gelen isimlerinden Shalom Schwartz'a⁴ göre değerlerin ilk özelliği “arzu edilir” olmalarıdır. Değerler, bireyin ya da toplumun ulaşmayı ya da korumayı arzuladıkları bir şeyi temsil eder. İkinci olarak, değerlerin durum ötesi bir doğası vardır. Değerler farklı durum ve bağlamlarda hayli sabittir ve davranışı tutarlı bir şekilde etkiler. Üçüncü olarak, değerlerin hiyerarşik bir yapısı vardır. Değerlerin önemi bireylere ve kültürle göre farklılık gösterir; bazıları diğerlerinden daha merkezidir. Son olarak da değerlere yol gösterici ilkeler olarak bakılması gerekir. Karar verme, seçimleri ve eylemleri etkileme için bir çerçeve sağlarlar.

Kısaca değer, bir bireyin veya grubun önemli veya arzu edilir olduğunu düşündüğü bir ilke veya standarttır. Değerler, davranışları şekillendiren, karar almayı etkileyen ve bireylerin veya toplumların neyi iyi, doğru ve faydalı olarak değerlendireceğini belirleyen yol gösterici ilkeler olarak işlev görür. Değerler yaşam alanlarına göre dört gruba ayrılabilir:

1. **Kişisel değerler:** Kişisel davranış ve tercihleri belirleyen bireysel inançlardır. Örneğin, sağlıklı veya fit olmak.
2. **Kültürel değerler:** Belirli bir kültürel grupta paylaşılan inançlar ve pratiklerdir. Örneğin, dünya genelinde aile, birçok Asya kültüründe gelenek.
3. **Toplumsal değerler:** Toplumsal norm ve kanunları etkileyen değerlerdir. Örneğin, eşitlik ve adalet.
4. **Ahlâkî değerler:** Ahlâkî davranışın ardında yatan ilkelerdir. Örneğin, işle ilgili davranışlarda dürüstlük nosyonu.

4 Shalom H. Schwartz, “Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries”, içinde *Advances in Experimental Social Psychology*, c. 25 (Elsevier, 1992), 1-65.

Toplumun hangi yönde geliştiğini anlama çabalarında bu grupların hepsi önemlidir. Ancak, analiz birimi ulus-devlet olan dünyamızda genel olarak bu ulusların hangi değerlerde ortak, hangilerinde ayrıştığını bulmak adına daha çok çalışılanlar kültürel ve toplumsal değerlerdir. Aşağıda bu değerlerle ilgili en önemli çalışmalara dair kısa açıklamalar bulunmaktadır.

Rokeach'in Değer Kuramı

Rokeach⁵ genel olarak değerlerin yapısı ve hiyerarşisi üzerine yoğunlaşmıştır. İki tür değer olduğunu söylemektedir: Sonuç (amaç) değerler ve araçsal değerler.

Sonuç değerler arzu edilen nihai varoluş durumlarını temsil eder ve bireylerin hayatlarında ulaşmaya çalıştıkları nihai hedeflerdir. Bu değerler, insanların en önemli ve anlamlı hedefler olarak gördüklerini yansıtır. Her ne kadar bu değerlerin bir listesi Rokeach'te yoksa da 18 sonuç değer insanları en iyi ayırttığını ileri sürmektedir. Bunlar barış, aile güvenliği, özgürlük, eşitlik, öz saygı, mutluluk, bilgelik, ulusal güvenlik, kurtuluş, gerçek dostluk, başarı, iç uyum, rahat yaşam, olgun aşk, güzellik, zevk, sosyal tanınma ve heyecan verici yaşamdır. Araçsal değerler ise sonuç değerlere ulaşmada tercih edilen davranış biçimlerini ifade etmektedir. Rokeach burada da 18 araçsal değer üzerinde yoğunlaşmıştır: Neşe, tutku, aşk, temizlik, oto kontrol, kabiliyet, cesaret, incelik, dürüstlük, hayal gücü, bağımsızlık, akıl, geniş görüşlülük, mantık, itaat, yardımseverlik, sorumluluk ve bağışlama. Rokeach araştırmalarında bu değerlerin yanına parantez içinde neyin kastedildiğini de yazmıştır. Ancak, sayılan değerlerin çoğunda kastın ne olduğu belli olduğundan burada bunlar tekrar edilmemiştir.

Rokeach'in en çok üzerinde durduğu konu bu değerlerin hiyerarşik bir yapısı olduğudur. Bazı değerler, diğer bazılarına kıyasla, daha

5 Rokeach, *The Nature of Human Values*.

merkezidir ve bireylerin inanç sistemlerini daha temelden etkilerler. Bu hiyerarşi bireylerin farklı değerlere yüklediği önem ve önceliği yansıtır. İkinci olarak, Rokeach bu değerlerin bazılarının evrensel olduğunu düşünmektedir. Yani, bazı değerler insanlık aleminde kabul görmektedir. Bunlar arasında en çok atıfta bulunulanlar aile güvenliği, mutluluk, özgürlük ve sosyal tanınmadır. Üçüncü olarak, Rokeach değerlerin birbiriyle çatıştığı durumlara yoğunlaşmıştır. Örneğin, “başarı” ve “iç uyum” birbiriyle paralel olmaktan çok çatışan değerler konumundadır. Bu tür değerlerle ilgili zorunlu-seçim sorulu araştırmalar popülerdir. Son olarak, Rokeach değerlerin zaman içinde değişebileceği gibi yaşam deneyimleri, kültürel etkiler ve toplumsal bağlama göre de değişebileceğini gözlemiştir. Bu durum değerlerin değer olmaktan çıkması değil, öncelik ve vurgu düzeyinin farklılaşması anlamındadır.

Ronald Inglehart ve Dünya Değerler Araştırması

Değerlerle ilgili en önde gelen isim Ronald Inglehart'tır.⁶ Inglehart ekonomik kalkınmanın ve bir dizi sosyo-ekonomik faktörün toplumlardaki değerleri, inançları ve tutumları nasıl şekillendirdiğine yoğunlaşmıştır. Çalışmaları Inglehart'ın Modernleşme Kuramı ya da Inglehart-Welzer Kültür Haritası⁷ olarak adlandırılmaktadır. Bu kuram ekonomik ve fiziksel güvenliği önceleyen “materyalist değerler” ile öz-anlatım, yaşam kalitesi ve bireysel özerkliği önceleyen “post-materyalist değerler” arasında bir ayrım yapmaktadır. Ekonomik gelişme ve hayatta

6 “World Values Survey”, World Values Survey Database, erişim 17 Temmuz 2024, <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>. Dünya Değerler Araştırmasında zaman içinde Türkiye'nin durumunun analizi için bkz. Yılmaz Esmer, *Devrim, Evrim, Statüko: Türkiye’de Sosyal, Siyasal, Ekonomik Değerler* (TESEV, 1999). Bu araştırmalarda Türkiye’de dinî hayatın ele alınmasını, bu alanda yapılan diğer araştırmaları da dikkate alarak değerlendiren bir çalışma için bkz. Ayşe Selin Dokur, M. Emrullah Duran, ve Hasan Meydan, “Türkiye’de dindarlığın görünümü: Dünya değerler araştırması verileri üzerine boylamsal bir analiz”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21, sy 2 (2021): 733-68.

7 “Inglehart–Welzel Cultural Map”, World Values Survey Database, erişim 17 Temmuz 2024, <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp?CMSID=Findings>.

kalma kaygılarının yüksek olduğu toplumlarda materyalist değerler öne çıkmaktadır. Bu toplumlarda bireyler daha çok maddi refah, iş güvenliği ve ekonomik istikrara odaklanmaktadır. Toplumlarda daha zengin ve güvenli oldukça post-materyalist değerler ortaya çıkmaktadır. Bu düzeyde bireyler çevreyi koruma, cinsiyet eşitliği, insan hakları ve kişisel tatmin gibi konulara yönelmektedir. Inglehart toplumlar ekonomik olarak gelişip modernleştikçe değerlerin nesilden nesile değiştiğini ileri sürmektedir.⁸ Yaşlı nesiller daha geleneksel ve materyalist değerlere sahipken, genç nesiller post-materyalist değerlere sahip çıkmaktadır. Bu nesiller arası değişim, artan eğitime, medya ve seyahatler aracılığıyla farklı fikirlere maruz kalmaya, ekonomik gelişme ve güvenlik deneyimine atfedilmektedir. Inglehart, ayrıca, gelişmiş ülkelerde dinî etkinin azaldığını, seküler ve post-din değerlerin yükseldiğini de ileri sürmektedir.⁹ Toplumlarda zenginleşip modernleştikçe dinî bağlar zayıflamaya başlamaktadır.¹⁰ Bunun yerini

8 R. Inglehart, *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies* (Princeton University Press, 2020).

9 Sosyal araştırmalarda “dini” ve “dünyevi” (seküler) değerler çoğunlukla bir karşıtlık ilişkisi içinde sunulur. Aslında neyin “dini”, neyin de “dünyevi” olduğunun belirlenmesi ilk bakışta sanıldığı kadar kolay değildir. Çünkü dindar olan ve olmayan yaşam arasındaki fark, birçok durumda ancak nihai amaçlar bakımından ayrıştırılabilen özellikler gösterebilir. Nihai amaç, dinin öngördüğü biçimde bir yaşam sürmek ise dünyevi değerler birer araca dönüşebilir. Bu durumda dinî ve dünyevi olanın sınırları birbirine karışmaya başlar. Örneğin, dindarlığın gereklerini yerine getirmek için ön şart niteliğinde olan sağlıklı bir beden ve ruh hali, makul bir yaşam standardı ve iyilikleri yayacak ve sürüp giden kötülöklere engel olabilecek düzeyde bir güç sahibi olma, salt dünyevi amaçlar için bunlara sahip olma ile kolay kolay ayrıştırılmaz hale gelebilir. Bu sebeple bireysel düzeyde fiziksel ve ruhsal sağlık, servet (maddi güç) ve iktidar sahibi olmayla dindar bir hayat yaşamak arasında objektif bir sınır çizilmesi zor olduğu için, değer yargı sisteminin veya ilişki ağının bu alanlarda genişlemesi, dindarlaşma mı yoksa dünyevileşme (sekülerleşme) mi olarak niteleneceği zor bir ayrım haline gelir. Bütün bunlara rağmen “dini” ve “dünyevi,” günlük hayat pratiklerini anlamada yaygın kullanılan ve işlevsel görülen iki ayrıştırıcı tutum gibi durmaktadır. Bu bağlamda her ne kadar dindarlığın birçok formu dünyevi özellik taşısa da yapılan işlerin nihai amacı bakımından dindarlık ile sekülerleşme, karşıtlık ifade eden bir farklılaşma olarak düşünülebilir. Bu çalışmada da dünyevileşme (sekülerleşme) bireysel veya toplumsal iyi olma halini, dinî amaçları gerçekleştirmenin bir aracı değil de bizzat nihai bir amaç olarak görme anlamında kullanılmaktadır.

10 Toplumsal modernleşme veya sivil güdümlü modernleşme yerine devlet güdümlü veya buyrukçu modernleşmenin yol açtığı toplumsal “yoksunlaşma” örneği için bkz. Metin Toprak ve Mustafa Acar, “Authoritarian nationalism and discrimination ending with

seküler değerler almakta ve bireysel özgürlüklere odaklanılmaktadır. Inglehart bu gelişmelerle ilgili normatif bir kuram geliştirmemiştir. Tersine, kuram *Dünya Değerler Araştırması* programı sürecinde gelişmiştir. Bu raporda sunulan araştırmanın da esin kaynaklarının başında geldiğinden *Dünya Değerler Araştırmasını* burada biraz daha detaylı incelemekte fayda vardır.

Dünya Değerler Araştırması hem bireysel hem de toplumsal değerlerin farklı yönlerini sorgulayan beş temel boyuta odaklanmış şekilde, tüm toplumlardaki kültürel değerler ve inançları ölçmeyi amaçlamaktadır. Hem ülkeler arasında hem de zaman aşırı olarak değerlerdeki ortak noktalar ve farklılaşmalar bu beş boyut üzerinden anlaşılmaya çalışılmaktadır. Bu boyutlar şunlardır:

1. **Geleneksel - Seküler/Akılcı Değerler:** Bu boyut geleneksel dinî/ahlâkî değerler ile seküler/akılcı tutumlar arasındaki zıtlığı yansıtmaktadır. Bu boyutta, bireylerin ve toplumların dinî inanca mı sekülerliğe mi, geleneksel normlara mı akılcılığa mı, otoriteye mi şüphecilığe mi öncelik verdiği incelenmektedir.
2. **Hayatta Kalma - Öz Anlatım Değerleri:** Bu boyut ekonomik ve fiziksel güvenliğe odaklanan değerler ile kendini ifade etme, özerklik ve kişisel tatmini vurgulayan değerleri karşılaştırmaktadır. Bu boyutta, bireylerin kişisel haklarını, yaratıcılığı ve yaşam kalitesini izlemek yerine temel ihtiyaçlarını ve güvenlik kaygılarını karşılamaya öncelik verip vermediği incelenmektedir.
3. **Geleneksel - Modern Değerler:** Bu boyut aile, hiyerarşi, uyum gibi geleneksel değerler ile bireycilik, cinsiyet eşitliği, tolerans

immiserising modernization: Economic and social consequences of the republican power elite's fight", içinde *Understanding the Process of Economic Change in Turkey: An Institutional Approach*, ed. Tamer Çetin ve Feridun Yılmaz (Nova Science Publishers, 2010), 195-217. ed. Tamer Çetin ve Feridun Yılmaz (Nova Science Publishers, 2010)

gibi modern değerler arasındaki karşıtlığı ifade etmektedir. Otorite, cinsiyet rolleri ve toplumsal değişime yönelik tutumlar bu boyut altında incelenmektedir.

4. **Hiyerarşi - Eşitlikçilik:** Bu boyutta, toplumdaki hiyerarşi, eşitsizlikler ve kaynakların dağılımına yönelik tutumlar incelenmektedir. Eşitlik, adalet ve sosyal adalet eşitlikçiliği gösteren tutum örüntüsüyken otorite ve statü ayrımı hiyerarşiyi gösteren tutum örüntüsüdür.
5. **Egemenlik - Uyum Değerleri:** Bu boyut, doğaya hâkim olmayı, rekabeti ve başarıyı vurgulayan değerleri doğayla uyum, topluluk ve sosyal bütünlüğe odaklanan değerlerle karşılaştırmaktadır. Ekonomik büyümeye, çevresel sürdürülebilirliğe ve iş birliğine yönelik tutumlar bu boyutta incelenmektedir.

Dünya Değerler Araştırması niteliği itibari ile bir saha çalışmasıdır. Bu araştırma, yapılabildiği her ülkede temsil niteliğine haiz olduğu kabul edilen bir örneklem üzerinde gerçekleştirilmektedir. Sorular tüm ülkelerde aynı şekilde uyarlandığından sonuçlar uluslararası karşılaştırma yapmayı mümkün kılmaktadır. Ancak bazı soruların farklı coğrafyalarda tanımlardaki farklılıklardan dolayı derecelendirilmelerinde de fark oluşabileceği kabul edilmelidir. Bugün itibariyle yüzden fazla ülke bu araştırma programına katılmaktadır. Araştırma her beş yılda bir tekrarlanan dalgalar şeklinde düzenlenmiştir. Araştırma kapsamındaki tüm ülkelerde düzenli veri sağlanamamaktadır. Son dalga (7. Dalga, 2017-2020) 80 civarında ülke verisi içermektedir.¹¹ Bu çalışmada da *Dünya Değerler Araştırmasına* sık sık atıflar yapılmaktadır.

11 “WVS Wave 7”, World Values Survey Database, erişim 17 Temmuz 2024, <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>.

Geert Hofstede ve Kültürel Boyutlar Kuramı

Hofstede 1960 ve 1970’li yıllarda IBM için çalışmaktaydı. Bu süre zarfında 70’i aşkın ülkede IBM çalışanlarına uygulanan tutum araştırmalarıyla ilgili dev bir veri tabanı üzerinde çalışma yetkisi vardı. Hofstede’nin kuramı büyük ölçüde buradaki veri setine dayanmaktadır. Hofstede’ye göre¹² dünyadaki farklı kültürleri altı boyutta birbiriyle karşılaştırmak mümkündür.

1. **Güç Mesafesi Endeksi:** Bu boyut toplumda görece zayıf durumdaki bireylerin, güç dağılımındaki eşitsizliği ne ölçüde kabul ettiğiyle ilgilidir. Güç mesafesi yüksek kültürler hiyerarşik düzeni sorgulamaz ancak güç mesafesi düşük kültürler eşitlik ister ve otoriteyi sorgular.
2. **Bireycilik - Toplulukçuluk:** Bu boyut bireylerin gruplarla entegre olma düzeyiyle ilgilidir. Bireyci kültürlerde birey önceliklidir, entegre olunan grup da sadece yakın ailesidir. Toplulukçu kültürlerde ise, bireylerin aile dışında da sadakatle bağlı oldukları iç gruplar vardır.
3. **Erillik - Kadınsılık:** Bu boyut cinsiyet rollerinin dağılımına atıfta bulunmaktadır. Eril kültürlerde baskın değerler rekabetçilik, atılganlık, hırs, zenginlik ve maddiyat birikimi iken, kadınsı kültürler ilişkilere, yaşam kalitesine ve zayıfların bakımına daha fazla değer verir.
4. **Belirsizlikten Kaçınma Endeksi:** Bu boyut kültürün belirsizlik ve muğlaklığa karşı toleransı ile ilgilidir. Belirsizlikten kaçınan kültürlerde katı davranış kural ve yasaları vardır. Bu kültürler yeni fikir ve davranışa karşı hoşgörüsüz olurlar. Buna karşılık, belirsizliğe

12 Geert Hofstede, *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*, c. 5 (Sage, 1984); Geert Hofstede, “Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context”, *Online Readings in Psychology and Culture* 2, sy 1 (2011): 8.

toleransı yüksek kültürler değişime ve yeniliğe açıktır.

5. **Uzun Vade - Kısa Vade Odaklılık:** Bu boyut bir kültürün zaman ufkuyla ilgilidir. Uzun vade odaklı kültürler azim, tutumluluk ve değişen koşullara uyum sağlamayı değer olarak görürken, kısa vade odaklı kültürler geleneklere, statükoya ve sosyal sorumlulukların yerine getirilmesine değer verirler.
6. **Hoşgörü - Kısıtlama:** Bu boyut, sosyal normların insani arzuları gidermeye hangi derecede özgürlük verdiğiyle ilgilidir. Hoşgörülü kültürlerde zevk ve eğlence görece daha normal karşılanırken, kısıtlanmış kültürler bu ihtiyaçların karşılanmasını bastırma eğilimindedir.

Hofstede'nin bu altı boyutu arasında kültürler arası çalışmalarda en etkili olan boyut bireycilik-toplulukçuluk boyutudur. Kuram, diğer boyutların aşırı genelleme ve günü geçmiş verilerin sonucu olduğu yönünde yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Yine de Hofstede'nin modernleşme kuramlarını özetler biçimde bir kuram geliştirmiş olması diğer boyutları da değerli kılmaktadır. Bu kurama göre gelişmiş Batı toplumları güç mesafesi düşük, bireyci, eril, belirsizliğe toleransı yüksek, uzun-vade odaklı, hoşgörülü kültürlerken, dünyanın geriye kalanı güç mesafesi yüksek, toplulukçu, kadınsı, belirsizliğe toleransı düşük, kısa-vade odaklı ve kısıtlanmış kültürlerdir.

Schwartz Değer Kuramı

Shalom Schwartz, Rokeach'ın çalışmalarını genişletmiş ve insan değerlerini anlamaya yönelik kuşatıcı bir çerçeve geliştirmiştir. Bu kuramda tüm kültür ve toplumlar için geçerli olan bir dizi evrensel değer tanımlanmıştır. Bu değerler, aralarındaki ilişkiyi ve altlarında yatan güdülerini yansıtan döngüsel bir yapıda organize olmuşlardır.

Schwartz'a göre on evrensel geniş değer kümesi vardır.¹³ Bu değerler insan varoluşunun üç temel ihtiyacından türemektedir: Biyolojik ihtiyaçlar, koordine sosyal etkileşimin gereklilikleri ve grup işleyişinin gerektirdikleri. Bu on temel değer şunlardır:

1. **Kendini yönlendirme:** Bağımsız düşünce ve eylem seçme, yaratma, araştırma,
2. **Uyarım:** Hayatta yaşanan heyecan, yenilik ve meydan okumalar,
3. **Hedonizm:** Bireyin kendisi için haz ve duysal tatmin,
4. **Başarı:** Toplumsal standartlara göre yeterlilik göstererek ulaşılan kişisel başarı,
5. **Güç:** Toplumsal konum ve prestij, insanlar ve kaynaklar üzerinde kontrol ve hakimiyet,
6. **Güvenlik:** Toplumun, ilişkilerin ve benliğin güvenliği, uyumu ve istikrarı,
7. **Uyma:** Başkalarını üzecek veya onlara zarar verecek ve sosyal beklentileri veya normları ihlal edecek eylemlerin, eğilimlerin ve dürtülerin kısıtlanması,
8. **Gelenek:** Kişinin kültürünün veya dininin sağladığı gelenek ve fıkirlere saygı, bağlılık ve kabul,
9. **Yardımseverlik:** İç grubun (bireysel temasın yoğun olduğu insanların) refahını korumak ve geliştirmek.
10. **Evrensellik:** Tüm insanların ve doğanın refahı için anlayış, takdir, hoşgörü ve koruma.

13 Schwartz, "Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries".

Schwartz, bu değerlerin döngüsel bir yapıda örgütlendiğini söylemektedir. Benzer ve uyumlu değerler birbirine daha yakınsa, karşıt değerler birbirinden uzakta konumlanmaktadır. Döngüsel model dört üst düzey değer türüne (bunlara yönelim de denilebilir) ayrılmaktadır. Bunlar yukarıdaki boyutlara kıyasla daha geniş motivasyonları yansıtır:

1. Kendini yönlendirme ve uyarım birlikte “değişime açıklık” yönelimini oluşturur.
2. Hedonizm, başarı ve güç birlikte “kendini geliştirme” yönelimini oluşturur.
3. Güvenlik, uyma ve gelenek birlikte “koruma” (muhafazakârlık) yönelimini oluşturur.
4. Yardımseverlik ve evrensellik birlikte “kendini aşma” yönelimini oluşturur.

Bu değer yönelimleri birbiriyle dinamik bir ilişki içindedir. Birbirleriyle uyumlu olabildikleri gibi çatışma halinde de olabilirler. Örneğin, değişime açıklık değerleri çoğu zaman muhafazakârlık değerleriyle karşıttır. Sonraki zamanlarda Schwartz temel değer sayısını 19’a yükselttiyse de bu kuramsal bir gelişmeden çok pratik amaçlıdır.¹⁴

Rokeach bireysel değerleri vurgularken, Schwartz hem bireysel hem de toplumsal değerleri, *Dünya Değerler Araştırması* doğrudan toplumsal değerleri, Hofstede ise yoğunluklu olarak kültürel değerleri konu edinmiştir. Değerlere farklı düzeylerden bakılsa da tüm kuramların ortak olduğu nokta, kültürleri ve toplumları aşan, topluluk üstü belirli “evrensel” değerlerin var olduğudur. Ayrıca bu kuramların hepsi değerlerin hiyerarşik bir yapısı olduğu konusunda hemfikirdir. Yani, bireysel ve kültürel

14 Shalom H. Schwartz vd., “Refining the theory of basic individual values”, *Journal of Personality and Social Psychology* 103, sy 4 (2012): 663.

bağlamlara göre belirli değerler diğer değerlere kıyasla daha önceliklidir. Her kuram değerlerin insan davranışını, karar alma süreçlerini ve normları derinden etkileme gücüne sahip olduğu varsayımıyla hareket etmektedir. İçerik olarak da tüm değer kuramları güvenliği, öz-anlatımı, gelenek ve uyumu ayrı birer boyut olarak gözlemlemektedirler. Bu bulgu bahsedilen boyutların “evrenselliği” konusunda tartışma olmadığını göstermektedir.

Farklı toplumlar veya topluluklar hakkında konuşmak, daha ileri gidip toplumları karşılaştırmak istendiğinde, onların etrafında kümелendiği değerlere odaklanmak kullanılabilecek en uygun yöntemlerden biridir. Ancak yukarıda işaret edilen farklı değer kuramları bile, değerleri tasnif edip aralarındaki ilişkileri ortaya koymanın çok kolay olmadığını göstermek için yeterlidir. Ayrıca tanımsal olarak uzlaşma sağlanan değer kategorileri, toplumlardaki genel eğilimleri anlamak veya betimlemek için birer rehber niteliği taşısa da topluluğun her bir üyesi için tıpa tıp bir uyumluluk göstermeyebilir. Bunun farklı düzeylerde üç ana nedeninden bahsedilebilir. Birincisi, insan ve topluma dair her kategorik soyutlama gerçeklikten biraz uzaklaşmayı gerektirir. Çünkü soyutlamanın ideal özellikleri, tanımlandığı şekliyle bireylerde bir araya gelmez. İkincisi, ne kadar birbirine benzerse benzesin hiçbir birey üyesi olarak tanımlandığı toplumun aynısı değildir. Aynısı olmamak onu toplum dışı yapmaz. Bazı farklılıklarına rağmen diğer toplumlardan ayrı ama ilgili olduğu toplumun bir bireyi olarak tanımlanabilir. Üçüncüsü, değişim, toplum hayatında süreklilik arz eden bir süreçtir ama her bireyi aynı zaman diliminde yakalayamaz. Bu sebeple aynı toplum içinde değişimin farklı aşamalarında bulunan bireylerle karşılaşmak her zaman mümkündür.

Ancak bütün bu farklılaştırıcı unsurlar, farklı toplum tanımları yapmayı, bir topluluk içinde farklı eğilimlerde insanların görece ağırlıklarını anlamayı imkânsız kılmaz. Günümüzde bu anlama işi, en güvenilir biçimde saha araştırmaları ile yapılmaktadır. Saha araştırmaları bir yandan tek tek gözlemlenen bireysel özelliklerin grup veya toplum ölçeğinde yaygınlığı

konusunda bilgi havuzuna taze su taşıırken diğer yandan da elde edilen bu toplulaştırılmış bilgilere ilgili toplumun geneli veya alt grupları hakkında mutlak bilgi gözüyle bakılamayacağını tembihler. Yani saha araştırmaları “kesinsizlik” ile “imkânsızlık” ortasında bir yerde toplumlar ve topluluklar hakkında bize bilgi verir. Toplum hakkında konuşmak imkânsız değildir ama bir araştırma ile kesin bilgiye ulaşıldığını düşünmek yanıltıcı olabilir.

Araştırma Yöntemi

Örnekleme Yöntemi

Araştırma evreni 18 ve yukarı yaştaki, araştırma tarihi itibariyle seçmen niteliğine sahip tüm erkek ve kadınlar olarak sınırlandırılmıştır.

Örnekleme yöntemi olarak “Tabakalı İki Aşamalı Küme Örnekleme” uygulanmıştır.

Örnekleme oranı $8,9 \times 10^{-5}$ olarak belirlenmiştir. Örneklem büyüklüğü 5618 kişidir.

Araştırmada ülke temsilini sağlamak amacıyla 26 NUTS 2 bölgesi bağımsız tabaka olarak ele alınmıştır. Tasarım tabakası bazında hesaplanan örnek hacimleri ve örnekleme oranları Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1 Araştırma Tasarım Tabakaları ve Tabaka Bazında Örnek Hacimleri

Düzy	Nuts-2 İller	Sandık Sayısı	Seçmen Sayısı	18+ Nüfus	Örnek Hacmi	Örnekleme Oranı
TR10	İSTANBUL	30.802	11.358.083	11.861.621	1033	8,7E-05
TR21	TEKİRDAĞ,EDİRNE,KIRKLARELİ	4.423	1.468.949	1.534.436	101	6,6E-05
TR22	BAU KESİR,ÇANAKKALE	4.907	1.425.583	1.491.948	108	7,2E-05
TR31	İZMİR	9.877	3.442.424	3.531.845	269	7,6E-05
TR32	AYDIN,DENİZLİ,MUĞLA	7.611	2.477.255	2.572.318	199	7,7E-05
TR33	MANİSA,AFYON,KÜTAHYA,UŞAK	7.985	2.353.257	2.449.235	212	8,7E-05
TR41	BURSA,ESKİŞEHİR,BİLECİK	9.726	3.222.409	3.323.259	211	6,3E-05
TR42	KOCAELİ,SAKARYA,DÜZCE,BOLU,YALOVA	8.752	2.829.570	3.183.626	317	1,0E-04
TR51	ANKARA	12.250	4.282.718	4.447.327	543	1,2E-04
TR52	KONYA,KARAMAN	5.658	1.817.157	1.887.880	214	1,1E-04
TR61	ANTALYA,ISPARTA,BURDUR	7.379	2.437.948	2.619.780	209	8,0E-05
TR62	ADANA,MERSİN	8.896	2.992.084	3.055.196	250	8,2E-05
TR63	HATAY,KAHRAMANMARAŞ,OSMANİYE	5.557	1.816.057	2.224.051	246	1,1E-04
TR71	KIRIKKALE,AKSARAY,NİĞDE,NEVŞEHİR,KIRŞEHİR	3.938	1.156.687	1.248.602	128	1,0E-04
TR72	KAYSERİ,SIVAS,YOZGAT	6.796	1.786.735	1.877.425	171	9,1E-05
TR81	ZONGULDAK,KARABÜK,BARTIN	2.837	795.608	852.023	62	7,3E-05
TR82	KASTAMONU,ÇANKIRI,SİNOP	3.147	609.049	668.009	46	6,9E-05
TR83	SAMSUN,TOKAT,ÇORUM,AMASYA	7.794	2.112.889	2.216.806	193	8,7E-05
TR90	TRABZON,ORDU,GİRESUN,RİZE,ARTVİN,GÜMÜŞHANE	7.797	2.045.807	2.157.710	184	8,5E-05
TRA1	ERZURUM,ERZİNCAN,BAYBURT	3.494	736.474	792.085	93	1,2E-04
TRA2	AĞRI,KARS,İĞDIR,ARDAHAN	2.737	693.645	726.583	67	9,2E-05
TRB1	MALATYA,ELAZIĞ,BİNGÖL,TUNCELI	4.580	1.220.961	1.279.042	125	9,8E-05
TRB2	VAN,MUŞ,BİTLİS,HAKKARİ	4.608	1.356.073	1.379.605	129	9,4E-05
TRC1	GAZİANTEP,ADİYAMAN,KİLİS	5.909	1.855.626	1.895.209	189	1,0E-04
TRC2	ŞANLIURFA,DIYARBAKIR	7.755	2.364.392	2.378.123	240	1,0E-04
TRC3	MARDİN,BATMAN,ŞIRNAK,SİİRT	4.912	1.467.354	1.512.599	79	5,2E-05
	TOPLAM	190.127	60.124.794	63.166.343	5618	8,9E-05

Örnekleme tasarımı iki aşamalı küme örneklemesidir. Tasarım ilk aşamada her Nuts2 bölgesinden rassal sistematik yöntemle seçmen sandıklarının seçimi, ikinci aşamada ise ilk aşama birimi bazında 18 yaşından büyük fertlerin seçimini içermektedir. İkinci aşamada anket yapılacak fertlerin seçimi rassal olarak belirlenen cep telefonu numaraları üzerinden yapılmıştır.

Örneklemin Genel Özellikleri¹⁵

Örneklem 5618 kişiden oluşmaktadır. Bunların 2647'si kadın (%47,1) ve 2971'i erkektir (%52,9).

Yaş dağılımı 18-24 yaş arası 657 kişi (%11,7), 25-34 yaş arası 1312 kişi (%23,4), 35-44 yaş arası 1450 kişi (%25,7), 45-54 yaş arası 1188 kişi (%21), 55-64 yaş arası 665 kişi (%11,9), 65 yaş ve üzeri 346 kişi (%6,2) şeklinde gerçekleşmiştir.

¹⁵ Bu bölümde ağırlıklandırılmamış veriler kullanılmıştır.

Eğitim düzeyine göre dağılım şöyledir: Herhangi bir okuldan mezun olmayan 129 kişi (%2,3), ilkokul mezunu 1355 kişi (%24,1), orta ve dengi okul mezunu 682 kişi (%12,1), lise ve dengi okul mezunu 1590 kişi (%28,3), üniversite öğrencisi 313 kişi (%5,6), yüksekokul/fakülte mezunu 1317 kişi (%23,4) ve lisansüstü mezun 232 kişi (%4,1).

Gelir getiren bir işte çalıştığını belirten 2948 kişi (%52,5), çalışmadığını belirten 2670 kişidir (%47,5).

Meslek dağılımı kabaca şu şekildedir: Özel ya da kamuda işçi 1819 kişi (%32,4), esnaf-sanatkâr 624 kişi (%11,1), devlet memuru 368 kişi (%6,6), serbest meslek erbabı 245 kişi (%4,4), çiftçilikle veya hayvancılıkla geçinen 165 kişi (%2,9), üst düzey yönetici 54 kişi (%1), emekli 561 kişi (%10), ev hanımı 1330 kişi (%23,7), öğrenci 273 kişi (%4,9). Toplamda 179 kişi (%3,2) ise kendisini işsiz olarak tanımlamıştır.

Kullanılan Anket Formu

Araştırmada tam yapılandırılmış bir anket formu kullanılmıştır. Bu anket formunda toplam 78 soru yer almaktadır Raporda bu sorulardan elde edilen sonuçların tamamı kullanılmamıştır. Sorular genel olarak beş gruptan oluşmaktadır. Bunlardan birincisi araştırmada bağımsız değişken olarak kullanılanlardır. Yöntem bölümünün sonunda bu değişkenler ile ilgili bilgi verilmektedir.

İkinci grup sorular din ve laikliğe ilişkin görüşleri sorgulayan sorulardan oluşmaktadır. Bu bölüm uluslararası değer araştırmalarında gözlenen ve “geleneksel/seküler-akılcı” şeklinde kavramsallaştırılan konunun bu araştırmaya yansıyan halidir. Genel bulgu, “gelişmiş” ülkelerde seküler-akılcı değerlerin, “gelişmemiş” ülkelerde ise geleneksel değerlerin hâkim olduğu şeklindedir.¹⁶ Türkiye ikinci grupta yer alan

16 Gelişmiş ve azgelişmiş ülke nitelemesinin çok yaygın kullanılmasına karşın, bunun

ülkelerdendir. Araştırmada bu taksonomik yaklaşım izlenmemiştir. Bunun yerine din-laiklik ikilemi ülkemizdeki değer farklılaşmalarının en önemli etmenlerinden biri olarak kabul edilmiş ve sorular bu farklılaşmaları ortaya çıkaracak şekilde formüle edilmiştir. Dahası, Dünya Değerler Araştırması'ndaki geleneksel olandan seküler-rasyonelliğe kaçınılmaz bir dönüşüm öngören modernist-ilerlemeci anlayış yerine¹⁷ Shalom H. Schwartz¹⁸ gibi değer araştırmacılarında gözlenen mevcut durumu olduğu gibi anlama yöntemi izlenmiştir.

Bu aşamada Milton Rokeach'in¹⁹ araçsal (instrumental) değerler ile sonuç (terminal) değerler ayrıştırmasından bahsetmek yerinde olacaktır. Giriş bölümünde de değinildiği üzere farklı kategorileştirmeler olmasına karşın değerler arasındaki örtük hiyerarşiyi ve değişimin yönüne işaret etmesi bakımından bu ayrım araştırmada da zaman zaman kullanılmıştır. Sonuç değerler insanların ulaşmayı arzu ettiği hedeflerdir. Araçsal değerler ise sonuç değerlere ulaşmak için kullanılan araçlardır. Araştırma soruları kurgulanırken gerek din gerekse laiklik araçsal değer olarak düşünülmüş ama uygun yerlerde sonuç değer olarak da yer almıştır.

Batı merkezli bir değer yargı sisteminin hiyerarşik üstünlüğünü açıktan veya örtük biçimde ima, hatta empoze ettiği söylenebilir. Yaklaşım, bu sakıncasına rağmen ülke kategorileştirmelerinde işlevsel bir sınıflama sağladığı için burada da kullanılmaktadır. Gelişme, ilerleme ve din bağlamındaki tartışmalar için bkz. Ömer Demir, *İlerleme ve İslam: İslam Dünyası İleri Gidebilir mi?* (Ankara: Kadim Yayınları, 2024).

17 Ronald F. Inglehart, *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies* (Princeton University Press, 2020). Bu kitapta Inglehart ekonomik gelişmenin kültürel değerler ve siyasi davranıştaki değişimlere nasıl etki ettiğini tartışmaktadır. Modernist kuramlar doğrudan altyapıyla ilgilenirken Inglehart ekonomik ve teknolojik gelişmelerin üst yapıya etkisine odaklanmaktadır. Bu odak farkını da post-modern bir duruş olarak nitelendirmektedir. Ancak, son analizde, Inglehart için de ilerlemenin yönü geleneksel olandan moderne, ondan da post-moderne doğru bir seyir izlemektedir.

18 Shalom H. Schwartz, "Basic human values", *Sociologie* 42 (2009): 249-88; Shalom H. Schwartz, "A repository of Schwartz value scales with instructions and an introduction", *Online Readings in Psychology and Culture* 2, sy 2 (2021); Lilach Sagiv ve Shalom H. Schwartz, "Personal values across cultures", *Annual Review of Psychology* 73, sy 1 (2022): 517-46.

19 Rokeach, *The Nature of Human Values*.

Bu bölümde yer alan ve katılımcılara ne derece katıldıkları sorulan yargı cümleleri şunlardır:

1. Ahlaklı bir birey olmak için dindar olmak gerekir.
2. İnsanlar kutsal kitaplara ve dine daha az önem verip onların yerine kendi ahlaki standartlarını geliştirmelidir.²⁰
3. Dinin günlük hayatta ibadetler dışında hiçbir yeri olmamalıdır.
4. Okullarda gençlere yeterli din eğitimi verilmelidir.
5. Devlet laik olmalıdır.
6. Devlet din işlerine hiç karışmamalıdır.
7. İslam dini, ekonomik gelişmeye engeldir.²¹
8. Dindar insanlar devlet yönetiminde daha çok söz hakkına sahip olmalıdır.
9. Dindar yöneticiler, sorumlulukları altında çalışanların haklarını korumada daha titiz davranırlar.
10. Dindar iş insanları iş hayatında daha dürüst ve güvenilirlerdir.
11. Dini daha iyi anlayabilmek, yaşamak ve hissetmek için güvenilir bir cemaate veya tarikata bağlı olmak önemlidir.

Araştırmada insanlardan bu görüşlerin her birine katılım

20 Bob Altemeyer'in sağ-kanat yetkencilik ölçeğinden uyarlanmıştır. Bkz. Bob Altemeyer, *Right-Wing Authoritarianism* (Univ. of Manitoba Press, 1981); Bob Altemeyer, *Enemies of Freedom: Understanding Right-Wing Authoritarianism*. (Jossey-Bass, 1988).

21 Osmanlı imparatorluğunun son döneminden beri süregelen bu iddia aynen sorulmuştur. Bu soru sadece Osmanlı siyaset ve kültür havzasında değil, Batı ile yüzleşme sonrası Müslümanların yaşadığı tüm coğrafyalarda sürekli gündemde olan bir sorudur.

katılmadıkları sorulmuş ve cevaplar “1-Tamamen katılıyorum” ile “5-Hiç katılmıyorum” arasında değişen 5’li Likert-tipi bir ölçek üzerinden alınmıştır. Bu bölümde ayrıca

12. Bazı insanlar İslam’ın farklı yorumlarına hoşgörü gösterilmesi gerektiğini düşünüyor. Bazıları ise İslam’ın tek bir gerçek yorumu olduğuna inanıyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?

13. Bazı insanlar, gelecekte dinin toplum hayatındaki etkisinin gittikçe artacağını söylüyorlar. Bazıları da dinin toplum hayatındaki etkisinin gittikçe azalacağını söylüyorlar. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?

şeklinde iki soru daha sorulmuş ve cevaplar da bu ikili seçenekler üzerinden zorunlu seçim şeklinde alınmıştır.

Üçüncü bölüm sorular ekonomiye ilişkin algı ve değerlerle ilgilidir:

1. İşsizliğin asıl sebebi iş yokluğu değil, iş beğenmemektir.
2. Çalışan, iş hayatında her zaman kazanır.
3. Ne kadar çalışırsan çalış, son aşamada şanslı biri değilsen başaramazsın.
4. Hayatta başarılı olmak için mutlaka bir torpilin, güçlü bir tanıdığın olması lazım.
5. Türkiye için en iyi ekonomi modeli devletin ekonomiye fazla müdahale etmediği serbest piyasa ekonomisidir.
6. Günümüzde küreselleşmeden çokça bahsediliyor. Küreselleşme ile ilgili nasıl bir kanaate sahipsiniz?
7. Hayat pahalılığının en önemli nedeni iş dünyasının aşırı kâr etmesidir.

8. Fakir insanlara bakmak, devletin en temel görevlerinden biridir.

Güç, başarı ve güvenlik değer boyutlarıyla ilgili görüşler de tutum ifadesi formatına dönüştürülmüş ve cevaplar önceki bölümde olduğu gibi 5'li Likert-tipi bir ölçek üzerinden alınmıştır. Bu bölümde ikili zorunlu seçim halinde sorulan sorular şunlardır:

9. Bazı insanlar hükümetin toplumsal refahı artırmaya öncelik vermesi gerektiğini söylerken, bazıları da hükümetin ülke savunmasını güçlendirmeye öncelik vermesi gerektiğini savunuyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?
10. Bazı insanlar, hükümetin en çok öncelik vermesi gereken konunun temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi olduğunu söylerken, bazıları da toplumsal refahı artırmaya en çok öncelik vermesi gerektiğini düşünüyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?
11. Sizce, üretimin bol ve ucuz olmasına mı yoksa çevrenin korunmasına mı daha fazla öncelik verilmelidir?
12. Bazı insanlar nükleer santral yapılması lehine bazıları da aleyhine kanaatlere sahiptir. Türkiye’de nükleer santral yapılması konusunda sizin kanaatiniz nedir?
13. Bazı insanlar, hayatta başarısız olan çoğu kişinin bu durumundan toplumun sorumlu olduğunu düşünüyor. Bazıları ise başarısızlığın kişinin kendisinden kaynaklandığı kanaatinde. Siz hangi bakış açısına daha yakınsınız?

Görüldüğü üzere, ikili zorunlu seçim soruları genel olarak hayatta kalma ve özanlatım (self-expression) değerlerini karşı karşıya getirmektedir. Dünya Değerler Araştırmasında “Hayatta kalma - özanlatım”, Schwartz Değerler Kuramı’nda da aynı içerikle “kendini geliştirme (self-enhancement) - kendini aşma (self-transcendence)” ortaya

çıkan en önemli ve çoğu zaman birbiriyle çatışma halinde olan boyutlardır. Kısaca, ekonomiye ait sorular genel olarak toplum kesimlerinin bu değer boyutlarındaki bakış açılarını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Bu bölümde ayrıca makyavelciliği ölçen bazı sorular kullanılmıştır.²² Makyavelci yaklaşımda manipülasyon, aldatma, öz-çıkar ve kişisel kazanımlara odaklanma söz konusudur. İnsan doğasına alaycı bir bakış açısı, ahlâkî ilkelerden yoksunluk ve başkalarının pahasına da olsa kendi hedeflerine ulaşmada olabildiğince pragmatik olma eğilimi makyavelciliğin öne çıkan özellikleridir. Bunun belirli bir kişilik tipi olmasından bağımsız olarak makyavelci inançların insanlarda hangi düzeyde yer ettiği ve hangi değer sistemleriyle ilişkili olduğu konusu araştırmaya eklenmiştir. Bu amaçla makyavelcilik düzeyini ölçen Mach4 ölçeğinden üç madde seçilmiş ve araştırma amaçlarına göre uyarlanmıştır:²³

1. Başkasına çok fazla güvenen sonra büyük hayal kırıklığına uğrar.
2. İnsanların çoğu kötü niyetlidir ve fırsat vererseniz size zarar verirler.
3. Zorlamadıkça kimse yeterince çalışmaz.

Bu görüşler de soru formatına dönüştürülmüş ve cevaplar 5'li Likert-tipi bir ölçek üzerinden alınmıştır. Buradaki görüşler araştırmanın ilgili yerlerinde makyavelciliğin eğilimi olarak kullanılmışlardır. İnsanların iyi mi yoksa kötü mü olduğu konusu ikili zorunlu seçim şeklinde Dünya Değerler Araştırması gibi uluslararası araştırmalarda da kullanılmaktadır.

Dördüncü bölüm sorular siyasetle ilgilidir. Bu bölümde

22 Makyavelcilik son dönemlerde araştırmacıların ilgisini çeken bir olgudur. Narsizm ve psikopati ile birleşerek bir kişilik örüntüsü oluşturduğu söylenmekte ve buna “Karanlık Üçlü” adı verilmektedir. Adrian Furnham, Steven C. Richards, ve Delroy L. Paulhus, “The dark triad of personality: A 10 year review”, *Social and Personality Psychology Compass* 7, sy 3 (2013): 199-216.

23 Richard Christie ve Florence L. Geis, *Studies in Machiavellianism* (Academic Press, 2013).

“demokratik-otoriter eğilimler” karşılaştırması yapılmıştır. İlgili sorular şunlardır:

1. Demokrasi, eksiklikleri olsa da bugüne kadar geliştirilen en ideal yönetim biçimidir.
2. Demokrasi, Batı’da gelişen bir yönetim sistemidir. Türkiye’de pek işlemez.
3. Ülkemizi krizlerden kurtarmak için, geleneksel değerlerimize dönmek, kararlı liderleri işbaşına getirmek ve zararlı fikirleri yayanları susturmak gereklidir.
4. Batı, insan hakları söylemini kendi dışındaki dünyaya bir politik baskı aracı olarak kullanmaktadır.
5. Toplumun geneline ters düşse bile insanlar hayatlarını istedikleri gibi yaşamalıdır.

Bu görüşlerin her biri ifadeye dönüştürülmüş ve yukarıdakilerde olduğu gibi cevaplar 5’li Likert-tipi bir ölçek üzerinden alınmıştır. Bu bölümde zorunlu seçim sorusu olarak

6. Bazı insanlar iyi bir ülke yönetimi için geniş yetkilerle donatılmış bir liderin önemli olduğunu, bazıları da kurumların güçlü olmasının daha önemli olduğunu düşünmektedir. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?

şeklinde bir soru formüle edilmiştir. Üçüncü ve beşinci sorular, yukarıda bahsedilen “sağ-kanat yetkeçiliği” ölçeğindeki iki sorudan uyarlanmıştır.²⁴ Birinci soru farklı biçimlerde Dünya Değerler ve Global Tutum

²⁴ Altemeyer, *Right-Wing Authoritarianism*; Altemeyer, *Enemies of Freedom: Understanding Right-Wing Authoritarianism*.

Araştırmalarında yer alan bir sorudur.²⁵

Yetkeciliğin (authoritarianism) yanı sıra son dönemlerde anti-demokratik tutum ve değerlerle yüksek ilişki gösteren sosyal baskınlık eğilimini (social dominance orientation) ölçen bir dizi soru da bu bölüme eklenmiştir.²⁶

1. Tüm milletler birbirine eşit olabilseydi daha iyi olurdu.
2. Dünyada hiçbir millet diğerlerinden daha üstün değildir.
3. Bazı milletlerin diğerlerinden daha üstün olması doğal bir şeydir.
4. İstedığımızı elde etmek için bazen diğer milletlere karşı güç kullanmak gerekir.
5. Eğer ülkemizdeki farklı etnik, dinî ve mezhep gruplarına eşit davransaydık daha az sorunumuz olurdu.

Bu sorular aynı adlı ölçeğe ait beş sorunun araştırma amaçlarına uyarlanmasıyla oluşturulmuştur. Cevaplar 5'li Likert-tipi bir ölçek üzerinden alınmıştır. Sosyal baskınlık yöneliminin en belirgin özelliği, gruplar arası hiyerarşinin varlığına olan inançtır. Yani bu eğilime göre grupların eşit olmaması normaldir. Burada normallik, olağan görmek değil ideal durum olarak görmek anlamındadır. Yani sosyal baskınlık yönelimi yüksek biri için bu tür bir hiyerarşi arzu edilen ve ulaşılması gereken ideal bir durum olarak görülmektedir. Dolayısıyla, sosyal baskınlık yönelimi güçlü olanlar, gruplar arası eşitsizliği artırıcı politika ve ideolojilere

25 Hem Dünya Değerler Araştırması hem de Pew Research Center'in Global Attitudes Project'inde bu soruya benzer sorular "Demokrasiyle yönetilen bir ülkede yaşamak sizin için ne kadar önemlidir?", "Demokratik bir siyasi sistem, ülkenizin yönetimi için hangi düzeyde iyidir/kötüdür" şeklinde sorulmaktadır.

26 J. Sidanius ve F. Pratto, "Social dominance theory", içinde *Handbook of Theories of Social Psychology*, ed. P.A.M. Van Lange, A.W. Kruglanski, ve E.T. Higgins, c. 2 (Sage, 2012), 418-38.

destek verirler. Araştırmalar bu eğilimin gruplar arası ilişkilerde gözlenen birçok olumsuz sonucu (çatışma, önyargı, düşmanlık gibi) öngördüğünü göstermektedir.²⁷ Bu araştırmada özel olarak sosyal baskınlık yöneliminden çok, genel olarak bu tür eğilimlerin siyasi değerlerle nasıl bir ilişki gösterdiğine bakılmıştır. Araştırmada kullanılan bağımsız değişkenlerden biri “milliyetçilik”tir. Bundan dolayı, orijinal ölçekte grup olarak geçen kelimelerin hepsi “millet” olarak dönüştürülmüştür.

Anket formundaki beşinci bölüm görece daha güncel konularla ilgilidir:

1. Kadınların en iyi yaptığı iş ev hanımlığıdır.
2. Kadının kocasına ve toplumsal geleneklere itaat etmek zorunda kaldığı günler artık geçmişte kalmıştır.
3. Türkiye’de mahkemeler bağımsız ve tarafsız şekilde karar veriyor.
4. Tüm göçmenlerin Türkiye’den gönderilmesi lazım.
5. Türkiye’nin bugün uyguladığı göçmen politikasını nasıl buluyorsunuz?

Buradaki görüşler de ifadeye dönüştürülmüş ve tümünde cevaplar 5’li Likert-tipi bir ölçek üzerinden alınmıştır. Kadınlarla ilgili sorular gelenekselciliği sorgulayan tüm araştırmalarda benzer şekilde sorulmaktadır. İkinci soru Altemeyer’in “sağ-kanat yetkeçiliği” ölçeğinden uyarlanmıştır. Üçüncü soru yine genel değer ve tutum araştırmalarında kurumlara güven başlığı altında standart sorulardan biridir. Dördüncü ve beşinci sorular ise zenofobi kaynaklı bir anti-demokratik eğilimi ve göçmen karşıtlığını ölçmek amacıyla sorulan standart sorulardan uyarlanmıştır.

²⁷ Sidanius ve Pratto.

Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada bilgisayar destekli telefon görüşmesi (CATI) yöntemi uygulanmıştır. Görüşmeler ETIG Consulting şirketinde toplamda 12 telefon operatörü tarafından 2024 yılının Ocak ayı başından Şubat ayı sonuna kadar geniş sayılabilecek bir zaman diliminde yapılmıştır.

Analizlerde tasarım tabakası bazında ağırlıklandırılmış ve yaş grubu-cinsiyet kitle dağılımı esas alınarak kalibre edilmiş veriler kullanılmıştır.

Bağımsız Değişkenler

Cinsiyet, yaş ve eğitim standart olarak araştırmalarda en sık kullanılan bağımsız değişkenlerdir. Değerlerle ilgili araştırmalarda ise bu özelliklerin bağımsız değişken olarak kullanılması zaten elzemdir. Geleneksel-modern, hayatta kalma-özanlatım değerlerinin cinsiyete göre farklılıklar gösterdiğine dair birçok kuramsal ve uygulamalı çalışma vardır.²⁸ Değerler hiyerarşik bir yapıya sahip olduğundan bağlamına göre bir dönem önemli olanlar bir başka dönem o kadar önemli olmayabilir. Ya da zamana göre değerlere verilen önemde anlamlı farklılaşmalar meydana gelebilir. Nesiller arası farkı göstermesi açısından yaşın bir bağımsız değişken olması kaçınılmazdır. En güçlü sosyo-ekonomik gösterge olarak eğitim de sosyal araştırmalarda bir diğer önemli bağımsız değişkendir. Eğitim düzeyi yükseldikçe bireyin dünyaya bakışı da değişmekte, dolayısıyla değerlere verdiği önem farklılaşabilmektedir. Ancak, bu araştırmayı bundan öncekilerden farklı kılan bunlardan başka iki bağımsız değişken daha kullanmasıdır. Bunlardan birincisi sosyo-politik kimlikler,

28 Schwartz'ın yaptığı çalışmalar, cinsiyetin değerler üzerindeki etkisini çeşitli kültürlerde incelemiştir. Genel bulgu, kadınların daha fazla “iyilikseverlik” ve “evrensellik” gibi değerlere önem verirken, erkeklerin “güç” ve “başarı” gibi değerlere daha fazla önem verdiği yönündedir. Bkz. Shalom H. Schwartz ve Tammy Rubel-Lifschitz, “Cross-national variation in the size of sex differences in values: Effects of gender equality”, *Journal of Personality and Social Psychology* 97, sy 1 (2009): 171.

diğeri bireyin milliyetçilik düzeyidir.

Politik kimlikler birçok alandaki değer yargılarının ya sebebi ya da sonucu olarak şekillenmektedir. Milliyetçiliğin burada çok özel bir konumu vardır. Günümüzde milliyetçilik, bir ırk veya etnik grup odaklı değil, diğer kimlikleri de şekillendiren ulus-devlet odaklı en baskın kimliklerden biri haline gelmiştir. Topluluk ölçeğindeki bütün değerler bir şekilde ulus devlet ölçekli grup varlığının devamına endekslenir olmuştur. Bu bağlamda bireye uygun görülme-yen bazı hasletler ulus devlete uygun görülmekte, birçok alanda bir ulus devlete uygun görülenler ise diğer ulus devletlere uygun görülme-yebilmektedir. Ulus devlet, belirleyici topluluk organizasyonudur. Örneğin bireyin kendi menfaati peşinde koşması bir değer olarak fazla sahiplenilmezken ulus devletin yegâne meşruiyet gerekçesi menfaatine olanı yapmasıdır.²⁹Bunun bir sonucu olarak örneğin **ülke çıkarını her şeyin üstünde tutma anlamında** “vatanseverlik” topluluk içinde ideolojik farklılıkları eriten ve zamanla büyüyen bir ortak payda şekline dönmüştür.

Sosyo-Politik Kimlikler ve Kimlik Gruplanmaları

Araştırmada Türkiye’de insanların kendilerini tanımlamada yaygın olarak kullandığı 14 sosyo-politik özellik verilmiştir. Bunlar Atatürkçü, cumhuriyetçi, çevreci, demokrat, dindar, inançlı, İslamcı, Kemalist, milliyetçi, muhafazakâr, sağcı, solcu, sosyal demokrat ve ulusalcıdır. Katılımcılardan bu özelliklerin kendilerini tanımlamak için uygun olup olmadığını belirtmeleri istenmiştir.³⁰ Aşağıdaki Tablo 2 bu özelliklerin

29 Uluslararası ilişkiler çalışmalarında egemen paradigma hala bu alanın rekabetçi ve çatışmacı doğasını vurgulayan realist kuramdır. Bkz. Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations* (Scientific Book Agency, 1973).

30 Bir alan araştırmasına dayalı olarak Türkiye’deki sosyo-politik kimlikleri kategorize etmeye yönelik bir çalışma için bkz. Metin Toprak, Nasuh Uslu, ve Judd Daniel King, “Transformation of Turkish politics: Socio-political, economic and ethnic peculiarities”, *Bilig, Journal of Social Sciences of the Turkish World* 50 (2009): 237-70.

kimlik olarak kabul edilme yaygınlığını göstermektedir.

Tablo 2 Verilen Özelliklerin Kimlik Olarak Kabul Edilme Yaygınlığı

<i>Kimlik</i>	<i>%</i>
Çevreci	93,1
İnançlı	91,8
Milliyetçi	85,5
Cumhuriyetçi	82,3
Demokrat	76,8
Ulusalcı	73,5
Atatürkçü	70,9
Dindar	69,7
İslamcı	66,5
Muhafazakâr	58,7
Sosyal demokrat	55,4
Kemalist	35,7
Sağcı	28,3
Solcu	16,2

Bu tabloda iki özellik göze çarpmaktadır. Öncelikle çevreci ve inançlı özelliklerinin hemen hemen herkes tarafından kabul edildiği gözlenmektedir. İkinci olarak da solcu, sağcı ve Kemalist kimlikler diğerlerine kıyasla toplumda daha az kabul görmekte, görece marjinal kalmaktadır. Günümüzde geleneksel sağ-sol ayrımının geçmişteki kadar geçerliliğinin kalmadığı anlaşılmaktadır.

Geriye kalan 9 özellik üzerinde bir dizi hiyerarşik küme analizi ve faktör analizi uygulanmış ve bunların iki grupta toplanabileceği gözlenmiştir. Bunlardan birincisi cumhuriyetçi, Atatürkçü ve sosyal demokrat özelliklerini kapsayan “modern” kimlik,³¹ ikincisi de dindar,

31 Bu kimlik grubunun “modern” olarak adlandırılma nedeni, modern dönemde ortaya çıkan kimlikleri yüksek düzeyde kabullenme eğilimini ifade etmek içindir. Çünkü bu kimlikleri kendini tanımlamak için uygun bulmak kişiyi daha cumhuriyetçi ya da demokrat

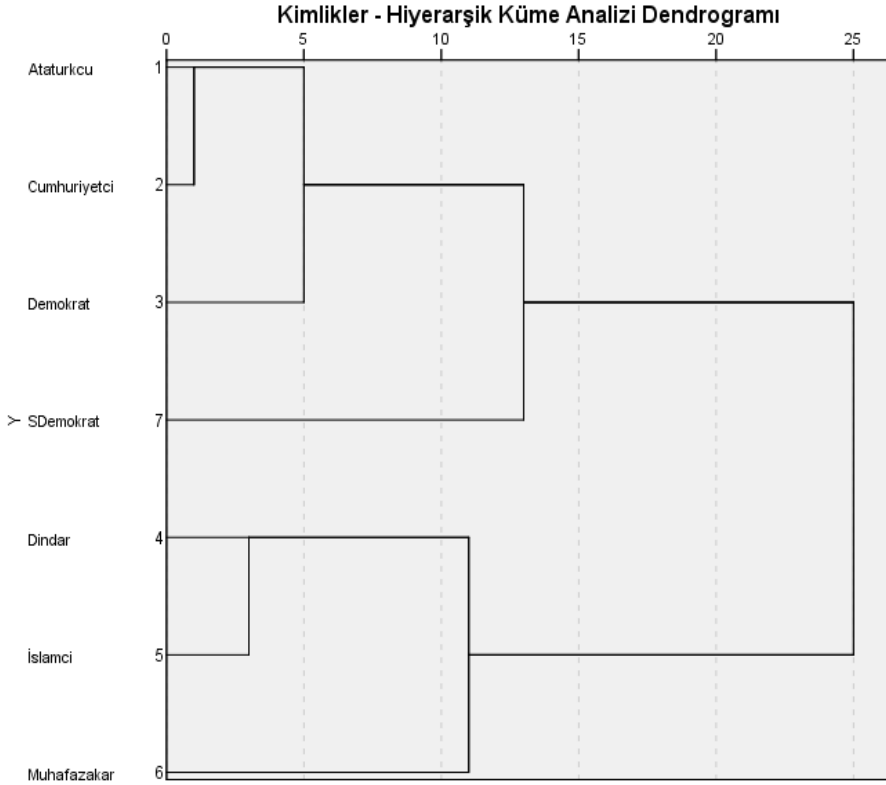
İslamcı ve muhafazakâr özelliklerini kapsayan “muhafazakâr” kimlik olarak adlandırılmıştır. Milliyetçi ve ulusalcı kimlikleri, bu iki kimlik grubuyla anlamlı ilişkiler gösterdiğinden benzer sonuçları tekrar etmemek adına analiz dışı bırakılmıştır.

Demokrat kimlik de bu iki kimlik grubu ile anlamlı ilişki göstermektedir. Toplumun yaklaşık %91’n kendisini inançlı olarak tanımlamaktadır. Bu, inançlılığın çok önemli bir ortak değer olduğunu göstermektedir. Dindar, İslamcı, Muhafazakâr kimlikler de inançlılığın farklı düzeydeki tezahürleri olarak görülebilir.

Her ne kadar kuramsal olarak bu kimliklerin birbiriyle örtüşmemesi (ortogonallik) arzulanan bir durum olsa da gerçekte bu mümkün olmamaktadır. Modern kimlik ile muhafazakâr kimlik arasında beklendiği üzere negatif bir korelasyon vardır ancak bu korelasyon çok zayıftır (-0.09). Yani, bu kimlikleri birbirinin karşısı gibi konumlandırmak doğru olmaz. İkisi arasında oldukça yüksek örtüşme söz konusudur. Her iki kimliği de yüksek düzeyde benimseyenlerin oranı toplamda yaklaşık %33’tür (Şekil 1). Bu sebeple kimlik benimsemede derecelendirme konusu gündeme gelmiştir. Grafiklerde bu dereceleme göre eğilimlerin verilmesi yoluna gidilmiştir.

yapmaz. Nitekim ileride görüleceği gibi temel sorun alanları söz konusu olduğunda cumhuriyet ya da demokrasi kavramlarına bakışın pek de evrensel olmadığı anlaşılmaktadır.

Şekil 1 Kimlik grupları hiyerarşik küme analizi

Bu bağlamda her iki kimlik kategorisi de ölçek değerlerine göre düşük, orta ve yüksek olarak üç kategoriye ayrılmıştır. “Düşük düzey” ilgili kimliği kendini tanımlamada uygun görmeme ya da düşük görmeye, “orta düzey” ilgili kimliği kendini tanımlamada biraz uygun görmeye, “yüksek düzey” de ilgili kimliği kendini tanımlamada çok ya da tam olarak uygun görmeye işaret etmektedir. Bu şekilde sınıflandırıldığında ortaya çıkan kimliklerin toplum genelinde yaygınlığı Tablo 3’te gösterilmektedir.

Tablo 3 Oluşturulan Kimlik Gruplarının Toplumda Derecesi ve Yaygınlık Düzeyi (%)

	<i>Modern</i>	<i>Muhafazakâr</i>
Düşük	13,0	28,2
Orta	17,7	22,9
Yüksek	69,3	48,9
TOPLAM	100,0	100,0

Modern kimlik toplum içinde en yaygın kimlik olarak gözükmetedir. Bu kimliği kendine uygun görmeyenlerin oranı sadece %13 düzeyindedir. Öte yandan muhafazakâr kimlik de toplumun yarısından fazlası tarafından kabul edilmektedir. Ancak, bu kimliğin karşıtlarının oranı diğerine kıyasla daha yüksektir, %28 civarında. Geçmiş kuramsal ve uygulamalı çalışmalar muhafazakâr kimliğin karşıtı olarak laik, solcu, Kemalist bir kimliğin olduğunu gösterirlerdi.³² Bu çalışmalarda cumhuriyetçilik, Atatürkçülük gibi yoğun kabul gören kimlikler muhafazakâr ya da Kemalist-solcu kimlikle yüksek düzeyde ilişki göstermez, analiz dışı kalırlardı. Bu araştırmanın yapıldığı konjonktürde artık Kemalist-solcu kimliğin yüksek oranda geçerliliğinin azaldığı, bunun yerine kitlelerin daha geniş bir kimlik altında bulunduğu anlaşılmaktadır. Yani, her ne kadar birbirlerinin karşıtı olmasalar da muhafazakâr kimliğin rakibi durumundaki kimlik artık modern kimlik olmuş gözükmetedir. Araştırmada, bu iki kimlikle ilgili analizlerden sadece istatistiksel olarak anlamlı farklılaşmanın gözlemlendiği durumlara ilişkin sonuçlar verilmiştir.³³

Milliyetçilik

Milliyetçiliği ölçmek amacıyla geliştirilen ölçekler incelenmiş ve

32 İbrahim Dalmış, “Perceived psycho-political identities of adults and university students” (Master’s thesis, Middle East Technical University, 1997).

33 Değerlendirmelerde çok değişkenli analiz sonuçları göz önünde bulundurulmuştur. Tek başına yapılan analizlerde anlamlı farklılaşma gözlenirse de çok değişkenli analizlerde anlamlı çıkmayan sonuçlar burada verilmemiştir.

Luhtanen ve Crocker'in³⁴ “kolektif öz-saygı ölçeği”nin beş maddesinin kullanılmasının araştırma amaçları için en uygunu olduğuna karar verilmiştir. Milliyetçilik nesnesi olarak da Türkiye’de yüksek oranda etnik olarak Türk olmayan bir kitle olduğundan Türk milliyetçiliği yerine “Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı” esas alınmıştır.³⁵ İlgili sorular şunlardır:

1. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak kim olduğumun önemli bir belirleyicisidir.
2. Genelde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmaktan gurur duyuyorum.
3. Bazen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmaktan rahatsız oluyorum.
4. Dünyada Türkiye’den daha üstün devletlerin olduğunu düşünüyorum.
5. Eğer biri Türkiye hakkında kötü söz söylese benim hakkımda kötü söz söylemiş sayarım.

Birinci soru aynı ölçeğin kimlik alt-ölçeğinden (iç grubun, bireyin benlik kavramında ya da kimliğinde ne kadar merkezî bir konumda olduğu), ikinci soru aynı ölçeğin bireysel öz saygı alt ölçeğinden (bireyin kendisinin iç gruba dair hissettikleri), üçüncü soru aynı ölçeğin üyelik alt ölçeğinden (bireyin iç grubun üyesi olmaktan duyduğu iyilik ya da değerlilik hissi), dördüncü ve beşinci sorular da aynı ölçeğin kamusal öz saygı alt ölçeğinden (diğer grupların iç grubu nasıl gördüklerine dair inanç) uyarlanmıştır. Kamusal öz saygı alt ölçeğinden iki maddenin alınma nedeni bu boyutun genelde iç gruba yönelik sevgiden çok, dış gruba

34 Riia Luhtanen ve Jennifer Crocker, “A collective self-esteem scale: Self-evaluation of one’s social identity”, *Personality and Social Psychology Bulletin* 18, sy 3 (1992): 302-18.

35 Türkiye’de resmi ideolojinin oluşturulması aşamasında din ve etnisitenin temel yapıtaşları olarak kullanımına yönelik bir değerlendirme için bkz. Ömer Çaha, Metin Toprak, ve Nasuh Uslu, “Religion and ethnicity in the construction of official ideology in republican Turkey.”, *Muslim World* 100, sy 1 (2010).

yönelik nefretle ilişkilendirilmesidir.³⁶ Kısaca, burada saf bir vatanseverlik duygusunun ötesinde belirli düzeyde bir “etnosentrizm”³⁷ ve belirli düzeyde bir “grup narsizmi”³⁸ de ölçülmek istenmiştir. Katılımcılardan buradaki ifadelerin kendi durumlarını ne düzeyde ifade ettiğini belirtmeleri istenmiş ve cevaplar “1-Çok doğru” ile “5-Çok yanlış” arasında değişen 5’li Likert-tipi bir ölçek üzerinden alınmıştır.

Faktör analizi sonucu bu beş soruya ait değişkenlerin tek bir faktör altında toplandığı (açıklanan varyans %40,08) görülmüştür. Üçüncü ve dördüncü maddeler negatif yüklenmiştir, dolayısıyla sonrasında oluşturulan ölçekte tersine çevrilmişlerdir. Ortaya çıkan ölçeğin içsel tutarlılığı da yeterince yüksektir (Cronbach’s alpha = 0,79). Kısaca, bu beş soru aynı örtük değişkenin uzantılarıdır. Bu da Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına yönelik genel bir tutumdur. Bu araştırmada milliyetçilik ile kastedilen tam da bu tutumdur.³⁹

Milliyetçiliğin sosyo-politik kimliklerle nasıl bir ilişki gösterdiğine bakıldığında muhafazakâr kimlikle anlamlı bir ilişki gösterdiği (0,28) ancak modern kimlikle herhangi bir ilişki göstermediği (-0,04) gözlenmektedir.

36 Agnieszka Golec de Zavala ve Dorottya Lantos, “Collective narcissism and its social consequences: The bad and the ugly”, *Current Directions in Psychological Science* 29, sy 3 (2020): 273-78.

37 Etnosentisizm, içinde yaşanan sosyal ve kültürel ortamın referans merkezi kabul edilerek diğer toplumlar ve onlara ait ürünlerin bu referans sistemine olan yakınlık veya uzaklık, uyuma veya çelişme durumuna göre sınıflandırılması, değerlendirilmesi veya anlamlandırılmasıdır.

38 Grup narsizmi bireyin, iç-grubun diğer gruplardan daha üstün olduğuna ancak bu üstünlüğün dış-gruplar tarafından kabul edilmediğine inanması ve bundan dolayı mağduriyet, gücenme duygusu geliştirmesidir. Örneğin, Türkler dünyanın en üstün milleti olmasına rağmen bugün hak ettiği yerde olmaması gibi bir inanç grup narsizmi geliştirmeye çok yatkın bir inançtır.

39 Yapılan başka araştırmalarda da Türkiye’de en yaygın benimsenen politik kimliğin milliyetçi olduğu (%28) bunu Atatürkçü (%25), muhafazakâr (% 23 ve İslamcının (%17) izlediği tespit edilmiştir. Bkz. Ferhat Kentel, *Türkiye’de Bir Arada Yaşarız Araştırması: Kutuplaşan Toplumda Bir Arada Yaşama Kapasitesi* (İstanbul: Bayetav Yayınları, 2022). Başka bir araştırmada da yakın bulunan en yaygın ilk dört kimlik sırasıyla Müslüman, milliyetçi, Atatürkçü ve İslamcı’dır. Bkz. Zübeyir Nişancı, *Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık* (Mahya Yayıncılık, 2023).

Normalde bakıldığında buradaki ikincil değişkenleri ortaya çıkaran ilk değişkenlerin birbirlerinden çok farklı olmalarına rağmen gözlenen bu ilişki, kavramlar arasındaki eşzamanlı (concurrent) geçerliliği göstermesi bakımından sevindiricidir. Çünkü bu araştırmada muhafazakâr olarak adlandırılan kitle, geçmiş dönemlerde milliyetçi-muhafazakâr olarak daha geniş bir kimlik altında ele alınmaktaydı. Muhafazakâr inanç sisteminin halen bir şekilde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına yönelik milliyetçiliği de beslediği anlaşılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM: TOPLUMU ANLAMADA KİMLİĞİN ROLÜ

Kimlik, birey veya topluluğun başkalarıyla olan farklı veya benzer yönlerini belirleyerek, bir kendini tanıma ve tanımlama faaliyetinin sonunda ortaya çıkar. Kimlikler sayesinde insanlar diğerleri ile nasıl ilişki kuracaklarını bilir ya da belirlerler. Bireylerin her bir alan için farklılık arz eden birden çok kimlikleri olabilir. Bu kimlikler hem farklı alanlarda farklı davranışları açıklar hem de buna anlamlı gerekçeler oluşturur.

Kimlik bir sonuç mu yoksa bir sebep midir sorusunun cevabı kısmen tavuk-yumurta ilişkisi gibidir. Bir yönden bakılırsa belirli özellikleri taşıyanlar aynı kimliğe sahip çıkarlar, burada kimlik bir sonuçtur. Başka bir yönden bakılırsa aynı kimliğe sahip çıkanlar benzer tutum ve davranış özelliği gösterirler, burada da kimlik bir belirleyendir.

Kimlik, mikro düzeyde ve resmî olarak bireyi ve grubu isimlendirmek için kullanılır. Genelde kişinin ismi, cinsiyeti, anne babasının kim olduğu onun kimliğinin ayrılmaz birer parçasıdır. Bireyler toplumun önüne çıkarken ilk değerlendirmeyi buradan alırlar. Buna zamanla eğitim, meslek, politik tercihler ve hobiler de eklenir.

Kesinlik ifade edecek biçimde bireysel düzeyde kimliğe mal edilmesi zor olan birçok tutum ve davranış, grup düzeyinde oluşan farklı mesleki, sosyal, kültürel, siyasal veya dinsel kimliklere atfen tutum ve davranış tahmininde çok sık kullanılır. Kimlik merkezli tahminlerin, grubun tüm bireylerini tek tek tanımlamada tümüyle isabetli olmasa da grup ortalamasını tanımlamada fazla hata içermediği kabul edilir.

Aslında kimlik, çok yönlü kullanımı olan bir değişkendir. Bazen bireyi tanımlamak, bazen onu motive etmek bazen de sorumlu kılmak için kullanılır. Aynı şekilde kimlik, bazen ortak davranışını mümkün bazen de meşru kılar. Bu sebeple kimlik, sosyal araştırmacılar tarafından, tutum ve

davranışların iyi bir tahmin edicisi olarak görülür.

Öte yandan değişik gerekçelerle kişilerin kimlik dâhil kendilerini tanımlayan unsurların meşruiyetine attettikleri anlam ve önem değişir. Kendilerinde olmayanı edindiklerinde ona bakışları farklılaşır. Güç ile ilişkileri değişince kendilerini tanımlama biçimleri de değişebilir. Meslek, eğitim, medeni durum, yaşanılan yer değişince bu değişimlerin az veya çok kimlikler üzerinde de etkileri olur. Bazı kimlikler güçlenir, bazıları zayıflar, bazen yeni kimlikler edinilir ve onlar artık ana kimlik haline gelir.

Bireylerin içinde yer aldıkları gruba olan bağlılık gerekçeleri ve dereceleri zamanla farklılaşabilir. Kısaca kimliklerin hem birey nezdindeki yer ve rolleri hem de grup oluşturmada ve tanımlamadaki işlevleri zamanla değişebilir. Bu sebeple kimliklerin toplumda nasıl dağıldığı, hangi kimliklerin kapsamının genişlediği, hangilerinin de daraldığının tespiti son derece önemlidir.

Türk toplumunda yerleşik birçok farklı kimlik, genel dünyaya bakış üzerinde etkili olduğu düşünüldüğü için araştırmalarda yoğun biçimde kullanılmaktadır. Bu araştırmada geçmişte işlevsel bazı kimliklerin artık o işlevlerini görmedikleri, başka bazı kimliklerin daha genel kabul görmeye başladığı görülmüştür. Bu sebeple kimliklere atfen yapılacak yorum ve açıklamaların bundan sonra da değişebileceğini söylemek mümkündür. Bu araştırmanın önemli bulgularından biri, politik yelpazeyi tanımlayan kimliklerin değişmekte olduğudur.

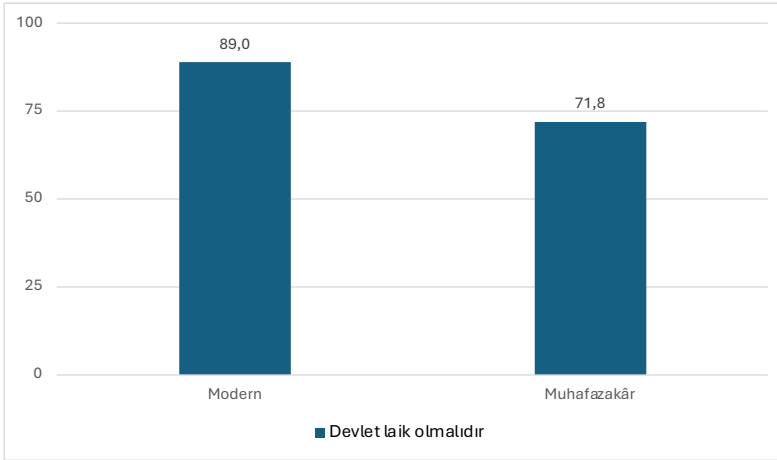
Aşağıda modern ve muhafazakâr kimliklere sahip grupların araştırmada yer alan konulara yaklaşımı farklı başlıklar altında incelenmektedir. Bunu yaparken bu iki kimliğin genel olarak kabul ya da reddetme eğilimi gösterdiği konular değil, iki grubu birbirinden en çok ayırtıran konulara yoğunlaşmıştır. Verilen oranlar ilgili kimliği belirgin olan gruplarla ilgili oranlardır. Diğer bölümlerde tema odaklı analizler

yapılacağı için kimlik ilişkili konularda tekrarlar ortaya çıkabilecektir.⁴⁰

Kimlik ve Din-Devlet İlişkisi

Kimliklere göre farklılaşmanın gözlenebileceği alanların başında din-devlet ilişkisi gelmektedir. “Devlet laik olmalıdır” görüşü her iki kimlik tarafından da genel olarak kabul edilmektedir. Ancak, modernlerin kabul düzeyi muhafazakârlara kıyasla daha yüksektir. Muhafazakârlar arasında laiklik ile ilgili sorunların bir ölçüde devam ettiği anlaşılmaktadır.

Şekil 1.1 Kimliklere göre “Devlet laik olmalıdır” görüşünü benimseme oranı (%)

Buradaki bulguyu bir kimlik tanımlayıcı özellik olarak laiklikten ayırmak gerekir. Yani, kendini bireysel olarak “laik” olarak tanımlamayla, devletin laik olması gerektiğini düşünme birbirinden tamamen ayrı iki olgudur. İlki, bireyin din ile olan yakınlık ilişkisini, ikincisi, devletin farklı inançlar karşısındaki tutumunun ne olması gerektiğini ifade etmektedir.

40 Kitaptaki şekillerde sorulara cevap vermeyenlerin oranları gösterilmemiştir. Seçeneklerin toplamının yüzden farkı, cevapsız/fikri olmayanların oranını gösterir.

Pekâlâ bir kişi kendisini dindar olarak nitelerken devletin inançlar arasında tarafsız olması gerektiğini savunabilir. Aynı şekilde kendisini dindar olarak görmeyen biri de devletin dinî inançlar arasında tarafsız bir rol üstlenmesine taraftar olabilir. Her iki grup için bunun tersi de mümkündür. Dindar olan birisi, devletin kendi dinî inançları lehine bir tutum almasını, dindar olmayan birisi de devletin dindarların yaşam alanını daraltması gerektiğini savunabilir. Bu farklı yaklaşımlar, din-devlet ilişkilerinde çok yönlü bir görüntü ortaya koyar.

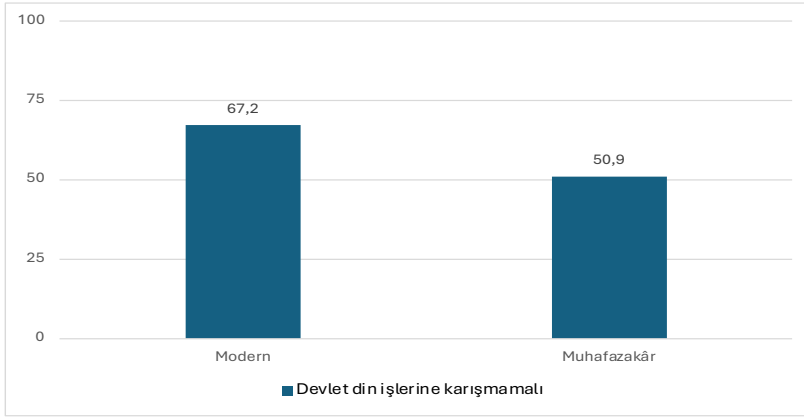
Araştırma bulgularına göre kendini dindar, muhafazakâr, İslamcı olarak tanımlayan kitle arasında da devletin laik olması gerektiğini düşünenler çoğunluktadır (yaklaşık %72). Yani, her ne kadar burada iki kimlik arasında nispî olarak anlamlı bir fark gözlenmekteyse de buradan “devletin laikliği ilkesini savunma bir kimliğin uhdesindedir, diğeri laikliğe karşıdır” sonucu çıkmamaktadır. Devletin laik olmasına yönelik tutum yüksek düzeyde paylaşılan bir değere dönüşmüştür.

“Devlet din işlerine hiç karışmamalıdır” görüşü, bu iki kimliğin anlamlı olarak farklılaştığı bir diğer konudur. Tahmin edilebileceği gibi modernlerin bu görüşe katılma düzeyi muhafazakârlardan daha yüksektir. Laiklik ilkesi uyarınca din devlete, devlet de dine karışmasın gibi bir görüş modernler için tutarlı olabilir. Ya da bu kimliğin Diyanet İşleri Başkanlığı gibi kurumsal bir yapıya karşıt olan bir zihniyeti içinde barındırıyor olması da bu sonucu doğurmuş olabilir.

Muhafazakârların bu görüşe daha az destek vermeleri ilginçtir. Normal şartlar altında dine müdahale etme eğilimi gösteren Fransa tarzı laik sistemlere kıyasla dine müdahale etmeyen ABD tarzı seküler sistemleri muhafazakâr kitlenin daha çok desteklemeleri beklenir. Böyle olmayışının iki sebebi olabilir. İlki, geçmişteki katı laiklik uygulamaları nedeni ile bu görüşün, dinin devlet otoritesi kullanılarak kamusal alandan zorla uzaklaştırılması olarak algılanmasıdır. İkincisi, devletin hiç müdahale etmediği durumlarda dinî alanın toplumda marjinal olan cemaat, tarikat

türü gruplaşmaların mücadele alanına dönüşmesi kaygısıdır. Nitekim aşağıda görüleceği üzere bu tür yapılanmalardan sadece modernler değil, muhafazakârların çoğunluğu da uzak durmaktadır.

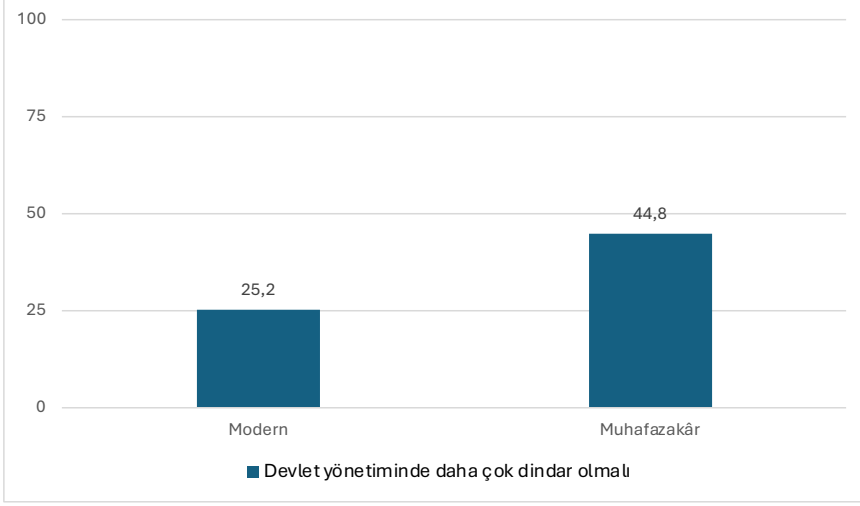
Şekil 1.2 Kimliklere göre “Devlet din işlerine karışmamalı” görüşünü benimseme oranı (%)

“Dindar insanlar devlet yönetiminde daha çok söz hakkına sahip olmalıdır” görüşü iki kimliğin en ayrıştığı konudur. Aslında bu görüş katılanların oranı muhafazakârlar arasında da %50’nin altındadır. Ancak, bu oran da modernlerin oranıyla kıyaslanınca oldukça yüksek kalmaktadır. Yine de genel eğilim, devlet yönetimiyle ilgili olarak dindarlığın ayırt edici bir kıstas olarak algılanmadığıdır. Her iki kimliğin laiklik ya da daha doğrusu sekülerliği içselleştirerek böyle bir kanaat belirtmesi durumunda sorun yoktur. Ancak, ilerideki bölümlerle birlikte bakıldığında bu durumun asıl nedeninin bu görüşte geçen “dindar insanlar” kavramı olduğu sonucu çıkmaktadır. Toplumun %70’inin kendisini dindar olarak tanımlamasına karşın devlet yönetimindeki “dindar insanlar” ile arasına mesafe koyması üzerinde durmaya değer önemli bir bulgudur.⁴¹

41 Bu soru iki farklı şekilde anlaşılarak cevaplanmış olabilir. İlki, “dindarlar başkalarından daha fazla söz sahibi olmalıdır”, ikincisi “dindarlar şimdi olduğundan daha fazla söz

Şekil 1.3 Kimliklere göre “Devlet yönetiminde daha çok dindar olmalı” görüşünü benimseme oranı (%)

Kısaca, genel olarak devletin tutumu söz konusu olduğunda laikliğin hâkim görüş olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan her ne kadar dindarlık bireysel tercih ve kimliklendirme bakımından yaygın hüsnü kabul görse de devlet görevlerini yerine getirmede toplumun ekseriyeti tarafından politik seçilime mazhar bir özellik olarak görülmemektedir. (Dindar kimliği uygun bulanlar arasında bile bu görüşe katılmayanların oranı %54 civarındadır).

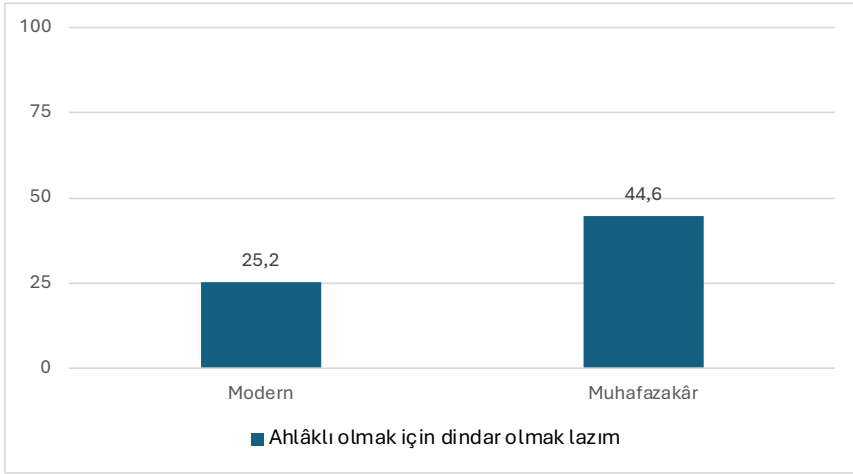
Din-Sosyal Yaşam İlişkisi

“Ahlâklı bir birey olmak için dindar olmak gerekir” görüşü iki kimliği en çok ayırtıran konulardan bir diğeridir. Ancak, yukarıda dindarların devlet yönetiminde daha çok söz hakkı olmalı görüşünde olduğu gibi aslında muhafazakârlardan bu görüşe katılanlar da %50’nin

sahibi olmalıdır” şeklinde olabilir. Sorunun hangi şekilde anlaşıldığı, diğer grubu etkilemeye de muhafazakâr kitlenin cevabını farklılaştırabilir.

altındadır. Dindarlık özelliği devlet adamlığında olduğu gibi ahlaklılıkta da olmazsa olmaz bir özellik olarak algılanmamaktadır. İki kimlikte de özellikle modernlerde, insanlar dindar olmasa da ahlâklı olabilirler anlayışı hâkimdir. Bu görüşün yaygınlığı, çoğulcu bir toplum için işlevseldir. Zira günümüzün inanç ve tercihler bakımından giderek daha çok farklılaşan toplumlarında dindarlık ile ahlâklı olmak arasında tam nedensellik ilişkisi kurulmaması, farklı inanç kesimlerinin bir arada yaşaması için daha genel bir uzlaşma zemini oluşturması bakımından olumludur.

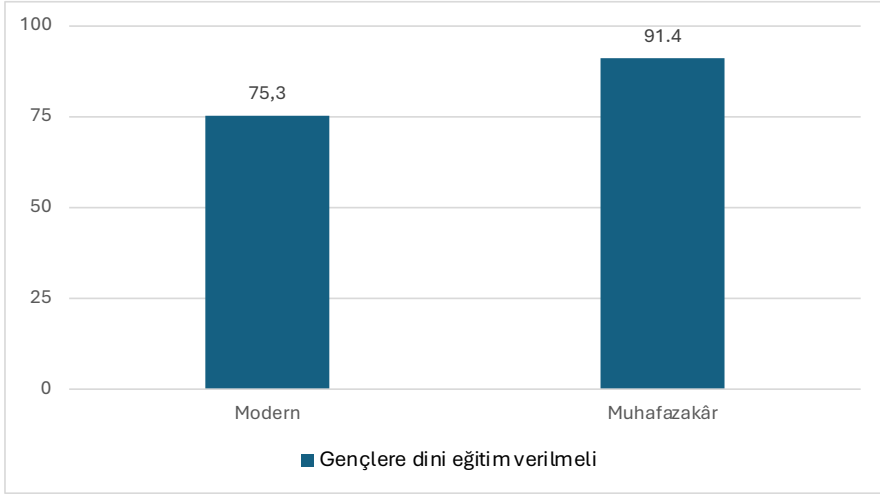
Şekil 1.4 Kimliklere göre “Ahlâklı olmak için dindarlık gerekli” görüşünü benimseme oranı (%)

“Okullarda gençlere yeterli din eğitimi verilmelidir” görüşü de iki kimliğin en ayırttığı konulardandır. Muhafazakârlar kimliklerine uyumlu bir şekilde büyük çoğunlukla bu görüşü benimsemektedirler. Ancak, modernler arasında da bu görüşe katılanların oranı %75’in üzerindedir. Yukarıda dindarlığın ne devlet adamlığı ne de ahlaklılık için gerekli olmadığı görüşünün yaygın olduğu söylenmişti. Bu doğruysa, farklı kimliklerin okullarda gençlere verilecek din eğitiminden ne beklediği de ilginç bir tartışma konusu olabilir.

Burada bir kurum olarak dinden çok, yaşanan dönemde dindar kimliğiyle öne çıkan insanlarla ilgili bir tutum yansıtılıyor olabilir. Zira politik olarak kutuplaşmış toplumlarda iktidar veya muhalefet yanlısı olmak, diğer birçok konuda tutum farklılaşmasının da ana sebebi olabilir. Bu tür nedenselliğin zor keşfedildiği durumlarda döngüsel nedensellik ihtimalini hep akılda tutmak gerekir. Zaten bireysel tercihlerde farklılaştığı için politik tercihler iktidar ve muhalefet olarak ayrılmış olabileceği gibi, karşıt politik kamplarda bulunuyor olmak bu konularda da zıt görüşlerin benimsenmesine yol açıyor olabilir. İktidar yanlıları yapılan her şeyi gayet isabetli, karşıtları da isabetsiz olarak değerlendirme eğiliminde olurlar. Kutuplaşma arttıkça bu tür bir kategorik değerlendirme ihtimali de artar.

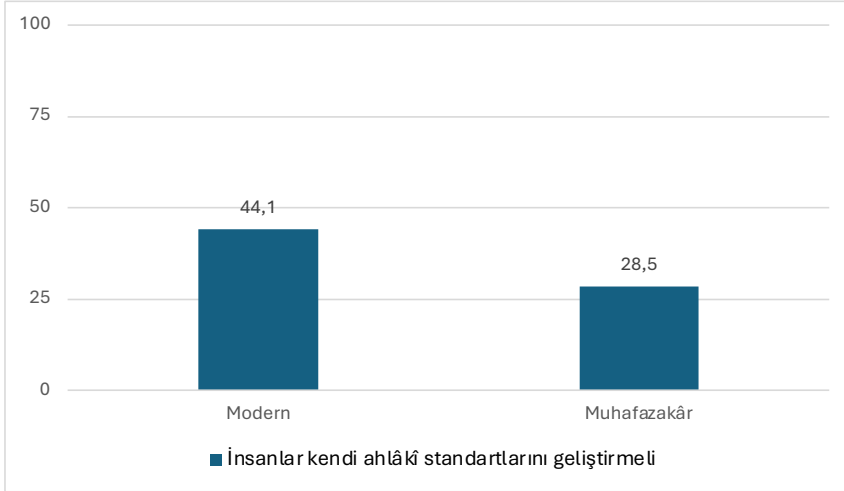
Şekil 1.5 Kimliklere göre “Gençlere dini eğitim verilmeli” görüşünü benimseme oranı (%)

“İnsanlar kutsal kitaplara ve dine daha az önem verip onların yerine kendi ahlâkî standartlarını geliştirmelidir” görüşünde iki kimlik grubu bir ölçüde ayrılmakla beraber bu görüş modernlerin çoğunluğu tarafından da kabul görmemektedir. Dahası, bu görüş yükselen değerlerden bireyciliği vurguladığından sonuçta ortaya çıkan olumlu kanaatin önemli bir kısmı da din karşıtlığından çok, bireyciliği destekleme güdüsünü içeriyor olabilir.

Burada yer alan özerklik teması genel değer araştırmalarında gözlenen bireyciliğin en yüksek değerleri arasındadır. İnsanların kendi kararlarını kendilerinin vermesi ve başkalarının müdahalesi olmadan insanın kendi kendini yönetiyor olması yükselen bir değerdir. Dikkat çekici olan, bu görüş, insanlar kutsal kitapları ve dinî bırakıp bildiği gibi yaşamalı da dememekte, kendi “ahlâkî” standartlarını geliştirmeli demektedir. Birçok düşünüre göre seküler ahlak mümkündür ve son ürün “ahlâk” ise burada sorun yoktur. Çünkü “ahlâklı davranış bizatihi iyidir” gibi bir anlayış vardır. Bu kadar yönlendirici bir görüşte bile toplumun çoğunluğunun kutsal kitap ve dine daha az önem verilmesini doğru bulmaması, bu tutumların toplumda ne kadar köklü bir yeri olduğunu göstermektedir.

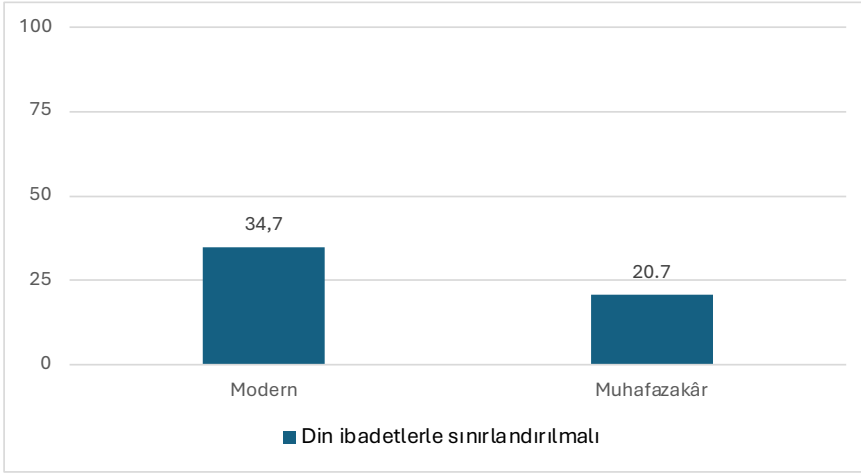
Şekil 1.6 Kimliklere göre “İnsanlar kendi ahlâkî standartlarını geliştirmeli” görüşünü benimseme oranı (%)

Bununla ilgili bir diğer konu “Dinin günlük hayatta ibadetler dışında hiçbir yeri olmamalıdır” görüşünün yaygınlığıdır. Bu da ahlâklılık için dindarlığı şart koşan görüşe benzer oranda karşılık bulan bir görüştür.

Muhafazakârlar daha çok karşı çıksa da modernlerin de bu görüşü genel olarak kabul etmediği gözlenmektedir. Yani, insanların kendi ahlâkî standartlarını geliştirmesi ve dinin sadece ibadet alanıyla sınırlandırılması gibi dinî sosyal hayattan dışlayıcı bu tutum iki kimlik tarafından da büyük oranda reddedilmektedir. Din eğitime verilen yaygın destekle beraber değerlendirildiğinde toplumun sosyal hayatta dinin sağladığı işlevlerin devam etmesini istediği kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu veriler, dini toplumsal yaşamın dışına itecek radikal bir laiklik anlayışının toplum içinde yaygın kabul görmediğini, ancak dar bir grupta karşılık bulabileceğini göstermektedir.

Şekil 1.7 Kimliklere göre “Din ibadetlerle sınırlandırılmalı” görüşünü benimseme oranı (%)

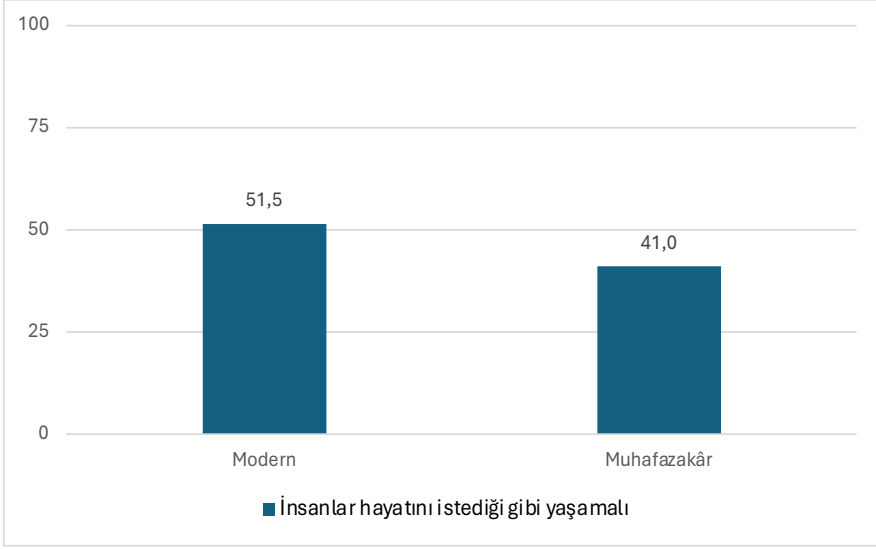

İki kimlik arasında çok az farklılaşmasına rağmen “Bazı insanlar, gelecekte dinin toplum hayatındaki etkisinin gittikçe artacağını söylüyorlar. Bazıları da dinin toplum hayatındaki etkisinin gittikçe azalacağını söylüyorlar. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?” konusuna burada bakmak yerinde olacaktır. Her iki kimlik arasında da dinin etkisinin artacağını düşünenlerin oranı %35, dinin etkisinin azalacağını düşünenlerin oranı %45 düzeyindedir. Farklar çok düşüktür.

Modernleşme kuramları dinin kurumsal etkisinin zaman içinde zayıflayacağını, birçok alanda baskın veya tekel durumdaki işlevlerini kaybedeceğini ileri sürmektedir. Kuramcılara göre bu hem “kaçınılmaz” hem de “arzulan” bir sonuçtur. Diğer kampta da zamanla dinin ortadan kalkacağına işaret eden anlatılar vardır, örneğin, “ahir zaman”. Genel inanca göre Hz. Peygamber ve dört halife dönemi Müslümanların altın çağıdır, zaman ilerledikçe insanlar dinden uzaklaşacak, “ahir zaman” adıyla “şeytani” güçlerin egemen olduğu bir döneme gelinecek, sonrasında da kıyamet kopacaktır. Bu da “kaçınılmaz” ama yukarıdakinden farklı olarak “arzulanmayan” bir sonuçtur. Bu söylemlerin biri ya da her ikisi birlikte toplum genelinde yaygın bir inanç haline gelmiş görünmektedir. Dinin toplumsal hayattan dışlanması karşı çıkışla din eğitime verilen yaygın desteğe bakılırsa toplumun çoğunluğu için gelecekte dinin etkisinin azalacağı beklenmekle birlikte bunun pek de arzulanmayan bir sonuç olduğu söylenebilir.

Bu konuyla ilgili son olarak “Toplumun geneline ters düşse bile insanlar hayatlarını istedikleri gibi yaşamalıdır” görüşü sorulmuştur. Bu konuda da iki kimlik arasındaki en yüksek ayrımlardan biri gözlenmiştir. Ne var ki genel dağılıma bakıldığında modernlerin yarısından biraz fazlasının, muhafazakârların ise %40’ından fazlasının bu görüşe destek verdiği görülmektedir. Yukarıda insanların kendi ahlâkî standartlarını geliştirmesi gerektiği görüşüne kıyasla bu daha kabul edilebilir bir bireyciliğe ve özerklik ihtiyacına işaret etmektedir. Dolayısıyla kabul edilme düzeyi de yükselmiştir.

Şekil 1.8 Kimliklere göre “İnsanlar hayatını istediği gibi yaşamalı” görüşünü benimseme oranı (%)

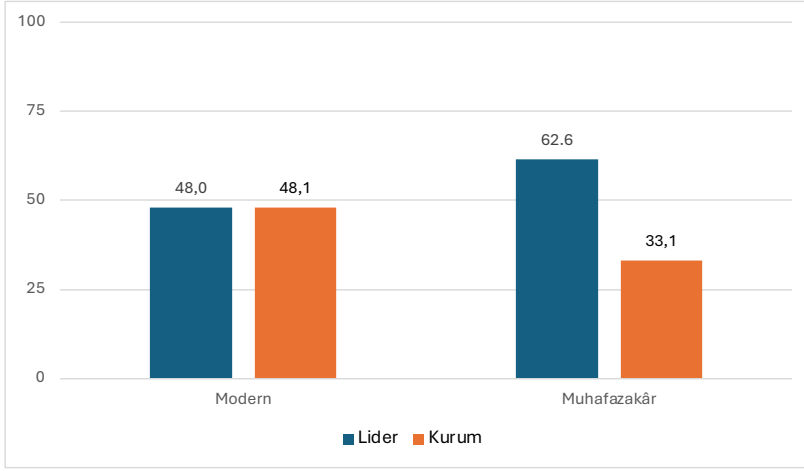

Siyasi konulardaki farklılaşmalarda kimlik önemli değişkenlerden birisi, belki birincisidir. Siyaset hem kimliklerin şekillendiği hem de doğrudan veya dolaylı biçimde yarıştığı bir toplumsal alandır. Siyasetin nasıl bir kurumsal çerçeve içinde yapılacağı, temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması, yabancıya bakış, lider ve kurumların rolünün ne olduğu gibi konularda kimliklerin ayrıştırmacı özellikler göstermesi beklenir. Şimdi bunlara bakalım.

Otoriter Eğilimler ve Demokrasiye Bakış

“Bazı insanlar iyi bir ülke yönetimi için geniş yetkilerle donatılmış bir liderin önemli olduğunu, bazıları da kurumların güçlü olmasının daha önemli olduğunu düşünmektedir. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?” sorusu iki kimliğin siyasette en ayrıştığı konu olmuştur. Öncelikle, muhafazakârlar güçlü lider cevabını modernlere kıyasla daha fazla vermişlerdir.

Şekil 1.9 Kimliklere göre “Lider mi Kurumlar mı?” tercihi (%)

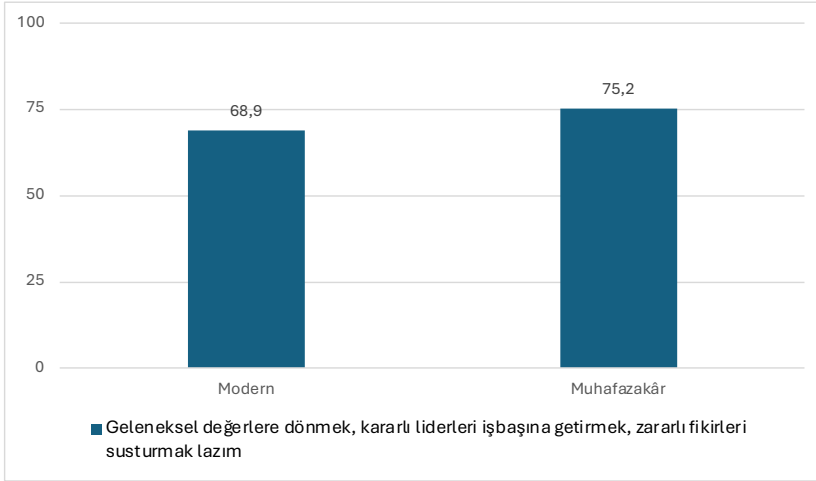
İkinci olarak, güçlü kurumlar cevabını verenler muhafazakârlara kıyasla modernler arasında daha fazladır. Ancak, modernlerin kendi içine bakıldığında güçlü lider diyenlerle güçlü kurum diyenler arasında belirgin bir fark yoktur. Ancak, muhafazakâr kitlenin otoriteryen eğiliminin yüksek olmasının⁴² bir sonucu olarak kurumlara kıyasla lideri daha somut bir otorite figürü olarak tercih ettiği de düşünülebilir.

Güçlü liderliğin demokrasiler açısından büyük avantajları olduğu gibi potansiyel riskleri olduğu da genel gözlemler arasındadır. Çünkü güçlü liderlik her zaman kurumlara dağıtılan yetkileri kendi üzerinde toplayarak otoriteryen eğilimler geliştirmeye açıktır. Dahası, karizma ile kitle arasında döngüsel bir ilişkinin ortaya çıkması demokratik sürecin hızla popülizme evrilmesine yol açabilir. Dolayısıyla, güçlü kurumlara kıyasla liderliğin

42 Muhafazakârlık otoriteryenlikle, otoriteryenlik de güçlü lider tercihiyle ilişkili olgulardır. Esasen, otoriteryenlik bu iki olguyla bağlantılı şekilde tanımlanmaktadır. Otoriteryenler geleneksel norm ve tutumlara sınıksız bağlıdır (muhafazakâr tutum). Ayrıca, otoriteryenler otoriteye saygı duymaya ve itaat etmeye eğilimlidirler. Bu eğilim, gücü elinde bulunduranı meşru ve güçlü görme eğilimini de artırır. Nitekim, sağ-kanat yetkiciliği ölçeğinin birçok sorusunda güçlü liderle ilgili olumlu maddeler vardır. Örneğin, “Ülkemizin, bütünlüğümüze kasteden uç (radikal) yönelimleri ve kötülükleri ortadan kaldırmak için ne gerekiyorsa yapabilecek güçlü bir lidere ihtiyacı var.”

demokrasiyle ilişkisi daha kırılgandır. Ama yine de sağladığı kolaylıklar (hızlı ve etkin karar verme, sorumluluğu adresleme vb.) sebebiyle olsa gerek toplumun yarısından fazlasını (modernler arasında da yaklaşık %50) güçlü lider görüşüne yakınlaştırmaktadır. Güçlü lider toplum için vizyon üretebilir ve insanları mobilize edecek karizmaya da sahiptir. Hayalleri büyük ancak kapasiteleri düşük toplumların güçlü liderleri tercih etme nedenlerinin başında da bu gexsörüş içeren bu cümle genel bir kabul görmektedir. Eğer bu soru gerçekten bir otoriteryen eğilime işaret ediyorsa sadece muhafazakârlarda değil toplumun genelinde bu eğilim var demektir.

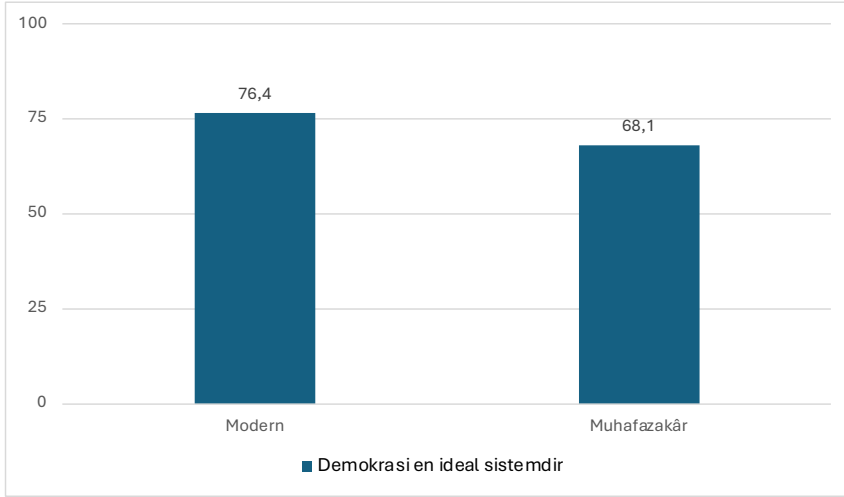
Şekil 1.10 Kimlik bazında “*Geleneksel değerlere dönmek, kararlı liderleri işbaşına getirmek ve zararlı fikirleri susturmak gerek*” görüşünü benimseme oranı (%)

Toplumdaki otoriteryen eğilimle ilgili bu kadar bilgiden sonra toplumun demokrasiye bakışını görmek iyi olabilir. “Demokrasi, eksiklikleri olsa da bugüne kadar geliştirilen en ideal yönetim biçimidir” görüşü sorgulandığında modernlerin daha yüksek düzeyde buna katıldıkları gözlenmiştir. İki kimlik arasında fark görülmekle beraber muhafazakârlar arasında da bu görüş oldukça yaygındır (yaklaşık %70). Bir kavram olarak

demokrasinin olumlu çağrışımı varsa da modern demokrasinin uygulamada tam olarak neye karşılık geldiği konusunda bir kafa karışıklığı bulunduğu anlaşılmaktadır. Savaş, doğal afet, pandemi, terör, darbe vb. birçok gelişme ülkeler için bir kriz durumuna işaret edebilir. Kriz olarak tanımlanan zamanlarda zihniyet olarak “back-to-basics” yapmaya, belirli şahıslara ya da devlet kurumlarına daha çok alan açmaya, zararlı fikirleri susturmaya ihtiyaç duyuluyorsa demokrasi tam olarak ne işe yaramaktadır?

Şekil 1.11 Kimlikler bazında “Demokrasi en ideal sistemdir” görüşünü benimseme oranı (%)

Gerçekten de ulusal güvenlik ve doğal afetler söz konusu olduğunda özgürlüklerin geri plana atılması hemen hemen hiç tepki almamaktadır. Yaz aylarında orman yangını çıkmasın diye akla gelen ilk tedbir insanların ormanlara girmesini yasaklamak olabilmektedir. Pandemi döneminde alınan tedbirler (yasaklar) akla ziyan sahnelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ya da geçmiş dönemlerde demokrasinin sorunların çözümünde “beklenen” başarıyı sağlayamadığı durumlarda hemen hemen her on yılda bir askeri darbe yapılmıştır. Her ne kadar her seferinde demokrasiye

tekrar dönüş olduysa da geçiş döneminde getirilen anti-demokratik yapı ve uygulamaların kaldırılarak normale dönülmesi ancak uzun ve yıpratıcı süreçlerle mümkün olabilmıştır. Elbette bu, sadece Türkiye'ye has bir durum değildir. Demokrasinin şampiyonu olan Batı ülkelerinde de benzer kaygılar her zaman gündemdedir. Demokrasinin diktatörlüğe dönüşmesi tehlikesi Platon'dan beri tartışılmalı konulardan biri olmuş⁴³, hatta popüler kültürde de yoğun yansıma bulmuştur.⁴⁴ Frankfurt Ekolü'ne atıfla sosyal istikrar ve güvenlik söz konusu olduğunda bireysel özgürlükler teferruat kalmaktadır.⁴⁵

Temel Hak ve Özgürlükler

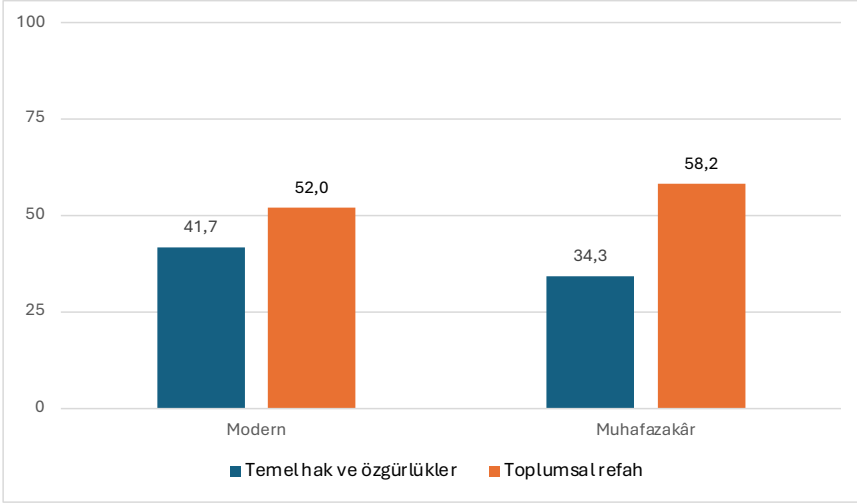
“Bazı insanlar, hükümetin en çok öncelik vermesi gereken konunun temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi olduğunu söylerken, bazıları da toplumsal refahı artırmaya en çok öncelik vermesi gerektiğini düşünüyor? Siz hangi görüşe daha yakınsınız?” sorusuna gelen cevaplardan hem modernler hem de muhafazakârlar arasında toplumsal refah cevabının daha yaygın olduğu gözlenmektedir.

43 Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Beacon Press, 1993); Kyriakos N. Demetriou, “A ‘legend’ in crisis: the debate over Plato’s politics, 1930–1960”, *Polis: The Journal for Ancient Greek and Roman Political Thought* 19, sy 1-2 (2002): 61-91.

44 Yıldız Savaşları evreninde Galaktik Cumhuriyet’in çöküşü ve İmparatorluğun yükselişi, demagojinin tehlikeleri ve gücün yoğunlaşması hakkında uyarıcı bir hikâye olarak görülebilir.

45 Erich Fromm, *Escape from Freedom* (New York: Farrar and Rhinehart, 1941); Theodor Adorno, *The Authoritarian Personality* (Verso Books, 2019).

Şekil 1.12 Kimlikler bazında “Temel hak ve özgürlükler mi, toplumsal refah mı?” tercihi (%)

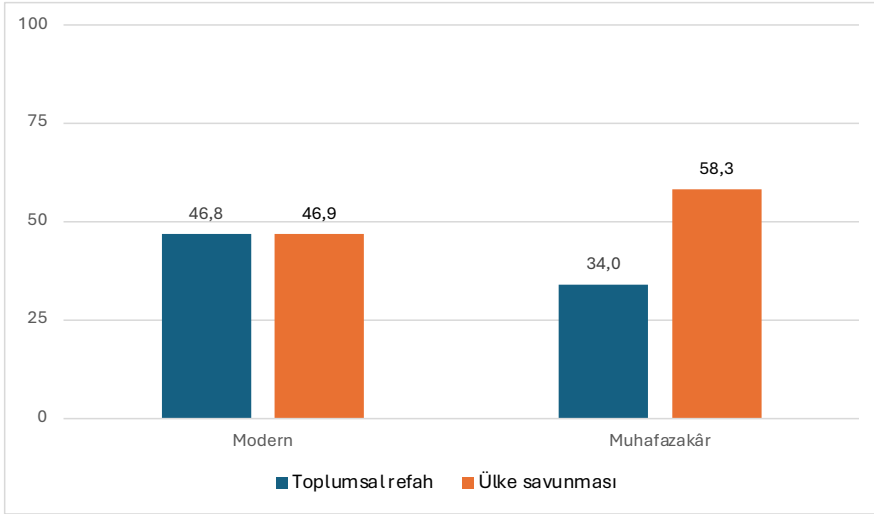
Yine de temel hak ve özgürlükler cevabını verenlerin oranı modernler arasında muhafazakârlara kıyasla daha yüksektir. Modernler arasında toplumsal refah diyenlerin oranı ile temel hak ve özgürlükler diyenlerin oranı arasında yaklaşık 10 puan fark varken, muhafazakârlar arasında aynı fark 24 puanın üzerindedir. Bu bulgu literatürle uyumludur. Schwartz değer modelini kullanan 15 ülkeden 21 araştırma üzerinde yapılan bir meta-analiz, dindarlık düzeyi arttıkça geleneksel değerlerin yanı sıra güvenlik değerlerine verilen önemin de arttığını göstermiştir.⁴⁶ Dünya Değerler Araştırması da dindarlık ile hayatta kalma değerlerine yapılan vurgu arasında güçlü bir ilişki olduğunu öne sürmektedir. Dindar bireyler ve toplumlar genellikle ekonomik ve fiziksel güvenliğe, geleneksel aile yapılarına ve otoriteye saygıya öncelik verme eğilimindedir. Bunlar da hayatta kalma değerlerinin en ayırt edici olanlarıdır. Theodore Adorno ve arkadaşları da otoriteriyen kişilik çalışmalarında dindarlık ve güvenlik

46 Vassilis Saroglou, Vanessa Delpierre, ve Rebecca Dernelle, “Values and religiosity: A meta-analysis of studies using Schwartz’s model”, *Personality and Individual Differences* 37, sy 4 (2004): 721-34.

yönelimli olmayı en önemli bileşenler olarak kavramsallaştırmışlardır.⁴⁷

Araştırmada bu konuyla ilgili geçişkenlik mantığını kullanabileceğimiz bir başka soru daha vardır: “Bazı insanlar hükümetin toplumsal refahı artırmaya öncelik vermesi gerektiğini söylerken, bazıları da hükümetin ülke savunmasını güçlendirmeye öncelik vermesi gerektiğini savunuyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?”. Modernler bu konuda ikiye bölünmüş durumdadır. Yarıları toplumsal refahı öncelerken diğer yarıları ülke savunmasını öncelemektedir. Hâlbuki “toplumsal refah-ülke savunması” ikileminde toplumsal refah diyen muhafazakârların oranı modernlerin çok altındadır. Buna karşılık, ülke savunması diyenlerin oranı da modernlere kıyasla çok yüksektir.

Şekil 1.13 Kimlikler bazında “*Toplumsal refah mı, ülke savunması mı?*” tercihi (%)

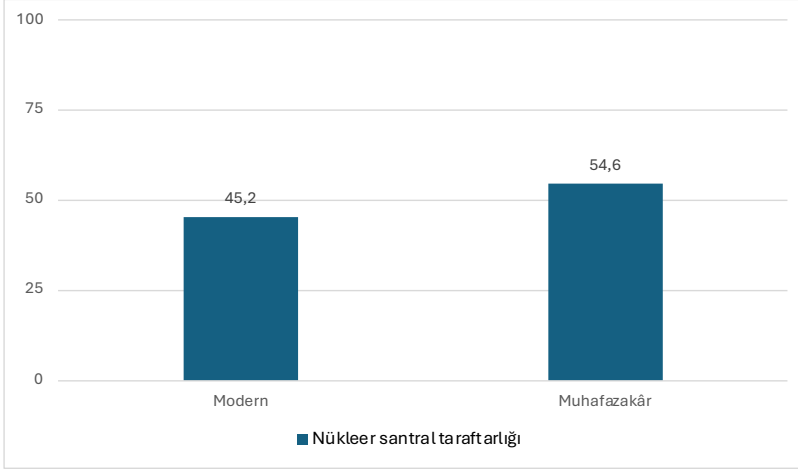
⁴⁷ Adorno, *The Authoritarian Personality*.

Buradan bakıldığında, modernler için temel hak ve özgürlükler (önemli bir özanlatım değeri) belirli bir yerde duruyor gözükmektedir. Ülke savunmasının güçlendirilmesi gibi bir konuda bile bu kimlik içinde temel hak ve özgürlükleri önceleyen bir kitle olacaktır. Ancak, toplumsal refahı temel hak ve özgürlüklere önceleyen muhafazakâr kimlik için durum öyle değildir. “Temel hak ve özgürlükler - ülke savunması” ikileminde büyük çoğunluğun ülke savunmasını önceleyeceği anlaşılmaktadır. Kısaca, tehdit algısı geliştiğinde (kriz zamanlarında) muhafazakâr kitle açısından temel hak ve özgürlüklerin ya da demokrasinin askıya alınması da büyük ölçüde normalleşebilmektedir.⁴⁸

Muhafazakârların ülke savunmasına verdikleri önem farklı konularda da kendini göstermektedir. Örneğin, iki kimlik arasında ayrışmanın en yoğun olduğu konulardan biri de şaşırtıcı şekilde nükleer santrallerdir. Muhafazakârlar, modernlere kıyasla, nükleer santral yapımına daha olumlu bakmaktadır. Bu arada modernler arasında da nükleer santral lehine tutum karşıt tutumdan yüksektir. Batı toplumlarında da muhafazakârların nükleer santrallere daha olumlu baktığı gözlenmektedir.⁴⁹ Burada kritik nokta yine ülke güvenliği gibi gözükmektedir. Muhtemelen nükleer santraller enerji bağımsızlığını artıracak, enerji bağımsızlığı da ülke güvenliğini artıracak şeklinde bir mantık yürütülmektedir.

48 İnsan hakları kavramı ile demokrasi anlayışının gelişimi paraleldir. Genel kanı demokrasi olmadan insan haklarının ya da insan hakları olmadan da demokrasinin olmayacağı yönündedir. Bkz. Anthony J. Langlois, “Human rights without democracy? A critique of the separationist thesis”, *Human Rights Quarterly* 25, sy 4 (2003): 990-1019.

49 Sara K. Yeo vd., “Partisan amplification of risk: American perceptions of nuclear energy risk in the wake of the Fukushima Daiichi disaster”, *Energy Policy* 67 (2014): 727-36.

Şekil 1.14 Kimlikler bazında nükleer santral taraftarlığı (%)

Hâlbuki çevre ile ilgili tutumlarda iki kimlik arasında çok da belirgin fark yoktur. “Üretimin bol olması mı yoksa çevrenin korunması mı” diye sorulduğunda her iki grupta da üretimin bol olması daha önemli görülmüştür (her iki kimlik de %55 civarı). Çevrenin korunmasını önemli görenlerin oranı ise %42 civarında kalmıştır.

Çevreci kimliğinin kabul edilmesi de her iki kimlik grubunda çok yüksektir (modernlerde %98, muhafazakârlarda %95). Bu iki bulgudan hareketle nükleer santrallere yönelik kanaatlerin çevreye duyarlılığının fazlalığından ya da azlığından etkilendiğini söylemek pek mümkün değildir. Yukarıda değinildiği gibi, muhafazakârların ulusal güvenlik, güçlü bir devlete sahip olma gibi kolektif kaygılarının etkili olduğunu söylemek daha geçerli gözükmemektedir. Bu da geniş otoriteryen eğilim yazını ve Dünya Değerler Araştırması bulgularıyla uyumludur. Yine de kimlikler arası farkların ötesinde genel eğilime bakıldığında modernler arasında da aynı eğilimin daha baskın olduğunu unutmamak gerekir.

Muhafazakârların modernlerden daha otoriteryen olmasının ötesinde, muhafazakâr kimliğin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına yönelik milliyetçilik düzeyi de daha yüksektir (Milliyetçilik muhafazakârlıkla 0,31, modernlikle -0,05 korelasyon göstermektedir). Dolayısıyla, gelişen, kalkınan, güçlü bir Türkiye'nin muhafazakârlar açısından, modernlere kıyasla daha derin bir anlamı vardır. Bu durum muhafazakârların öz-saygılarının da güçlenmesini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca, milliyetçilik düzeyi yüksek grupların tehdit algıları da daha kırılgan ve hassastır.⁵⁰ Yani, milliyetçilik düzeyi düşük grupların normal olarak algıladıkları bir durum milliyetçilik düzeyi yüksek gruplar tarafından kendi kimliklerine somut bir tehdit olarak algılanabilir. Muhafazakârların ülke savunmasına yönelik güçlü tutumlarının bir nedeni de bu olabilir.

Konuyu biraz daha karmaşıklaştıran bir diğer bulgu “Batı, insan hakları söylemini kendi dışındaki dünyaya bir politik baskı aracı olarak kullanmaktadır” görüşüyle ilgili cevaplara bakıldığında ortaya çıkmaktadır. Her iki kimlik de bu görüşü %67 düzeyinde doğru bulmaktadır. Türkiye sıklıkla Avrupa tarafından insan hakları ihlalleriyle suçlanmakta hatta mahkûm edilmektedir. Türkiye için terörle ilişkilendirilen bir konu Avrupa için insan hakları konusu olabilmektedir. Bu durum insan hakları kavramının olumlu çağrışımlarının kaybolmasını kolaylaştırmaktadır. Ayrıca, Türkiye dâhil Batı genellemesine dâhil edilmeyen birçok ülkede “Batı” kavramı da oldukça olumsuzdur.⁵¹ Başta ABD olmak üzere gelişmiş

50 Marie-Sophie Callens ve Bart Meuleman, “Can nationalism and group conflict explain cultural and economic threat perceptions? Cross-sectional and longitudinal evidence from the ISSP (1995–2013)”, *International Journal of Comparative Sociology* 65, sy 2 (2024): 205-28; Mahmut Turan Ektiren, “The relationship between nationalism and the perception of threat. A study on the sample of Turkey.”, *Turkish Studies - Economics, Finance, Politics* 18, sy 1 (2023); Tatiana Vargas Maia, “Uncertainty and threat perception: Nationalism as an informational index of international behavior” (PhD Dissertation, Southern Illinois University at Carbondale, 2015).

51 Nasuh Uslu vd., “Turkish public opinion toward the United States in the context of the Iraq question”, *Middle East Review of International Affairs* 9, sy 3 (2005): 75-107; Ole Rudolf Holsti, *To See Ourselves as Others See Us: How Publics Abroad View the United States After 9/11* (University of Michigan Press, 2009); Giray Sadik, “Analyzing the effects of American foreign policy on Turkish public opinion toward the United States in the

Batı ülkelerinin Güney ve Doğu ülkelerindeki imajı düşüktür. Dolayısıyla, insan hakları, hem de Batı tarafından dayatılmaya çalışıldığında, olumlu anlamını kaybetmeye başlamaktadır.

İnsan hakları söylemi Batı tarafından kullanılan bir politik baskı aracı ise toplumun demokrasiyle ne kastettiğini anlamak güçleşmektedir. Konuyu biraz daha karmaşıklaştıran bir diğer bulgu da “Demokrasi, Batı’da gelişen bir yönetim sistemidir. Türkiye’de pek işlemez” görüşüyle ilgili yaklaşımdır. Burada da kimlikler arasında ciddi bir fark gözlenmemektedir (Bu görüşe katılanların oranı modernlerde %47, muhafazakârlarda %43). Özetlemek gerekirse, her ne kadar kimlikler arasında siyasete bakış açısından önemli bazı farklar olsa da her iki kimliğin de demokrasi ve temel hak ve özgürlüklerle ilgili konumlanışlarında belirgin zorluklar gözlenmektedir.

Bu noktada vurgulanması gereken bir diğer konu da “Bazı insanlar İslam’ın farklı yorumlarına hoşgörü gösterilmesi gerektiğini düşünüyor. Bazıları ise İslam’ın tek bir gerçek yorumu olduğuna inanıyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?” sorusuna ilişkin bulgulardır. Modernler bu konuda ikiye bölünmüş durumdadır. Farklı yorumlara hoşgörü gösterilmeli diyenler %45, tek bir gerçek yorum vardır diyenler %48 düzeyindedir. Muhafazakârlar arasında ise tek bir gerçek yorum vardır diyenler (%54 civarı) farklı yorumlara hoşgörü gösterilmeli diyenlerden (yaklaşık %39) çok daha fazladır. Yine de kimliklere göre bakıldığında her iki görüşteki farklar beklenenden azdır. Farklı yorumlara hoşgörü seçeneği daha demokratik bir tutum olarak kabul edilirse, yukarıdaki bulgulara paralel olarak her iki kimlik için de demokratik yaklaşım güçlü değildir.

post-9/11 era” (PhD Dissertation, University of Georgia, 2008).

Üzerinde Tam Uzlaşılan Nadir Konulardan Biri: Göçmenler

Göçmenler söz konusu olduğunda tüm ülkeler zorlu bir demokrasi ve insan hakları sınavına girmektedir. Göçmen karşıtlığı (ya da zenofobi) her zaman vardır ancak küreselleşmeyle birlikte göçmenliğin artmasının göçmen karşıtlığını da gün geçtikçe artırdığı gözlenmektedir.⁵² Türkiye için de Suriye iç savaşıyla başlayan yoğun göç dalgası sonrasında göçmenlerin misafir olmadıkları anlaşılınca gün yüzüne çıkan bir göçmen ya da yabancı düşmanlığı söz konusudur.⁵³ Hükümetin o dönemdeki açık kapı politikası uygulaması bu olgunun siyasete yansımaları çabuklaştırmış ve gün geçtikçe göçmen politikası daha çok mahkûm edilir hale gelmiştir. “Türkiye’nin bugün uyguladığı göçmen politikasını nasıl buluyorsunuz?” sorusuna verilen cevaplar hem modernlerin hem de muhafazakârların bu konuda çok olumsuz olduğunu ortaya koymaktadır (Hükümeti bu konuda olumlu bulanlar modernlerde %11, muhafazakârlarda %19’dur). Din kardeşliği, insanlık gibi özanlatım değerlerini öne çıkaran söylemler, hayatta kalma değerleriyle ilişkilendirilen kaba faşist söylemlerin ve çoğu asparagas/dezenformasyon haberlerin karşısında fazla dayanamamıştır. Türkiye’deki göçmenlerin Gruplararası Tehdit Kuramı’nda öngörülen tüm maddi (Türklerin işini/kaynaklarını kaybettiği, göçmen nüfusun yerli nüfusu geçtiği, göçmenlerin suç ve şiddet eğilimli olduğu, göçmenlerin hastalık taşıdığı, vb.) ve sembolik tehditlerle (göçmenlerin farklı/düşük bir kültürden geldiği, göçmenlerin yerli ahlâkı tefessüh ettirdiği, vb.) ilişkili olduğu algısı oluşturulmuştur.⁵⁴ Göçmen karşıtlığı dışında söylem üretme ihtiyacı hissetmeyen bir partinin Cumhurbaşkanı adayının %5 civarında oy alması bunun somut bir ifadesidir.⁵⁵

52 George J. Borjas, “Immigration and globalization: A review essay”, *Journal of Economic Literature* 53, sy 4 (2015): 961-74.

53 Murat Erdoğan, *Suriyeliler Barometresi 2020* (UNHCR, 2021).

54 Walter G. Stephan, Oscar Ybarra, ve Kimberly Rios, “Intergroup threat theory”, içinde *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination* (Psychology Press, 2015), 255-78.

55 <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/14Mayis2023/KesinSecimSonuclar->

Sorun artık Suriye'den gelen yoğun göç değildir, çünkü negatiflik tüm göçmenlere genellenmiştir. Nitekim “Tüm göçmenlerin Türkiye’den gönderilmesi lazım” görüşüne katılma düzeyi muhafazakârlar arasında %80 düzeyinde, modernler arasında bundan 6 puan daha yüksektir (%86). Araştırmalar göçmen karşıtlığı ile demokrasi karşıtlığı arasında güçlü bir ilişki bulmaktadır. Temel hak ve özgürlükler bölümünde tartışıldığı gibi göçmenler konusunda da kimlik gruplarından bağımsız bir sorun vardır. Anlaşıldığı kadarıyla sorun demokratik ilke ve değerlerin dar bir grup tarafından yeterince içselleştirilmemesi değildir. Toplumun geneli göçmenlere karşı durumdadır.⁵⁶ Göçmen karşıtlığı bütün dünyada yabancı düşmanlığını ve giderek daha ulus-devletçi siyasi bakışları geri getirmektedir. Bu en fazla da Avrupa ve Batı ülkelerinde görülmektedir.

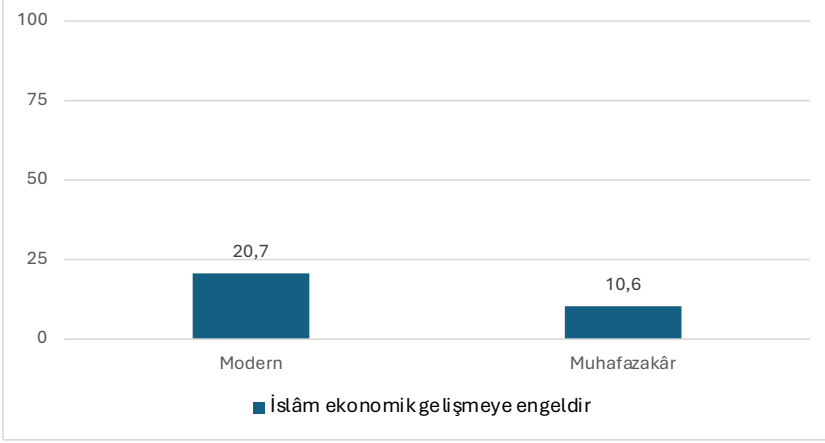
Din-Ekonomi İlişkisi

Araştırmada katılımcılara Türkiye’nin kadim anlaşmazlıklarından biri olan “İslam dinî ekonomik gelişmeye engeldir” düşüncesine ilişkin görüşü sorulmuştur. Her iki kimlik de genel olarak bu görüşe katılmamaktadır. Ancak, modernler arasında bunun doğru olduğunu düşünenlerin oranı muhafazakârlara kıyasla daha yüksektir. Yine de, ilgili bölümde daha detaylı incelenecek olmakla beraber burada da vurgulamak gerekir ki bu görüşü doğru bulanların oranı oldukça düşük olduğundan gözlenen farktan kimliklerin doğasıyla ilgili geçerli bir sonuç çıkarmak pek olası değildir.

i/2023CB-YurticiSecimSonucu.pdf

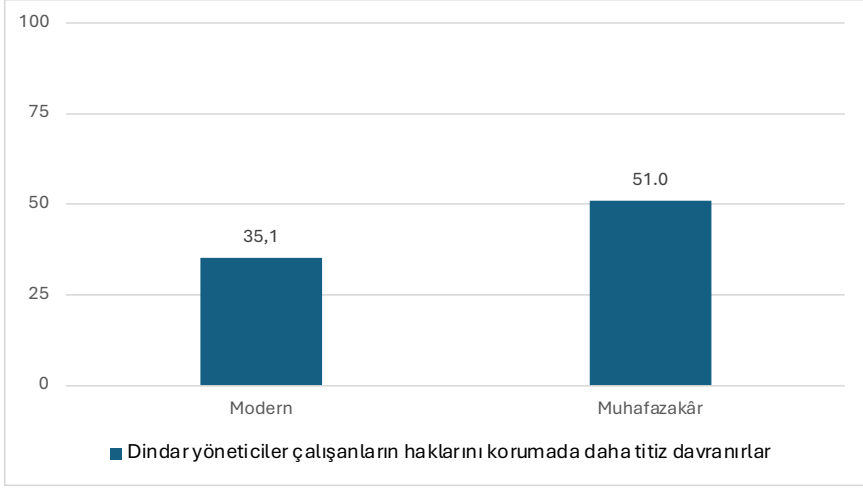
56 Burada göçmenlere tepki konusunda bir not düşmek yararlı olacaktır. Farklı milliyetlere mensup ve değişik coğrafyalardan ülkemizde göçmen statüsünde çalışanlara karşı tutumda, kitlenin büyüklüğünün etkili olduğu anlaşılmaktadır. Başta Rusya olmak üzere Türki cumhuriyetler, uzak doğu ve Afrika’dan Türkiye’ye göç edenlere karşı fazla tepki oluşmamaktadır. Batı ülkelerinden gelen yabancılar ise bu bağlamda hiç akla bile gelmemektedir. Sonuçta Suriye’den gelen kitlesel göçün, ekonomik, kültürel ve siyasal yönden bir tehdit algısına yol açtığı görülmektedir. Kitlesel göç önlendiğinde bu karşıtlığın da düşeceğini tahmin etmek mümkündür.

Şekil 1.15 Kimlikler bazında “İslâm ekonomik gelişmeye engeldir” görüşünü benimseme oranı (%)

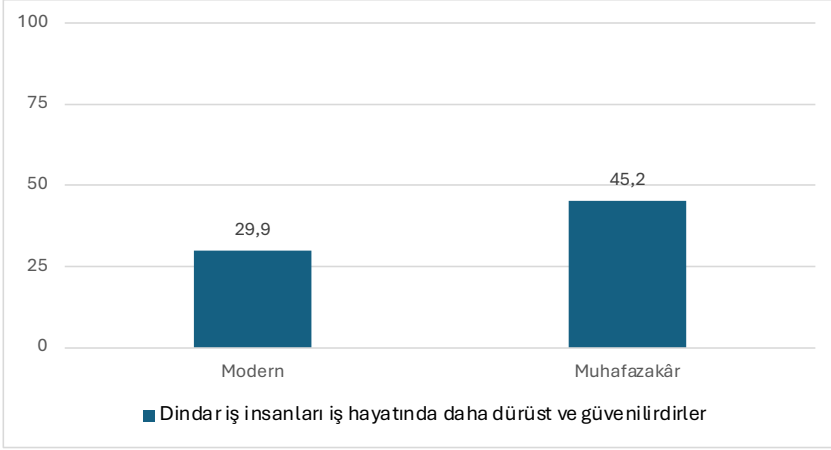
Ekonomiden çok “dindar insanlar”la ilgili imajı ortaya çıkaracak şekilde “Dindar yöneticiler, sorumlulukları altında çalışanların haklarını korumada daha titiz davranırlar” görüşü sorulmuştur. İki kimlik bu konuda belirgin bir ayrışma göstermiştir. Muhafazakârların yarısından fazlası bu görüşü doğru bulurken modernlerde bu görüşü doğru bulanların oranı çok daha düşüktür.

Şekil 1.16 Kimlikler bazında “*Dindar yöneticiler çalışanların haklarını korumada daha titiz davranırlar*” görüşüne katılım düzeyi (%)

Bununla aynı sayılabilecek “Dindar iş insanları iş hayatında daha dürüst ve güvenilirlerdir” görüşü ile ilgili kanaatler de benzer bir cevap dağılımı göstermiştir. Muhafazakârların bu görüşe katılma düzeyi modernlere kıyasla çok daha yüksektir. Ancak devlet yönetiminde olduğu gibi iş dünyasında da dindarlığın gerekli ya da yeterli bir özellik olmadığı ya da dindarlığın iş insanlarına beklenebilecek düzeyde bir dürüstlük ve güvenilirlik sağlamadığı burada da teyit edilmektedir.

Şekil 1.17 Kimlikler bazında “*Dindar iş insanları iş hayatında daha dürüst ve güvenilirlerdir*” görüşüne katılım düzeyi (%)

Bireyselleşme ve Bir Değer Olarak “Çalışma”

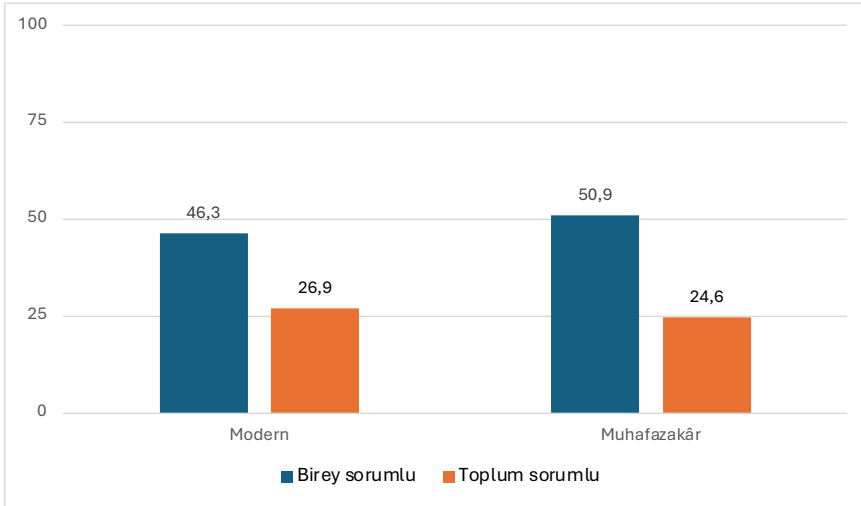
“Dini daha iyi anlayabilmek, yaşamak ve hissetmek için güvenilir bir cemaate veya tarikata bağlı olmak önemlidir” görüşü genel olarak kabul görmemektedir. Her ne kadar muhafazakârlar arasında bu görüşe yönelik olumlu kanaat belirtenlerin oranı diğer kimliğe kıyasla daha yüksekse de %19 civarındaki bu oran oldukça düşük sayılabilir. Buradan din ile ilişkinin bireysel olandan grupsal olana yönlendirilmesine karşı ciddi bir tutum olduğu anlaşılmaktadır. Kuramsal olarak daha kolektivist olması beklenen muhafazakâr kitlenin tam da bu eğiliminin yansıması beklenen bu soruda ortaya çıkan sonuç şaşırtıcıdır. Çünkü literatürde bireyci kültürlerde dinin kişisel yönlerine (kendi kendine dua etmek gibi) kolektivist kültürlerde ise dinin sosyal yönlerine (cemaatle namaz gibi) vurgu yapıldığı gözlenmektedir.⁵⁷ Buradaki bulguya göre, cemaat

57 Adam B. Cohen ve Peter C. Hill, “Religion as culture: Religious individualism and collectivism among American Catholics, Jews, and Protestants”, *Journal of Personality* 75, sy 4 (2007): 709-42.

ve tarikatların sanıldığı kadar yaygın olmadığı ya da gerekli görülmediği nettir. Bu tutumun özellikle 15 Temmuz 2016 darbe girişiminden sonra bu şekilde olumsuzlaşmış olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

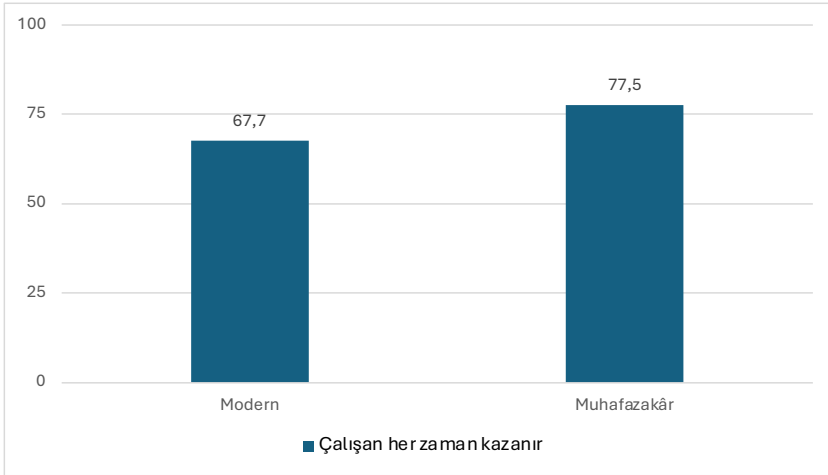
“Bazı insanlar, hayatta başarısız olan çoğu kişinin bu durumundan toplumun sorumlu olduğunu düşünüyor. Bazıları ise başarısızlığın kişinin kendisinden kaynaklandığı kanaatinde. Siz hangi bakış açısına daha yakınsınız?” diye sorulduğunda bireyi sorumlu görme daha yaygın bir görüş olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda kimliklerin ikisindeki eğilim de aynıdır ancak muhafazakârlar arasında bireysel sorumluluk diyenlerin oranı biraz daha yüksektir. Bir başka deyişle muhafazakârların daha kolektivist çıkacağı beklentisi burada da gerçekleşmemiştir. Bu bulgu muhafazakârların toplumu daha çok kutsamasının bir sonucu da olabilir. Yani, “toplum üstüne düşeni iyi kötü yapmaktadır, sorun varsa bu ancak üstüne düşeni yapmayan bireyin suçudur” şeklinde bir mantık da yürütülüyor olabilir.

Şekil 1.18 Kimlikler bazında “Başarısızlıktan kim sorumlu?” (%)

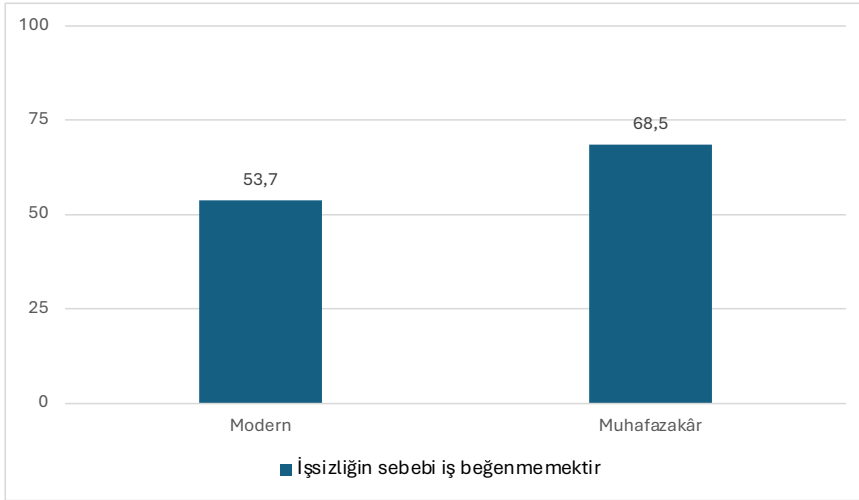
Başarısızlığın nedeni birey midir toplum mudur sorunsalıyla ilişkili olan “Çalışan, iş hayatında her zaman kazanır” görüşünü doğru bulma düzeyi oldukça yüksektir (%68). Burada da muhafazakârların bu görüşe daha fazla katıldığı gözlenmektedir. Çalışma-kazanma ilişkisi, ilgili bölümde daha detaylı işlendiği üzere, dünya genelinde dinî öğretilerin (İslam, Kalvinizm, Konfüçyanizm) vazettiği bir inançtır. Dolayısıyla, Türkiye’de de muhafazakârlar arasında bu inancın yüksek çıkması ilgili literatürle uyumludur. Yukarıdaki görüşle birleştirildiğinde yeterince çalışanın son kertede başarılı olacağına dair bir inancın söz konusu olduğu söylenebilir. Bu da toplumu kutsama yorumundan çok bireyi öne çıkaran yorumun daha geçerli olduğunu göstermektedir. Bireyi ve başarıyı daha çok vurgulayan bir anlayış olarak Türkiye’de muhafazakâr kimliğin şekil olarak olmasa da içerik olarak diğer kimlikten daha modern çıkması şaşırtıcıdır.

Şekil 1.19 Kimlikler bazında “Çalışan her zaman kazanır?” görüşüne katılım düzeyi (%)

Aynı başlık altında değerlendirilebilecek başka bir konu da “İşsizliğin asıl sebebi iş yokluğu değil, iş beğenmemektir” görüşüdür. İki kimliği en çok ayırtıran görüşlerden biri de budur. Esasen, modernlerin de yarısından fazlası bu görüşe katılmaktadır. Ancak, muhafazakârlar arasında bu görüşü doğru bulanların oranı çok daha fazladır. Aradaki farkın nedeni olarak muhafazakâr kitlenin mevcut siyasi yönetimi aklamak ya da tam tersi modern kitlenin mevcut siyasi yönetimi sorumlu tutmak için bu şekilde görüş beyan ettiği düşünülebilir. Ancak, yukarıdaki bulgularla birlikte değerlendirildiğinde muhafazakâr kimliğin bireyselleşmeye ve çalışmaya görece daha fazla değer verdiği gözlenmektedir. Dolayısıyla, işsizliğin nedenini de bireye yüklemeleri anlaşılabilir bir durumdur.

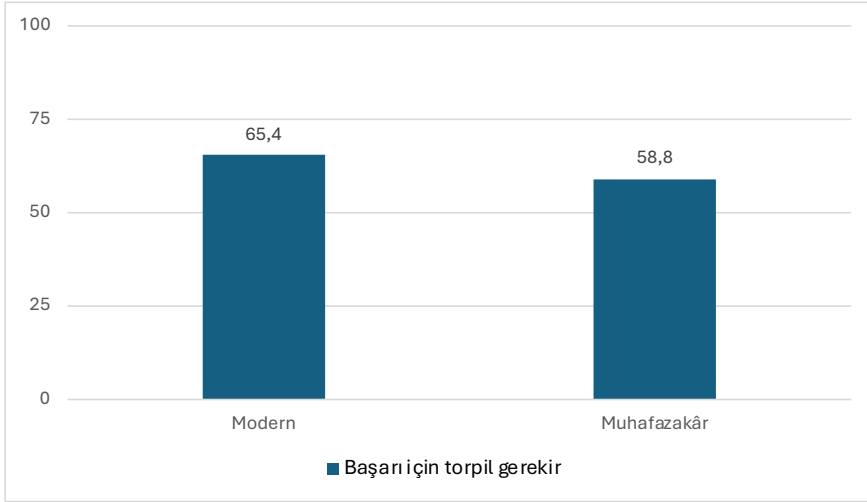
Şekil 1.20 Kimlikler bazında “İşsizliğin sebebi iş beğenmemektir” görüşüne katılım düzeyi (%)

Çalışma-başarı ilişkisine bu denli yüksek bir inancın ardından “Hayatta başarılı olmak için mutlaka bir torpilin, güçlü bir tanıdığın olması lazım” görüşünün de oldukça yüksek düzeyde desteklendiğini görmek

şaşırtıcıdır (%63). Yukarıdakilere kıyasla biraz daha az olsa da burada da kimlikler arasındaki fark anlamlı gözükmemektedir. Modernler torpile ihtiyaç olduğuna daha çok inanmaktadır (%65 civarı). Bunun iktidardaki yönetimin uygulamalarına bir tepki olarak değerlendirilmesi mümkündür. Ancak, aynı eğilim muhafazakârlar arasında da vardır. Şimdiye kadar daha fazla çalışma ve birey odaklı görünen muhafazakârlar arasında torpilin gerekliliğine dair inancın yüksek olması Türkiye’de bu konuda ciddi sıkıntılar olduğuna işaret ediyor olabilir.

Şekil 1.21 Kimlikler bazında “Başarı için torpil gerekir” görüşüne katılım düzeyi (%)

Serbest Piyasa Ekonomisi

Doğrudan ya da dolaylı olarak serbest piyasa ekonomisiyle ilgili dört konu irdelenmiştir. İlgili bölümde serbest piyasa ekonomisiyle ilgili kanaatlerin genel olarak olumsuz olduğu görülecektir. Her iki kimliğin serbest piyasa ekonomisiyle ilgili kanaatleri ortalama kanaatten çok farklı değildir. Serbest piyasa ekonomisi lehinde görüş bildirenler modernler arasında %39, muhafazakârlar arasında ise %36 civarındadır. Esasında, bir

başka bakış açısıyla bu oranları yüksek bulmak da mümkündür. Bunun en önemli sebebi serbest piyasa ya da kapitalizmin Türkiye’de belli başlı ideolojiler olan sosyalist-komünist, milliyetçi-ülkücü ve İslamcı-dindar ideolojiler nezdinde olumlu imajı olan bir sistem olmamasıdır. Hatta bu ideolojilerin çıkış noktaları arasında Batı kapitalizmi ve emperyalizmi karşıtlığı ilk sıralarda gelmektedir. Ortak argüman kapitalizmin gelir dağılımındaki adaletsizliği körüklediğidir. Bu sisteme dair en temel imaj, fakirler temel ihtiyaçlarını karşılamaya çabalarken zenginlerin daha da zengin olmaya devam etmeleridir. Elbette serbest piyasaya karşı bu eleştirilerin kolaylıkla kabul edileceği ülkeler Türkiye gibi terazinin kolektivist tarafında olanlardır. Kolektivist kültürlerde rekabet ve bireycilik karşısında cemaat, iş birliği ve karşılıklı yardımlaşma daha yüksek değerleri ifade eder. Yani, kuramsal olarak serbest piyasa mantığının kolektivist kültürlerde kabul edilmesi hayli zordur.⁵⁸ Bu iki nedene rağmen ülkenin üçte birinin serbest piyasa lehine kanaat belirtmesinin şaşırtıcı olduğu bile söylenebilir.

Benzer şekilde küreselleşmeyle ilgili kanaatler de serbest piyasa ekonomisiyle ilgili kanaatlerle paraleldir (fikir belirtmeme düzeyi biraz daha yüksektir). Küreselleşmeye yönelik kanaatler kimlikler arasında belirgin bir şekilde farklılaşmamaktadır. Her iki kimlik arasında da küreselleşmeye olumlu bakanların oranı %27 civarındadır.

“Hayat pahalılığının en önemli nedeni, iş dünyasının aşırı kâr etmesidir” görüşü de her iki kimlik tarafından birbirine yakın düzeyde kabul görmektedir. Modernlerin %64’ü, muhafazakârların %67’si bunun doğru bir önerme olduğunu belirtmektedir. Serbest piyasa ve küreselleşmeyle ilgili kanaatlerden hareketle burada çıkan sonucun kısmen

58 İnsanların, içinde bulundukları sistemi değerlendirirken ideolojik gerekçelerle yanlış değerlendirmeler yaptıklarına dair araştırmalar vardır. Bunlardan biri Doğu Almanya’dakilerin Batı Almanya ile birleştikten sonra objektif durumları iyileşmesine rağmen, komünizm daha iyiydi dediklerine dair bulgudur. Bkz. C. Laudenbach, U. Malmendier, ve A. Niessen-Ruenzi, “Emotional tagging and belief formation: The long-lasting effects of experiencing communism”, *AEA papers and proceedings*, 2019.

iş dünyasına (kapitalistlere) yönelik olumsuz bir tutumdan kaynaklandığı da söylenebilir. Hatta bu olumsuz tutumun doğrudan varlıklı sınıfa karşı olma ihtimali de yüksektir.

Yukarıdaki tahmini doğrulayan bir bulgu devletin yoksul insanlara bakması gerektiği görüşünün çok yüksek bir kesim tarafından kabul görmesi ve bu sonucun kimliklere göre herhangi bir farklılaşma göstermemesidir. Her iki kimlikte de yoksul insanlar lehine tutum %90'ın üzerinde desteklenmektedir. Kısaca, serbest piyasa ve onun uzantısı olarak kabul edilebilecek konularda modernler ve muhafazakârlar büyük ölçüde uzlaşmış gözükmektedir. Her iki kimlik de serbest piyasa ekonomisine mesafeli bakmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM: POLİTİK GÜÇ İLE BAĞLANTILI OLAN VE OLMAYAN DİNDARLIK

Din, büyük dönüşümler geçirmesine rağmen hâlâ hem toplum hayatında hem de ikili ilişkilerde önemli düzenleyici kurumlardan biri, belki de birincisidir.⁵⁹ Düşünsel, duygusal ve davranışsal boyutları olan ve her bir boyut için çoğulcu tezahürleri bulunan geniş bir tutum alanıdır. Somut insan hayatına yansımaları toplumdan topluma ve toplum içindeki bireyden diğerine farklılaşsa da etkileri rahatlıkla izlenebilmektedir. Örneğin Müslüman bir toplumda namaz, zekât, oruç, hac, umre, kurban gibi ibadetlere katılım yanında çocuklara verilen isimlerde, düğün ve nikâh merasimlerinde, hasta ziyaretlerinde, ölüm taziyelerinde, mezar taşlarında, tüketim alışkanlıklarında da dinin izleri açık biçimde görülür. Dindarlık

59 Günümüz toplumlarında dinin geçmişteki kadar etkili olmadığı gözlemi yaygındır. Bu gözlemi yaparken bir noktayı nazarı dikkatten kaçırmamak gerekir. Toplumu şekillendiren temel kurumların işlevleri, topluluk ölçeği büyüdükçe ve üretim karmaşık hale geldikçe ortaya çıkan uzmanlaşma nedeni ile giderek yeni alt kurumlara dağıtılmaktadır. Örneğin insanlık tarihinde uzunca bir dönem aile en merkezî kurumdur. Üretim, eğitim, meslek seçimi, asayiş, hasta, çocuk ve yaşlı bakımı, sosyal güvenlik neredeyse tümüyle aile odaklıydı. Üyelerine bunları temin edemeyen aileler büyük zorluk yaşamaktaydı. Zamanla ailenin bu işlevlerinin başka kurumlarca üstlenilmesi, aile kurumu üzerindeki beklentiyi azalttı. Benzer şekilde din de bireysel düzeyde hayatı sürdürebilme motivasyonu, güçsüz ve fakirlere yardım, karşılaşılan yeni durumlara uygun bilgi üretimi, bireyler arasındaki ilişkilerde hakkaniyetin temini ve toplumsal (siyasal) düzenin sağlanmasında en temel meşruiyet (neyin uygun olduğunun belirlenmesi) kaynağı idi. Aile gibi dinin de işlevlerinin büyük kısmı diğer kurumlarca (eğitim, kreşten üniversite sonrası eğitime kadar uzmanlaşmış eğitim kurumlarıncaya; yardım, resmî veya resmî olmayan sosyal yardım kuruluşlarıncaya; birey davranışlarını disipline etme ve onlara meşruiyet sınırları çizme, yasama ve yargı organları ve diğer hukuk devleti kurumlarıncaya vb.) üstlenildiği için önceleri çok geniş olan dinî alan zamanla “daralmış” oldu. Toplum için arzulanan “dini” sonuçların birçoğu, dinî vasıflara atıf yapılmadan farklı kurumlarca sağlanır oldu. Bireyin ve toplumun ihtiyaçları açısından bunun bir alan daralması mı yoksa daha etkili bir iş bölümü mü olduğu güzel bir tartışma konusudur. Bugün dinsel atıf yapılmayan birçok değer ve uygulamanın ilk halinin dinsel olmasının sebebi budur.

seviyesi⁶⁰ ve biçimi, eş⁶¹ ve iş seçiminde, tatil yapma alışkanlıklarında,⁶² tasarruf araçlarının kullanımında⁶³ ve tabii oy verme davranışlarında⁶⁴ da belirleyicilerden biridir. Bu sebeple siyasi alanda “din istismarı” çok önemli bir polemik alanıdır ve liderlere en çok yapılan suçlamalardan biri, dinin bir araç olarak kullanılıp politik hedeflere ulaşmak için istismar edilmesidir.

Sonuçta din bireysel düzeyde kimliğin oluşumunda, bireyler arası ilişkilerde ve toplumsal düzeyde geleneklerin oluşumunda, kültür, hukuk, siyaset ve ekonomi alanları ile karşılıklı etkileşim içindedir. O sebeple bir toplumda dine yakınlık ve uzaklık birçok konuda toplumsal eğilimlerin tanımlanmasında oldukça bilgi vericidir.

Bu çalışmada bir toplumda en temel ilişki seti olan ahlâktan başlayarak günlük hayatta, eğitimde, siyasette, devlet yönetiminde,

60 Dindarlık her bir bireyde farklı tezahürleri olan bir durumdur. Bir dinin öngördüğü tutum ve davranışları benimseme ve hayata geçirmede en ideal modele yakınlık anlamında dindarlık seviyesinin belirlenmesi oldukça zordur. Yine de araştırmalarda dindarlığı görünür kılan tezahürlere bakılarak bir seviye belirlenmesi yapılmaya çalışılır.

61 Muhammet Bener, “Dindarlık-eş seçimi ilişkisi (SDÜ örneği)” (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2011).

62 Ayşenur Barak ve Hasan Kaplan, “Dindarlık ve tüketici tarzları arasındaki ilişki üzerine nicel bir araştırma”, *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, sy 4 (2021): 119-53.

63 Gülden Doğan, “Dindarlık ve tasarruf ilişkisi” (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016); Murat Arıcan ve Emre Savut, “Türkiye’de tasarruf finansman sistemi tercihinde muhafazakâr tutumun etkisi”, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7, sy 3 (2022): 376-89.

64 Seçimler söz konusu olduğunda dünyanın her yerinde dinî grupların genellikle muhafazakâr partileri desteklediği gözlenmektedir. ABD’de Evanjelistlerin Cumhuriyetçi Partiyi, İngiltere’de Anglikanların Muhafazakâr Partiyi, Hindistan’da Hinduların Bharitaya Janata Partiyi, İsrail’de Siyonistlerin Likud Partisini, Brezilyalı Evanjelistlerin Jair Bolsonaro’yu desteklemesi bunların en bilinenleridir. Türkiye’de dindarlıkla oy verme davranışı arasındaki ilişki küçük ölçekli de olsa birçok araştırmada gösterilmiştir. Bkz. Doğan Bekir Dökücü ve Ali Ayten, “Politik kararlar almada dindarlığın etkisi nedir? Yetişkinler üzerine nicel bir araştırma”, *Eskiye*, sy 52 (2024): 31-49; Halil Bilicen, “Understanding voting behavior in Turkey: Ethnicity vs religion”, *Akademik Bakış Dergisi*, sy 56 (2016): 531-53; Erol Turan ve Metehan Temizel, “Din ve siyaset ilişkisi bağlamında oy verme davranışı: Niğde bölgesinde bir araştırma”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 7, sy 1 (2015): 86-99.

iş dünyasında ve ekonomik yaşamda dinin rolüne dair bazı gösterge niteliğindeki tutumlar ölçülmeye çalışılmıştır.

Ülkemizde dinin hem hâlâ üstün bir değer olma niteliğini koruması,⁶⁵ hem de bireysel kimliğin güçlü tanımlayıcı unsurlarından biri olması nedeniyle somut yorum ve uygulama farklılıklarına meşruiyet çerçevesi oluşturma potansiyeli taşıması, ilk bakışta birbirine ters gibi gözükken bulguların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Daha yakından bakıldığında, bu sonuçların önemli bir sosyal gerçekliği resmettiği anlaşılmaktadır. Zira kimlikler bölümünde de ifade edildiği üzere çoğunluk kendisini tanımlayan bir sıfat olarak dindarlığı benimserken (yaklaşık %70) ondan daha büyük bir oranda (% 79) okullarda yeterli din eğitimi verilmesini istemektedir. Muhafazakâr kimliği zayıf olanların bile yaklaşık %55'i okullarda din eğitimi verilmesine taraftardır (Şekil 5.2). Yine toplumun büyük çoğunluğu (% 80) devlet düzeyindeki iş ve işlemlerde laikliğin korunması gerektiğini düşünmektedir. Kendisini dindar olarak tanımlayanların %65 civarı devletin laik olmasını istemektedir. Bu birbiri ile çelişir gibi gözükken veriler, dinin birey ve toplum hayatında olumlu rolü olduğunu ancak bu rolün devlet gücü ile hayata geçirilmesi konusunda isteksiz ya da tereddütlü olduğunu ortaya koymaktadır. Yani günlük hayatta dine büyük yer açılırken politik çağrışımın yüksek olduğu alanlarda dinin yeri ve rolü konusunda görüş ayrılığı devam etmektedir.⁶⁶

Öte yandan ilgili bölümlerde de ifade edileceği üzere, tek tip bir din ve dindarlık algısı olmamakla birlikte çoğul dindar kimliklerin

65 Dünya Değerler Araştırması Türkiye ayağında “Din sizin için ne kadar önemlidir?” sorusuna gelen cevapların dağılımı % 60 çok önemli ve % 28.4 oldukça önemli şeklindedir. Belirtilen bu önem düzeyi aile ve arkadaşların öneminden daha düşük ancak iş, siyaset ve boş zamanlara verilen önemden daha yüksektir.

66 1999 yılında yapılan bir kamuoyu araştırmasına göre Türk toplumunun % 67’si için dindarlık, benzer şekilde %76’sı için de laiklik önemlidir. Dindarlığı önemli görmeyenlerin oranı %17, laikliği önemli görmeyenlerin oranı ise % 13’tür. %10-11 civarında da bu konularda fikir belirtmeyen vardır. Bkz. ANAR, *Siyasal Gündem ve Değerler Araştırması* (ANAR (Ankara Sosyal Araştırmalar Merkezi), 1999). Bu veriler toplumun büyük ekseriyetinin bu ikisi arasında ciddi bir karşıtlık görmediğini göstermektedir.

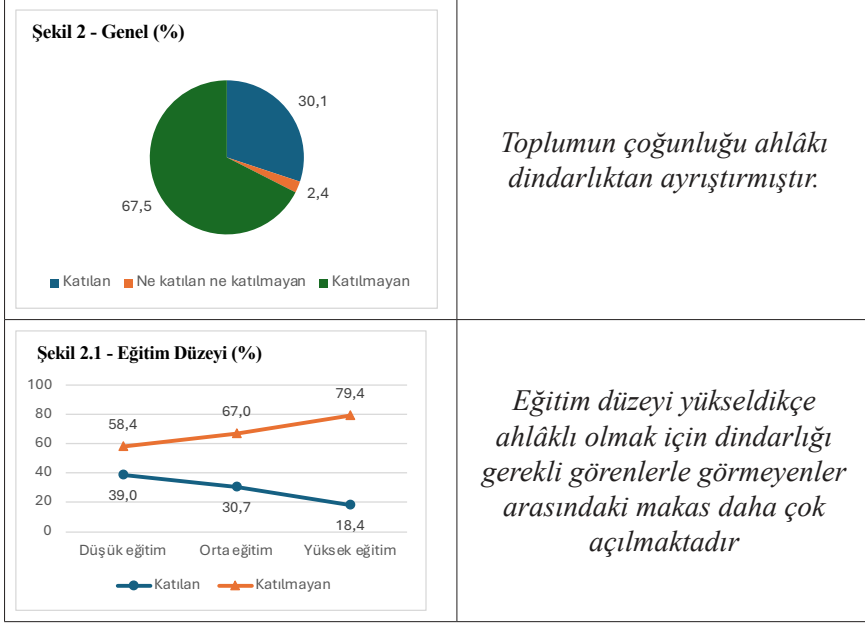
yaratabileceği kaos ve gerginlik nedeni ile kamusal otoritenin bu alanı tümüyle terk etmesine de sıcak bakılmamaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye’de din, kimlik oluşumunda, başta politik tercihler olmak üzere tüm tercihlerde etkili unsurlardan biridir. Ancak dindarlığın hangi toplumsal alanlarda ne kadar görünür ve etkili olması gerektiği konusundaki görüşlerde büyük bir çeşitlilik vardır. Toplumun büyük kesiminin dindarlıkla ahlâk, yönetim becerisi ya da devlet yönetimi arasında zorunlu bir nedensellik ilişkisi kurmadığı anlaşılmaktadır. Bu konulara biraz daha yakından bakalım.

Ahlâk için Dindarlık

Ahlâk ile dindarlık çoğu durumda iç içe geçmiştir. Dindarlar içinde ahlâksızlar olsa da bu, dinin insanları ahlâksızlaştırdığından çok davranışlar üzerinde yeterince etkili olmaması olarak yorumlanmaya daha uygundur. Çünkü dinî telkinlerin çoğu güzel ahlaklı olmayı amaçlar. Ahlâkın kaynağının dinden gelip gelmediği önemli bir tartışma konusudur. Bir yaklaşım, ahlâkın kökeninin dine dayandığını, dinî inançlar olmadan ahlâklı olunamayacağını savunurken diğer yaklaşım ahlâkı dinden ayırır. Araştırmada Türk toplumunun yaklaşık %68’i ahlâklı olmak için dindar olmak gerektiği fikrine katılmamaktadır (Şekil 2). Bu, ahlâk ile din arasında bir uyumsuzluk olduğu değil, toplumda ahlâkî normlar üzerinde dinî olanlardan daha geniş bir uzlaşma olduğu anlamına gelir. Farklı inanç gruplarının bir arada yaşamak için sadece hukuk kuralları üzerinde değil temel ahlâkî normlar üzerinde de uzlaşmaları toplumsal sistemin devamını sağlar. Araştırma bulgularına göre ahlâklı olmak için dindarlığı gerekli bulanların oranı %30 civarındadır.

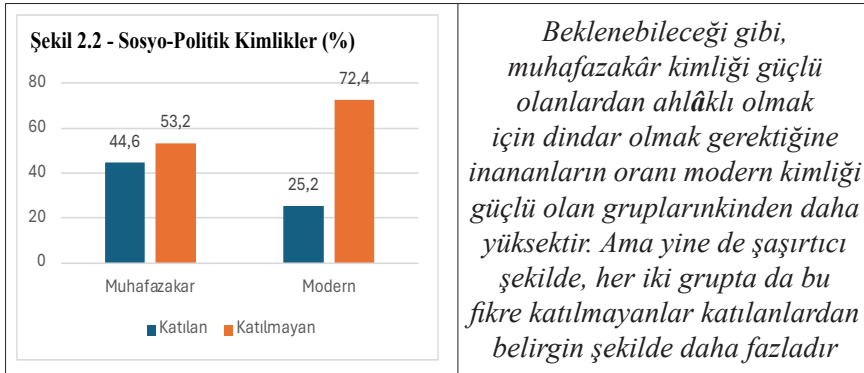
Ahlâklı bir birey olmak için dindar olmak gerekir” görüşüne katılıyor musunuz?

Araştırmada yer alan sorularda din ya da dindarlık, literatürle paralellik taşıması için genel olarak bir “araçsal değer” olarak yer almıştır. Araçsal değer, yukarıda da izah edildiği gibi, başka bir değere ulaşmayı sağlayan değerdir. Dindarlığın kendisinin bir amaç değer olduğu varsayımı yapılsaydı, kuşkusuz soruların kurgusu çok daha farklı olurdu. Örneğin, “ahlâklı bir birey olmak için dindar olmak gerekir” görüşü, örtük olarak dindarlığın, bir sonuç değer olan ahlâklılık için bir araç olarak görülüp görülmediğini sorgulamaktadır. Burada dindarlık bir “sonuç değer” değil, ahlâkı tamamlayan bir unsur olarak verilmiştir. Soruyla örtük olarak asıl olanın ahlâklı olmak olduğu varsayılmakta, dindarlığın da buna ne düzeyde katkı sağladığı sorgulanmaktadır. Tersine, araştırmada amaç değer dindarlık olsaydı, tutum ifadesi şu şekilde formüle edilebilirdi: “Ahlâklı bir birey dindar olmaya daha elverişlidir.” veya “Hakiki dindarlığa ulaşmada ahlâk da önemli bir basamaktır”. Bu tercihin nedeni,

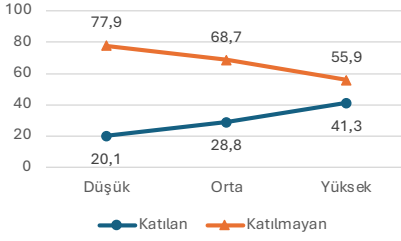
araştırmacıların, günümüzde geleneksel değerlerin ancak araçsal olarak lanse edildiğinde daha çok anlam kazandığı şeklindeki gözlemleridir. Bu yönüyle sorulan soru, hangi değerlerin merkeze alınacağı konusunda bir yanlılık içermektedir. Ancak bu yanlılık, ahlâkın dinî tutumların da özünde yer aldığı ön kabulü ile çok fazla sorunlu görülmemiştir. Benzer şekilde refah, özgürlük hatta laiklik de birer sonuç değer varsayılmıştır. Örneğin, “Devlet laik olmalıdır” ifadesi laikliğin bir sonuç değer olduğunu varsaymaktadır. Bu görüşün önüne onu barışa katkı sunan bir araçsal değere dönüştürecek “farklı grupların barış içinde bir arada yaşayabilmesi için” gibi bir şart koyma gereği görülmemiştir. Yani, burada sonuç değer mutlaka barış içinde yaşamak değildir, devletin laik olması nihai bir hedef olarak kendi başına yeterli görülmektedir. Dolayısıyla, sorular formüle edilirken bu önyargılı durumlar bilinçli olarak yansıtılmaya çalışılmıştır.⁶⁷

“Ahlâklı bir birey olmak için dindar olmak gerekir” görüşüne katılıyor musunuz?

67 Değer yargısı içeren her önerme bir sosyal bağlamda anlam kazanır. Araştırmalarda, değer unsurlarının anlam kazandığı bağlamın içinde yansıtılması, sosyal gerçekliğin daha doğru resmedilmesine katkı sağladığı varsayılmıştır.

Şekil 2.3 - Milliyetçilik Düzeyi (%)

Milliyetçilik düzeyi zayıf olanların çok azı ahlâklı olmak için dindarlığı gerekli görürken, çoğunluğu bunu gerekli görmemektedir. Bu kimlik güçlendikçe dindarlığı gerekli görenler artarak, görmeyenler azalarak, iki görüşü savunanların oranları birbirlerine yaklaşmaktaysa da ahlâk için dindarlığın şart olmadığını düşünenler yine de çoğunluğu oluşturmaktadır

Dindar olmayanların da ahlâklı olabileceği tezi, muhafazakâr kimliğe de nüfuz etmiş gözükmektedir. Belki de daha doğru bir yorum olarak, ahlâklılık bir sonuç-değer olarak görülse de muhafazakâr olmanın belirleyicileri arasında algılanmamaktadır. Bunu kimlikler başlığı altında, özellikle sosyo-politik kimlikler şeklinde adlandırarak ele almamızın nedeni de budur. Muhafazakâr kimliği benimsemek için çok da dindar biri olma zorunluluğu olmadığı anlaşılmaktadır. Bu kimliğin kökleri Osmanlının son dönemlerine uzanmakta olup devleti kurtarma sorunsalı için üretilen en önemli tezlerden birinin uzantısıdır. Din kimliği başat roledir ancak bu kimliği sahiplenmek için gerekli dindarlık düzeyiyle ilgili herhangi bir kıstas yoktur. Nasıl ki Türk milliyetçiliğinin önde gelen isimleri arasında birçok Kürt, Çerkez, Arnavut vb. kökenli insan bulunmaktadır, muhafazakâr kimlikle ilgili durum da benzerdir. Kısaca, bu kimlikle, her ne kadar bu kimliğin içinde daha çok bulunsalar da daha çok namaz kılan, daha çok oruç tutan, yani daha çok ibadet eden birileri kastedilmemektedir. Aşağıdaki bulgu bunu biraz daha doğrulamaktadır.

Dikkat edilirse milliyetçilik düzeyi yüksek olanlar arasında dindarlık-ahlâklılık ilişkisini kabul edenlerin oranı, muhafazakârlar arasındaki orandan daha yüksektir. Yöntem bölümünde açıklandığı gibi, burada kullanılan milliyetçilik ölçeğinde din çağrışımı yapan hiçbir

şey yoktur. Ancak, kimlikler bölümünde görüldüğü gibi milliyetçilikle muhafazakârlık arasında belirgin bir ilişki vardır. Araştırmadaki birçok görüşle ilgili değerlendirmelerde bu iki kimlik birbirine paralel gitmektedir. Bunun nedeni, milliyetçilik (araştırmada Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına yönelik milliyetçilik) ideolojisinde⁶⁸ muhafazakârlığın temel bileşenlerden biri olmasıdır.⁶⁹ Bu yüzden, bu araştırmada öne çıkan muhafazakâr kimlik bundan önceki birçok kuramsal ve uygulamalı çalışmada milliyetçi-muhafazakârlık şeklinde daha geniş bir kimliğin altında işlenmektedir.

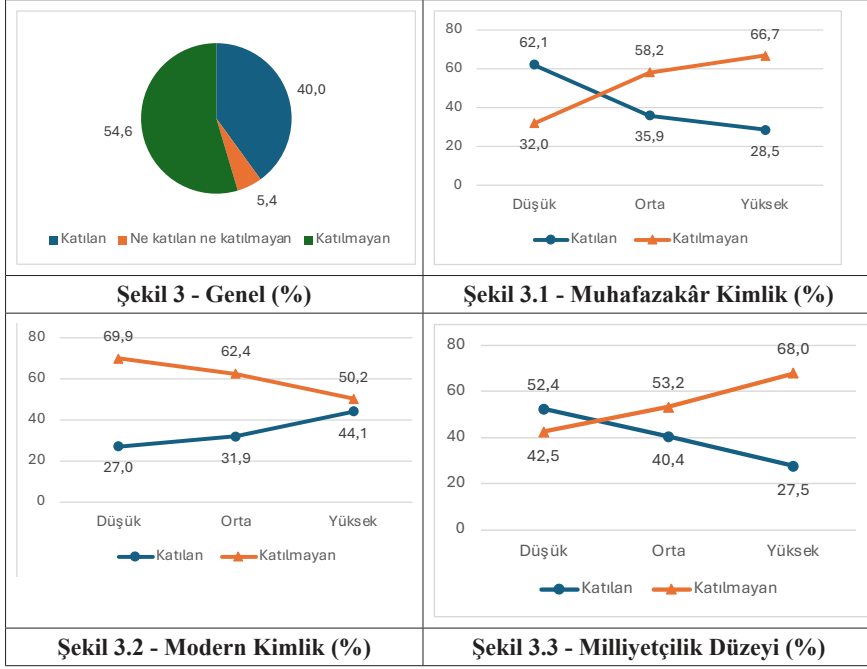
Ahlâk Dinin Yerini Tutar mı?

Her ne kadar dindarlık ile ahlâklı olma arasında bir nedensellik ilişkisi görme oranı düşükse de toplumun yarıdan fazlası insanların kutsal kitaplara ve dine daha az önem verip onların yerine kendi ahlâkî standartlarını geliştirmeleri gerektiği görüşüne katılmamaktadır (Şekil 3). Öte yandan ahlâkın din dışında bir kaynağa atfen tanımlama işareti sayılabilecek bu tutumu olumlu bulanların oranı da azımsanamayacak düzeydedir.

68 Burada ideoloji kavramı bir inanç sistemi olarak kullanılmaktadır. Philip E. Converse, “The nature of belief systems in mass publics (1964)”, *Critical Review* 18, sy 1-3 (2006): 1-74.

69 İbrahim Dalmış, “Socio-political identity and intergroup perception: The case of ‘Ülkücü group’ in Turkey” (PhD Dissertation, Middle East Technical University, 2003).

“İnsanlar kutsal kitaplara ve dine daha az önem verip onların yerine kendi ahlâkî standartlarını geliştirmelidir” görüşüne katılıyor musunuz?

Muhafazakâr kimliği zayıf olanlar arasında kutsal kitaplara ve dine önem vermek yerine ahlâkî standartlar geliştirmek gerektiğine inananlar (%62) inanmayanların (%32) iki katına yakındır (Şekil 3.1). Bireylerde bu kimliğin güçlenmesi ile konuya yaklaşım değişmekte, kimliğin en belirgin olduğu grupta dini gerekli bulanların oranı (%67) ahlâki standart geliştirme taraftarlarının (%29) iki katından fazla hale gelmektedir. Söz konusu düşünce üzerinde muhafazakâr kimliğe benzer bir etki milliyetçiliğin zayıf ve güçlü olduğu gruplarda da görülmektedir (Şekil 3.3).

Modern kimliğin söz konusu görüşe etkisi tam tersi yöndedir. Bu kimliğin zayıf olduğu bireylerde ahlâkî standart geliştirme taraftarları az, dinin gerekliliğini savunanlar fazlayken, kimliğin güçlü olduğu kesimde her iki görüşün taraftarlarının oranları birbirlerine yaklaşmaktadır (Şekil 3.2).

Günlük Hayatta Din

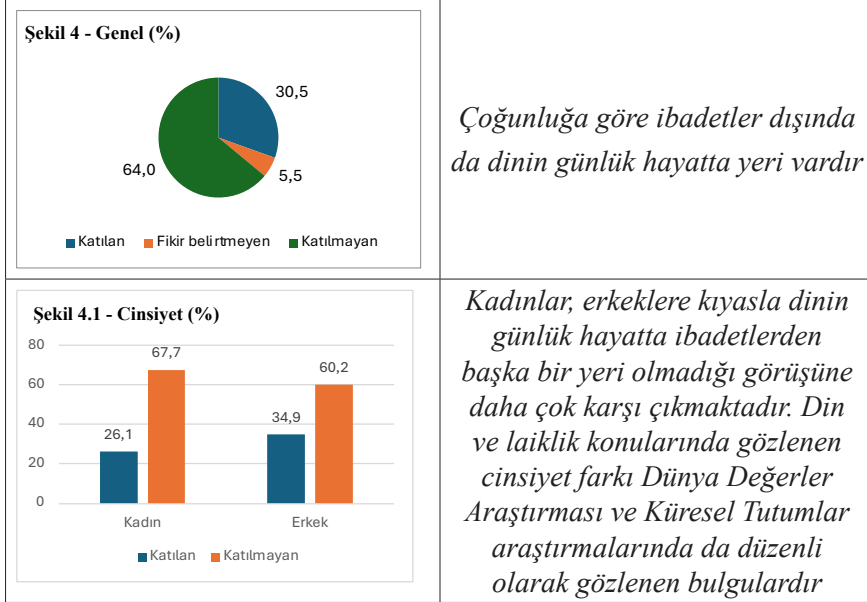
Din, manevi olarak inanç ve ibadet ile birlikte günlük hayatta yeme, içme, giyinme başta olmak üzere birçok tutum ve davranış farklılaşması içerir. Doğru sözlülük, dürüstlük, çalışkanlık, hakkı olmayana el sürmeme, başkalarına iyilik etme, hatalarını affetme gibi birçok değer dinlerin yanı sıra dinî nitelikli olmayan sosyal sistemlerde de ortaktır. O sebeple bu gibi ortak unsurların dindarlığı ayırıştırması çok kolay olmamaktadır.⁷⁰ Dinleri en fazla ayırıştıran o dine özgü ibadetler olmasına karşın dindar birinden ortak değerlerde de yüksek performans göstermesi beklenir. Örneğin dindar birinin dürüstlük, yardım severlik, doğru sözlülük bakımından da bir görünürlük kazanması makul bir beklentidir. Bu sebeple dindarlık sadece dine özgü ibadetlerle sınırlı sonuçları olan bir özellik olarak görülmez. Nitekim araştırma sonuçlarına göre dinin rolünü ibadetlerle sınırlayan görüş toplumun geneli tarafından kabul edilmemektedir. Devletin laik olması gerektiğini düşünen çoğunluğun (%80) bununla dinin toplumsal yaşamdan bütünüyle dışlanmasını murat etmediğini gösteren bir diğer bulgu da budur. Köken olarak laiklik kiliseyle devleti ayırıştırmayı hedefler. Bununla kasıt hukukun ve siyaset etme biçiminin dinî doktrinlere dayanmaması ve kurumsal dinin devlet yönetiminde sınırsız bir söz hakkına sahip olmamasıdır. Ne var ki, Anglo-Sakson kökenli sekülerlikle Fransız kökenli laiklik arasında bu genel yaklaşımdan sonra derin bir fark ortaya çıkar. Birinci yaklaşımda devlet hiçbir dini desteklemez ya da karşı çıkmaz, dinî inançlar karşısında tarafsız bir konumda kalır. İnsanlar, devlet müdahalesi olmaksızın, istedikleri dini seçmekte ve onun gereklerini yerine getirmekte özgürdür.⁷¹ Tabii ki herhangi bir dinî inanç benimsememe konusunda da özgürdürler. Bu durum kanun önündeki eşitlik prensibine halel getirmez.

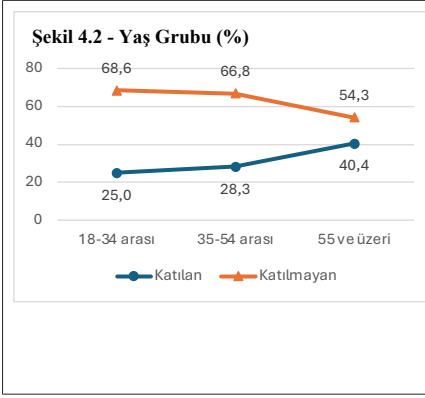
70 Bu zorluk zaman zaman dinler ile diğer sistemler arasında nereden sınır çizileceği soruna yol açmaktadır. Bu konunun İslamilik endeksi bağlamında tartışıldığı bir çalışma için bkz. Demir, *İlerleme ve İslam: İslam Dünyası İleri Gidebilir mi?*

71 Bu dinî özgürlük anlayışı, dinî inançların başkalarını da ilgilendiren, onların hayatına da çeki düzen vermelerini öngören unsurlar içermediğini varsayar. İçeriyorsa da onları özgürlük kapsamı dışına alır.

Buna karşılık, ikinci yaklaşımda din kamusal alandan tümüyle çıkartılır. Dine sadece kişisel bir mesele olması durumunda izin vardır. Devlet, dinin kamusal açılımını düzenlemek adına aktif tedbirler alır. Buradaki bulgulardan toplumun çoğunluğunun ilk anlamındaki laikliğe destek verdiği ancak Fransa usulü ikinci tür laikliği de %30 civarında bir kitlenin desteklediği anlaşılmaktadır (Şekil 4).

“Dinin günlük hayatta ibadetler dışında hiçbir yeri olmamalıdır” görüşüne katılıyor musunuz?

İlginç bir bulgu olarak, dinî günlük yaşamdan dışlayan bu görüşe en çok karşı çıkanların gençler olmasıdır. Esasında, genç yaş grubu ile orta yaş grubu arasında anlamlı bir fark gözlenmemektedir ancak hem genç hem de orta yaş grubuna kıyasla, ileri yaş grubunda bu görüşe karşı çıkma anlamlı olarak daha düşüktür

Cinsiyet farkıyla ilgili olası açıklamalar içinde en çok vurgulananı, kadın ve erkeğin din ile ilgili sosyalleşmedeki rollerinin farklılaşması üzerinde yoğunlaşmaktadır.⁷² Kadınlar bu sosyalleşmede birincil etkili görülmektedir. Dolayısıyla, öncesinde de buna göre yetiştirilmekte ve süreç içinde daha çok denetlenmektedir. Erkekler ise dinî pratiklerin uygulanmasında kadınlar kadar baskıya maruz kalmamaktadır.

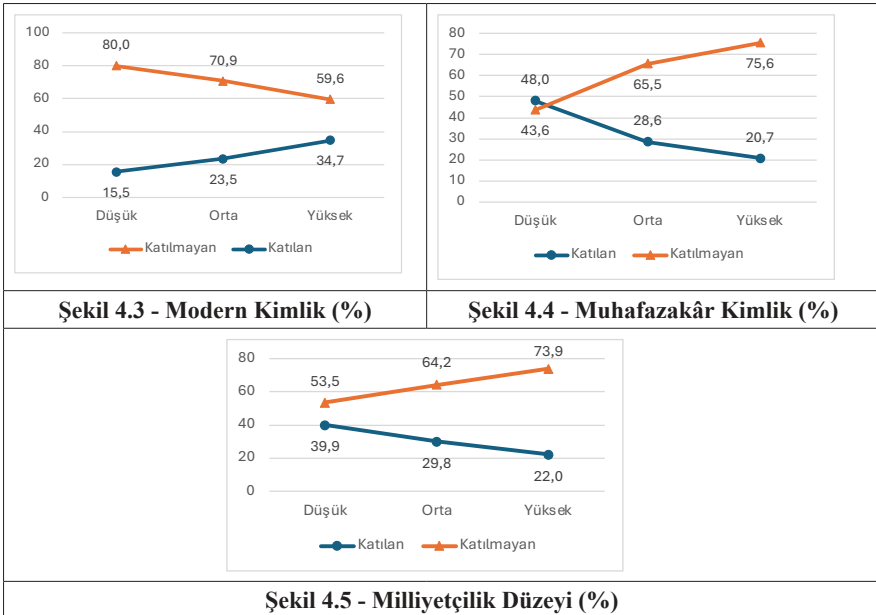
Yaş grupları arasında gözlenen fark literatürle uyumlu gözükmemektedir. Seküler değerler ileri yaş gruplarına kıyasla genç yaş gruplarında daha yaygındır. Seküler değerlerle kastedilen de bireycilik, kişisel özgürlükler ve bilimsel akıl yürütme gibi aslında bu çalışmada da gençler arasında yüksek olduğunu gözlediğimiz değerlerdir. Genç yaş gruplarında seküler değerlerle ilgili bir sorun olmadığı gibi din ile ilgili de bir sorun olmadığı anlaşılmaktadır. İleri yaş gruplarındaki durumu da yaşa bağlı bir değişimden çok bir nesil farkı olarak yorumlamak daha geçerli gözünmektedir. Yani, yaş ilerledikçe bugünün seküler eğilimli gençlerinin bugünün laik eğilimli yaşlılarına benzer bir dönüşüm geçireceğini beklemek için bir neden yoktur. Bugünün ileri yaş gruplarının görece daha laik eğilimli bir görüntü sergilemesi bunların ait olduğu nesille ilgili bir

⁷² Dünya genelinde kadınların erkeklerden daha dindar olmalarının sebepleri üzerinde çok teori ve çalışma vardır. Bu konudaki açıklamaların özeti için bkz. Ömer Demir, *Din Ekonomisi: İnanç, Zenginlik ve Mutluluk* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2013).

durum olabilir. Bugünün ileri yaş grubunun sosyalleşme sürecinde din ile laiklik sosyo-politik alandaki en yoğun çatışma alanıydı. Dolayısıyla, aynı neslin dindar olanı da laik olanı da daha radikal bir anlayışa sahip olabilir. Bugünün seküler gençleri dinin günlük hayatta görünür olmasında bir sorun görmezken, laik yaşlıları bunu kabul edilemez olarak görebilir.

Bireylerde modern kimlik güçlendikçe dinin günlük hayattaki rolünün az olması gerektiği görüşü artmaktadır. Buna rağmen söz konusu kimliği en güçlü grupta bu fikirde olanların oranı (%35) karşı çıkanların oranından (%60) düşüktür (Şekil 4.3). Gençler için yapılan yorumda olduğu gibi, yükselen kimlik olarak görülen modernlerin çoğunluğunda seküler değerlerin yanında dinin olmasıyla ilgili bir sorun algılanmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, muhafazakâr kimlik (Şekil 4.4) ve milliyetçilik (Şekil 4.5) güçlendikçe dinin alanının daraltılmasına ilişkin yaklaşım zayıflamakta, buna katılmayan görüş taraftarları artmaktadır.

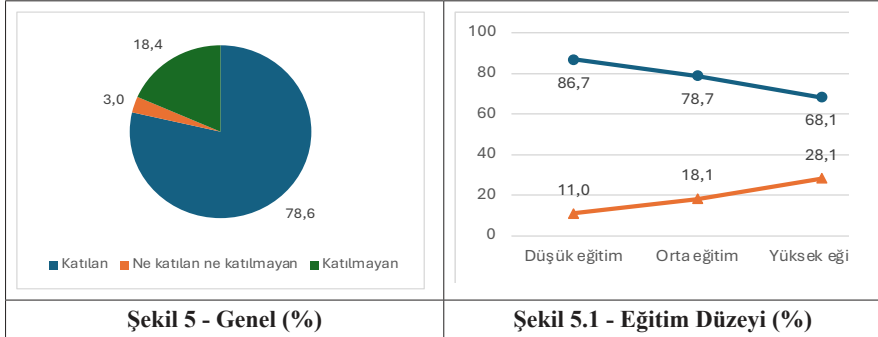
“Dinin günlük hayatta ibadetler dışında hiçbir yeri olmamalıdır” görüşüne katılıyor musunuz?

Okullarda Yeterli Din Eğitimi Verilmesi

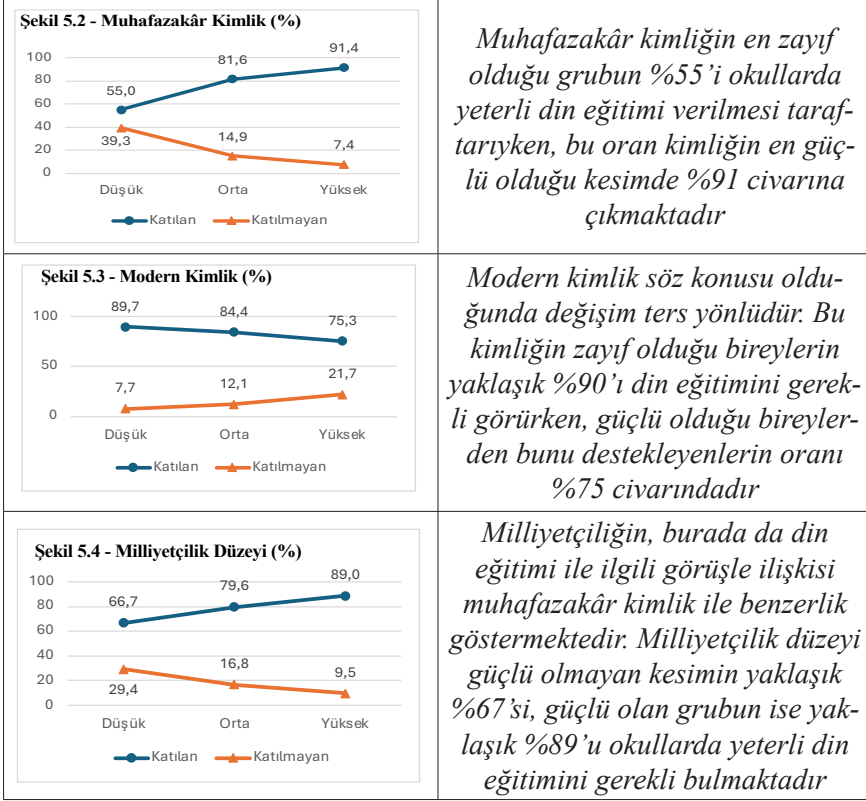
Dinin toplum hayatındaki yeri ve rolüne dair tutumlar konusunda önemli göstergelerden biri eğitim kurumlarında yeterli din eğitimi verilip verilmemesi konusuna bakışta ortaya çıkar. Çünkü bu, örtük olarak, dinin işlevi konusunda toplumun ne düzeyde bir uzlaşısı içinde olduğunu gösterir. Araştırma bulgularına göre toplumun büyük bir çoğunluğu okullarda gençlere yeterli din eğitimi verilmesinin gerektiğini ifade etmektedir (Şekil 5). Buna karşı çıkanların oranı sadece %18 civarındadır.

“Okullarda gençlere yeterli din eğitimi verilmelidir” görüşüne katılıyor musunuz?

Bu görüşe desteğin yüksekliği esasen demografik ve diğer bağımsız değişkenlere göre farklılaşmalara bakmayı önemsiz kılmaktadır. Ancak, bazı eğilimleri vermesi açısından bunlara kısaca göz gezdirmekte fayda vardır. Öncelikle cinsiyete ve yaşa göre belirgin bir fark olmadığını vurgulamak gerekir. Din eğitiminin gerekliliğine ilişkin görüşün seyri, bireylerin eğitim durumuna göre farklılaşmaktadır. Her eğitim grubunda bu görüşe katılma düzeyi katılmama düzeyinin üstündedir. Ancak, katılma eğilimi eğitim düzeyi yükseldikçe azalmaktadır. (Şekil 5.1). Bununla birlikte bu eğilim “eğitim şart” diye dayatan jakoben laik anlayışı doğruluyor anlamına da gelmemektedir. Din eğitimi verilmemeli görüşündeki %18’lik ülke ortalaması eğitim düzeyinin yüksek olduğu grupta ancak %28’e çıkmaktadır.

“Okullarda gençlere yeterli din eğitimi verilmelidir” görüşüne katılıyor musunuz?

Bu soruya gelen cevaplardan toplumun çoğunluğunun laikliği din karşıtı olarak algılamadığı teyit edilmektedir. Büyük çoğunluk dini ibadetle sınırlamamanın ötesinde okul gibi kamusal alanlarda da dinin öğretilmesinin gerekliliğine inanmaktadır.

Laiklik: Bireysel Düzeyde Dine Mesafeli Olma, Devlet Ölçeğinde İnançlara Karışmama

Laiklik, her ne kadar devletin dine karşı tutumunu betimleyen bir kavram olsa da zaman zaman bireyler için de kullanılmaktadır. Buna

karşın birey laik olmaz devlet laik olur anlamında yorumlar yapılmaktadır. Bu tartışmaların detayına girmeden, kavramın birey ve devlet düzeyinde kullanıldığında farklı anlamlar taşıdığını ifade etmekle yetinelim. Bir birey laik olduğunu söylediğinde dinî inanç ve uygulamalara “mesafeli” olduğunu ifade etmiş olur. Bu mesafelilik farklı tonları⁷³ olan bir tutumdur ve her zaman dine karşı olmakla özdeş değildir.

Devletin laik olması ise aynı toplumdaki farklı dinî inanç gruplarına ve dinî uygulamalara karşı “tarafsız” bir kamusal otorite kullanımını ifade eder. Bir toplumda dinî inançları nedeniyle insanların negatif ayrımcılık görme korkusu, laik devlete olan talebin en temel sebebidir. Başkalarının inançlarına karışılmaması, farklı din taraftarlarında, kendilerine de karışılmaması beklentisini güçlü kılar. Bu sebeple heterojen inançların olduğu toplumlarda devletin dinî inançlar karşısında tarafsızlık rolü öne çıkar. Bu bağlamda toplumun yaklaşık %80’i devletin laik olması gerektiği görüşündedir (Şekil 6).

Bu görüşe kadınlar erkeklere, yaşlılar gençlere ve yüksek eğitimliler daha düşük eğitim düzeyindekilere göre biraz daha fazla katılmaktadırlar. Tüm toplumlarda olduğu gibi ülkemizde de kadınların dine yönelik tutumları erkeklerden biraz daha olumludur.⁷⁴ Araştırmada bu cinsiyet farklılaşması değişik göstergelerden izlenmiştir (örneğin kadınların %71’i, erkeklerin %68’i dindar olduğunu söylüyor). Buna karşın devletin laik olması konusunda kadınların daha yüksek oranda istekli olmaları, dinî yorum ve uygulamalarda kadınları daha fazla kısıtlayan hükümlerin olması ve bunun devlet eliyle hayata geçirilmesinin kadınlar açısından

73 Bireysel düzeyde dine karşı mesafelilik, dinî inançları olup pratikte bunu göstermeden başlayıp, kendisi dinî inancı olmadığı halde başkalarının inançlarına saygılı olma, hatta onların bu inançlılık hallerini olumlama, dinî inancı olmamasına ek olarak başkalarının inançlarıyla alay etme, onları inançlarından vazgeçmeleri için ikna etmeye çalışma, bu amaçla gerektiğinde onlara baskı ve şiddet uygulamaya varıncaya kadar farklı biçimler olabilir.

74 Dünya Değerler ve Küresel Tutum araştırmalarında düzenli olarak gözlenen bir eğilimdir.

ne gibi sonuçları olacağı ile ilgili belirsizlikler kök neden olabilir. Yani, kadınlardaki durum Türkiye'deki durumun genel özetidir denilebilir. Bu sebeple Anglo-Sakson tarzı sekülerliğin yaygın, Fransız tarzı laikliğin ise marjinal bir tutum olduğu söylenebilir.

“Devlet laik olmalıdır” görüşüne katılıyor musunuz?

Şekil 6 - Genel (%)

Katılım Durumu	Oran (%)
Katılan	80,3
Ne katılan ne katılmayan	3,8
Katılmayan	15,9

Devletin laik olması çoğunluk tarafından kabul edilen bir görüştür

Şekil 6.1 - Modern Kimlik (%)

Kimlik Seviyesi	Katılan (%)	Katılmayan (%)
Düşük	47,8	46,4
Orta	67,9	26,1
Yüksek	89,0	8,1

Modern kimliğin zayıf olduğu kesimde devletin laik olması gerektiği fikrine katılanlar ile katılmayanların oranları neredeyse eşit olduğu halde, kimliğin en güçlü olduğu grupta laiklik taraftarlarının oranı %89'a çıkmaktadır

Şekil 6.2 - Muhafazakâr Kimlik (%)

Kimlik Seviyesi	Katılan (%)	Katılmayan (%)
Düşük	93,7	4,3
Orta	81,3	14,3
Yüksek	71,8	23,7

Muhafazakâr kimliğin devletin laikliği konusundaki görüşe etkisi modern kimliğin etkisi ile ters yönde olsa da bu kimliğin güçlü olduğu bireylerde de devletin laik olması gerektiği görüşü baskındır. muhafazakâr kimliği zayıf olanların %94'ü laiklik taraftarı iken, bu kimliği güçlü olanların %72'si devletin laik olması gerektiğini düşünmektedir

Devletin Din İşlerine Karışması

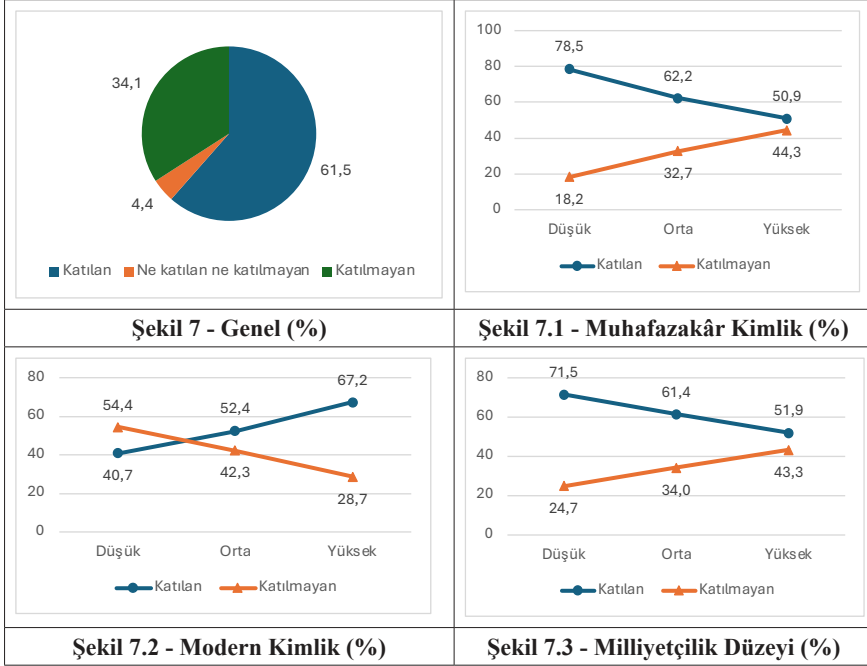
Laiklik devletin din işlerine dinin de devlet işlerine karışmaması olarak nitelenir. Bu “karışmama”nın baskı yapmama veya destek olmama anlamı aynı değildir. Nitekim devletin laik olması gerektiğine inananlar (%80) kadar olmasa da toplumun önemli bir kısmı (yaklaşık %62) devletin din işlerine karışmaması gerektiğini de düşünmekte, %34 civarı ise bu görüşe katılmamaktadır (Şekil 7).

Muhafazakâr kimliği (Şekil 7.1) ve milliyetçiliği (Şekil 7.3) güçlü olmayan bireylerin büyük çoğunluğu devletin din işlerine karışmaması gerektiğini düşünürken, bu kimliklerin güçlü olduğu kesimlerde söz konusu yaklaşım zayıflamakta, böyle düşünenlerin oranları tersini düşünenlerinkine yaklaşmaktadır. Bu durum Türkiye’de devletin dine karışma biçiminden örtük bir memnuniyetin göstergesi de olabilir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili kanaatler eskiden beri genel olarak olumludur.⁷⁵ Özellikle dinî duyarlılığı yüksek olan bireyler için bu kurumun faaliyetleri aynı amaçlı kurulan sivil oluşumların faaliyetlerinden daha doğru ve güvenilir algılanıyor olabilir. Modern kimliği zayıf olanlardan devletin din işlerine karışmaması gerektiğini düşününler (yaklaşık %41) aksi fikirde olanlardan (yaklaşık %55) daha az olduğu hâlde güçlü modern kimliğe sahip olanların büyük çoğunluğu (%67 civarı) devletin müdahalesine karşıdırlar (Şekil 7.2).

Bu verilere bakarak Türkiye’de dine yaklaşım olarak dindarlığın ibadetler dışında da toplum hayatı içinde görünür olması, okullarda temel din eğitiminin verilmesi ancak siyaset yoluyla empoze edilmemesi yönünde bir eğilimin baskın olduğunu söylemek mümkündür.

75 Toplumun dinî konularda en önemli bilgi kaynağı Diyanet İşleri Başkanlığı’dır. ANAR, *Türkiye Gündemi 2000 Araştırmaları* (ANAR (Ankara Sosyal Araştırmalar Merkezi), 2001). s. 222. Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014 yılında TÜİK’e Türkiye’de en kapsamlı dinî hayat araştırmasını yaptırmıştır. Bkz. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014).

“Devlet din işlerine hiç karışmamalıdır” görüşüne katılıyor musunuz?

Din ve Ekonomik Gelişme

Ekonomik gelişme ile toplumda yaygın şekilde benimsenen inançlar arasında bir ilişki olduğu düşünülür. Çünkü toplumsal müşevviklerin (itici güç, teşvik ve cesaretlendirme) oluşmasında inançlar önemlidir. Avrupa’da kapitalizmin ortaya çıkışında Protestanlık mezhebinin etkili olduğu tezi hâlâ tartışılmaktadır. Çok çalışmak, işleri dürüst biçimde yapmak, eldeki kaynakları etkin kullanıp tasarruf etmek, eşitsizliği azaltıcı biçimde yardımlaşmak, yenilikler peşinde koşmak gibi özellikler bakımından inançları farklılaşan toplumların ekonomik performanslarının da farklılaşacağını söylemek makul görünür.

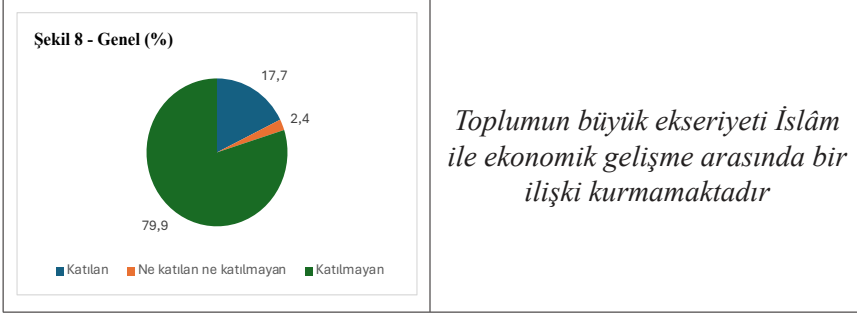
Türkiye’de hem bireysel kimliğin hem de toplumsal hayatın önemli belirleyicilerinden biri olduğu için dinin ekonomik gelişmede itici güç mü yoksa engelleyici bir faktör mü olduğu konusu “İslam terakkiye mâni midir?” başlığı altında Osmanlıdan beri önemli tartışma konularından biridir. Bu tartışmalarda dine mesafeli kesimler diğer alanlarda olduğu gibi ekonomik geri kalmışlığın sorumluluğunu da dine yükleme eğilimindedirler. Bu tür gerekçelendirmeler, geçmişte dinî kurum ve kuralların tasfiyesinde araç olarak kullanılmıştır.

Dindar kesimler ise, tam tersi, diğer birçok sorun gibi, ekonomik geri kalmışlığın sebebinin daha çok “hakiki İslâm”dan uzaklaşmış olmaktan kaynaklandığını savunma eğilimindedirler.⁷⁶ Özellikle kendisini dindar olarak tanımlayan kesimlerin iktidarda olduğu son 20 yıllık dönemde önceki yıllarda ileri sürülen iddiaların bir kısmının denenme imkânı olmuştur. Dindarlığın, çalışan, işveren veya kamu yönetiminde görünürlüğünün artmasının sonuçları eskisine göre daha gözlemlenebilir hale gelmiştir.

Araştırma bulguları göstermektedir ki en az iki asırdır güncelliğini koruyan bu tartışmada toplumun büyük kısmı (yaklaşık %80) İslâm dininin ekonomik gelişmeye engel olduğu görüşüne katılmamaktadır (Şekil 8). Bu görüşü doğru bulanların oranı %18 civarındadır. İslâm ve azgelişmişlik ilişkisinde toplumun büyük ekseriyetinin bu ikisi arasında bir nedensellik ilişkisi kurmadığı görülmektedir.

76 Bu konudaki tartışmalar için bkz. Demir, *İlerleme ve İslam: İslam Dünyası İleri Gidebilir mi?*

“İslâm dini, ekonomik gelişmeye engeldir” görüşüne katılıyor musunuz?

Elbette bu soruyla insanlardan akademik bir analiz yapıp sonunda bir değerlendirmeye ulaşmaları beklenmemektedir. Aksine, amaç bir inanç sistemi olarak İslâmiyet ile ilgili gündemde her dönem kendine yer bulan önemli bir tutumun yaygınlığını tespit etmektir. Çünkü bu sorunsal, özünde, “ekonomik gelişme iyidir, İslâm ekonomik gelişmeye engeldir, o hâlde İslâm kötüdür” şeklinde özetlenebilecek bir tartışma içermektedir. Bu zaviyeden bakıldığında yüzyılı aşkın süredir açık ya da örtülü olarak gündemde olan bu İslâm karşıtı yaklaşımın, ülkenin yaklaşık %80’i tarafından kabul görmemesi kayda değer bir bulgu olarak görülmüştür.⁷⁷

İslâm’ı ekonomik gelişmeye engel olarak gören %18’lik kesimin ekonomi alanındaki diğer görüşlerine bakıldığında, bazı konularda genel eğilimle aynı, bazı konularda ise genel eğilimden farklılaştıkları görülmektedir. Serbest piyasa ve küreselleşme taraftarlığı genel ortalamadan çok farklı değildir. Ancak, genel ortalamaya kıyasla bunlar arasında çalışmaya araçsal bir değer olarak bakanların oranı daha düşüktür (%68-%60). Bunlar arasında şans-başarı ilişkisine inananlar daha fazladır

⁷⁷ Ekonomik gelişme yerine, kadının konumunun düşüklüğü, demokrasi karşıtlığı, terör destekçiliği, kısaca dönemin bağlamında hangi kavram yükselişteyse o konulmakta ve İslâm’ın bu kötülükleri içerdiği şeklinde aynı içerikli tartışma sürekli yenilenmektedir. Tersinden okunduğunda bu sonuçlardan Türkiye’de İslâm karşıtı bu görüşü kabul edenlerin oranının %18 gibi azımsanmayacak bir düzeyde olduğu görülmektedir.

(%54-%46). Aynı şekilde torpil-başarı ilişkisine inananlar da daha fazladır (%72-%63). Ayrıca, makyavelci eğilimlerin sorgulandığı tüm sorularda da bu gruptakilerin eğilimi genel ortalamadan daha yüksektir. Yani, ironik olarak İslâm'ı ekonomik gelişmeye engel görenler, genelde ekonomik gelişmeye engel olarak tanımlanan zihin kodlarına toplumun genelinden daha fazla sahiptir.

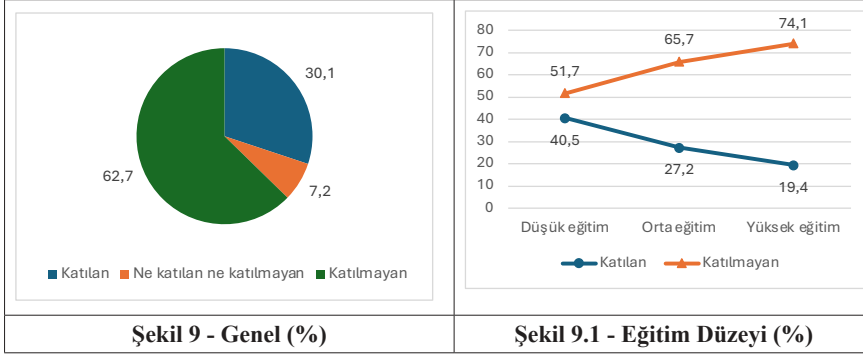
Devlet Yönetiminde Dindarların Daha Çok Söz Sahibi Olması

Dinin toplum hayatı içinde tezahür alanlarından biri de devlet kurumlarında dindar insanların sayısının artmasıdır. Devlet kurumlarının etkin çalışmasında “dindar bireyin” ne tür bir rol oynadığı/oynayabileceği önemli bir merak konusudur. Dindar bireyden beklentiler ile etkin devlet kurumlarının oluşumunda rol alan “ideal devlet görevlisi” arasında herhangi bir ilişki var mıdır? Araştırmada daha çok dindar kişinin kamusal sorumluluk gerektiren işlerde görev almasının devlet çarkını daha etkin kılacağı beklentisinin olup olmadığı ölçülmüştür.

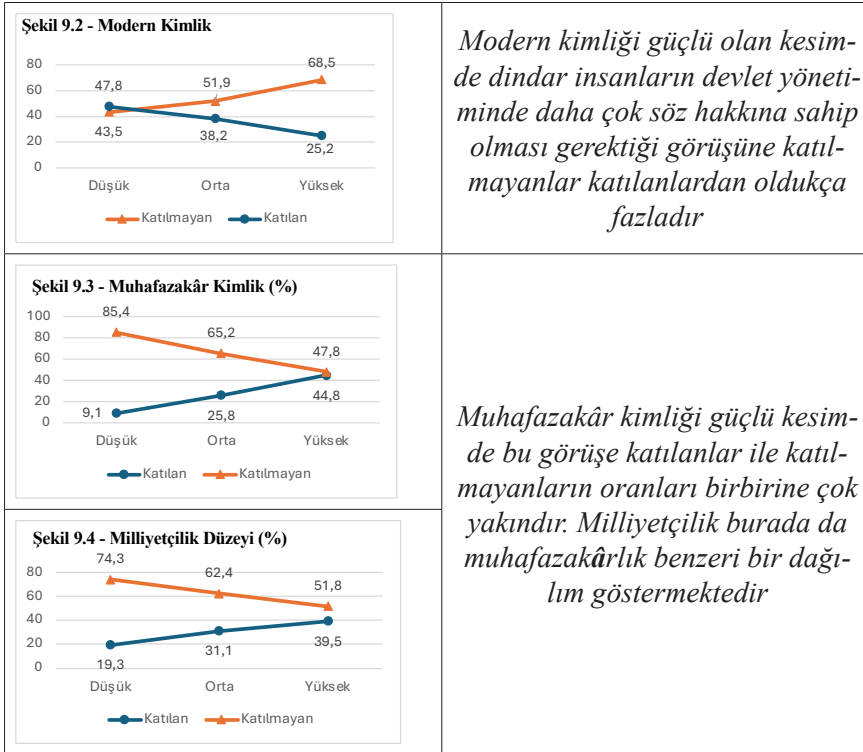
Toplumun çoğunluğu (%64) dinin günlük hayatta ibadetler dışında hiçbir rolü olmaması gerektiği görüşüne karşı çıkıyor olsa da yine benzer oranda bir çoğunluk (yaklaşık %63) dindar insanların devlet yönetiminde daha çok söz hakkına sahip olması gerektiğine de inanmamaktadır (Şekil 9). Bunu gerekli görenlerin oranı %30 civarındadır. Bu bulgu, bir yandan devletin laik olması beklentisiyle oldukça paralellik arz ederken diğer yandan da devlet hizmetlerini etkinleştirmede dindarlığın önemli bir rolü olmadığına inanıldığını göstermektedir.

Eğitim düzeyi düşük bireyler arasında dindarların devlet yönetiminde daha çok söz sahibi olması gerektiğini düşünenler ile buna karşı çıkanların oranları arasındaki fark çok büyük olmamakla beraber, eğitim düzeyi yükseldikçe dindarların daha çok söz sahibi olması fikrine karşı çıkanlar artmakta ve bu görüşte olanlar önemli oranda düşmektedir (Şekil 9.1).

“Dindar insanlar devlet yönetiminde daha çok söz hakkına sahip olmalıdır” görüşüne katılıyor musunuz?

“Dindar insanlar devlet yönetiminde daha çok söz hakkına sahip olmalıdır” görüşüne katılıyor musunuz?

Kimlikler arasında anlamlı farklar gözlenmesine rağmen kimliklerin tümünde genel dağılımın aşağı yukarı benzer şekilde seyretmesi şaşırtıcıdır. Özellikle muhafazakârların bu görüşü beklenenden daha az desteklemesi dikkat çekicidir. Çünkü insanların kendi kimlikleri lehine kayırmacılık yapma eğilimi sosyal bilimlerin en güçlü bulgularından biridir.⁷⁸ Buradan, dindarlığın kendi başına bir kimliğe karşılık gelmediği ya da kimlik olmak için gerekli şartları sağlamadığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında “Devlet görevleri söz konusu olduğunda dindar ya da laik olması fark etmez, liyakat olması yeterlidir” gibi bir anlayış da hâkim olabilir. Araştırmadaki diğer bulgularda, dindarlığın devlet yönetimi ve iş hayatında liyakatin temininde yeterli hatta gerekli bir özellik olarak algılanmadığı gözlenmektedir.

İnanç gruplarının birinden yana tavır almayan bir yönetimin liyakati garantilemesi söz konusu olmamakla birlikte inançlı kişiler merkezli bir kayırmacılık her toplumda liyakate göre kamu görevlerine atanmaya büyük tehdit oluşturabilir. Etnik ve dinî ortaklık ile oluşan kimlikler en güçlü yanlılık eğilimini besler. Bunları meslek ve diğer sosyal yakınlıklar izler. Burada inançlı kişilerin birbirini kayırmasının liyakate mâni olabileceği kaygısının önde olduğunu söylemek daha geçerli gibi gözükmektedir.

78 Henri Tajfel ve John Turner, “An integrative theory of intergroup conflict”, içinde *Organizational Identity*, ed. Mary Jo Hatch ve Majken Schultz (Oxford University Press, 2004), 56-65; Henri Tajfel, *Social Identity and Intergroup Relations*, c. 7 (Cambridge University Press, 2010); Marilynn B. Brewer, “The psychology of prejudice: Ingroup love and out-group hate?”, *Journal of Social Issues* 55, sy 3 (1999): 429-44; Muzafer Sherif vd., *Intergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment* (University of Oklahoma Book Exchange, 1961); Marilynn B. Brewer ve Roderick M. Kramer, “The psychology of intergroup attitudes and behavior.”, *Annual Review of Psychology* 36 (1985): 219-43; Miles Hewstone, Mark Rubin, ve Hazel Willis, “Intergroup bias”, *Annual Review of Psychology* 53, sy 1 (2002): 575-604; Samuel L. Gaertner ve John F. Dovidio, *Reducing Intergroup Bias: The Common Ingroup Identity Model* (Psychology Press, 2000).

Dindar Yöneticiler ve Hakların Korunması

Dindarlığın bireyler arası ilişkilerde güç mesafesini⁷⁹ azaltması ve bu durumun da hakkaniyetin daha etkin biçimde sağlanmasında olumlu katkısı olması beklenir. Çünkü İslam dini, bireyler düzeyindeki ilişkilerde adaletli ve dürüst davranmayı, kul hakkı yememeyi, zayıf olanı koruyup gözetmeyi vazeder. Teorik olarak bu konular inanç ve ideolojiler arasında fazla tartışmalı değildir. Eşitlik, adalet, hakkaniyet ve liyakate göre görev dağılımı bir nevi insanlığın ortak talebidir. Dindarlığın bu beklentileri, hukukun yaptırımlarına gerek kalmadan gerçekleştirmeye katkıda bulunması beklenir. Aslında hukuk kuralları da, büyük ölçüde, bu prensipleri sadece bireysel inançlara bağlamayıp yaptırımlar eşliğinde hayata geçirmeye çalışırlar.

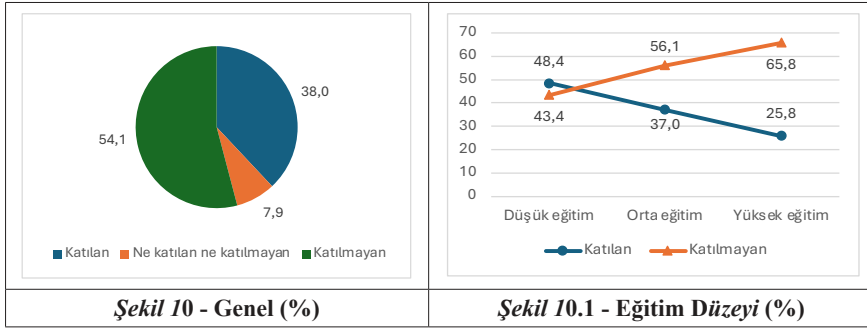
Bütün toplumlarda, hukuk düzeni bulunmadığı ya da işlemediği için yaptırım uygulanmayan yerlerde, vicdanların hakemliği söz konusudur ve dinî inançların, bu hakemliğin hayata yansımalarına katkıda bulunması beklenir. Bu sebeple dindar bir işçinin dindar olmayana göre işinde titiz olması ve sorumluluklarını yerine getirirken kaytarmaması, dindar bir işveren veya yöneticinin de çalışanların haklarını daha çok koruyup gözetmesi gibi olumlu sonuç beklentileri kendiliğinden ortaya çıkar. Çünkü dışsal denetimin olmadığı durumlarda da dindar bireyin, inancının bir gereği olarak içsel denetiminin devam etmesi umulur. Uygulamada bunun ne kadar tezahür ettiğini tespit etmek bu araştırmanın amaçlarından biridir. Bu yönüyle bulgular gayet ilginçtir.

Toplumanın yarısından fazlası (%54 civarı) dindar yöneticilerin sorumlulukları altında çalışanların haklarını korumada daha titiz davrandıklarını düşünmemektedirler (Şekil 10). Aksini düşünenlerin oranı toplumun %38'idir. Dindar yöneticilere ilişkin kanaat, düşük eğitim

79 Güç mesafesi, ülke genelinde veya ulus altı karar süreçlerinde bireyler arasında güç kullanımının eşitlikten eşitsizliğe doğru dağılım biçimini ifade eder. Eğer güç az kişi elinde toplanıyorsa güç mesafesi çok, eşitlikçi dağılıyorsa daha azdır.

düzeyindeki bireylerde daha olumlu olduğu hâlde eğitim düzeyinin yükselmesi ile olumsuz düşünce belirgin şekilde artmaktadır. Düşük eğitim düzeyine sahip gruptakilerin yaklaşık %48'inin paylaştığı dindar yöneticilerin daha titiz oldukları düşüncesi yüksek eğitimlilerin sadece yaklaşık %26'sında bulunmaktadır (Şekil 10.1). Bunun aksine inananlar, düşük eğitim düzeyinde %43 civarındayken yüksek eğitimlilerin yaklaşık %66'sıdır.

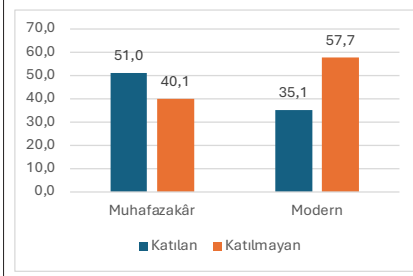
“Dindar yöneticiler, sorumlulukları altında çalışanların haklarını korumada daha titiz davranırlar” görüşüne katılıyor musunuz?

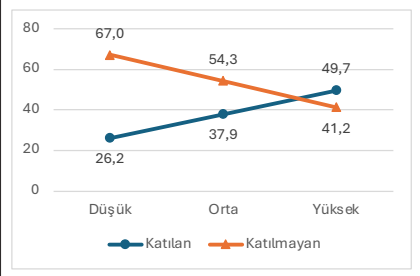
Muhafazakâr kimliğin en güçlü olduğu gruptakilerin çoğunluğu (%51) dindar yöneticilerin çalışanların hakları ile ilgili daha titiz olduklarını düşünmektedir. Modern kimliği en güçlü kesimdekilerin ise yaklaşık %58'i, tersine, dindar yöneticilerin daha titiz olduğu görüşüne katılmamaktadır (Şekil 10.2). Karşılıklı görüştekilerin oranları arasındaki farklar muhafazakâr kimliği belirgin grupta daha az, modern kimliği güçlü olan kesimde daha fazladır.

Milliyetçilik düzeyi zayıf bireylerin ekseriyeti (%67) dindar yöneticilerin daha titiz olmadığı görüşündedirler. Bu kimlik güçlendikçe söz konusu görüş zayıflamakta ve kimliğin en güçlü olduğu grupta aksi görüşün, yani dindar yöneticilerin çalışanların hakları konusunda daha titiz olduğunu düşünenlerin taraftarları diğerlerinden fazla hale gelmektedir (Şekil 10.3).

“Dindar yöneticiler, sorumlulukları altında çalışanların haklarını korumada daha titiz davranırlar” görüşüne katılıyor musunuz?

Şekil 10.2 - Sosyo-Politik Kimlikler⁸⁰ (%)

Şekil 10.3 - Milliyetçilik Düzeyi (%)

Dindar İş İnsanları ve Dürüstlük

Dindar iş insanlarına yönelik tutum dindar yöneticilere yönelik tutumla benzer bir örüntü göstermektedir. Bu iki değişken arasındaki korelasyon oldukça yüksektir ($r=0,73$). Dolayısıyla, yukarıda dindar yöneticiler için yapılan yorumlar burada dindar iş insanları için de geçerlidir. Dindar yöneticiler ile ilgili tutum “çalışanlarının hakları” üzerinden sorgulanırken burada dindar iş insanlarıyla ilgili tutum “dürüstlük” ve “güvenilirlik” üzerinden sorgulanmıştır. Sonuçta, bu olumlu özellikler aynı duygusal boyutun farklı açılımlarıdır, kısaca benzer eğilimleri ölçmektedir. Ortaya çıkan kanaatler özel olarak bu özelliklerle ilgili değil, dindar olmakla ilgilidir. Yani, dindar olmanın yönetici olmaya ya da iş insanı olmaya etkisi ölçülmeye çalışılmıştır. Yukarıda olduğu gibi, iş insanlığı konusunda da dindarlığın gerekli bir özellik olduğunun düşünülmediği gözlenmiştir.

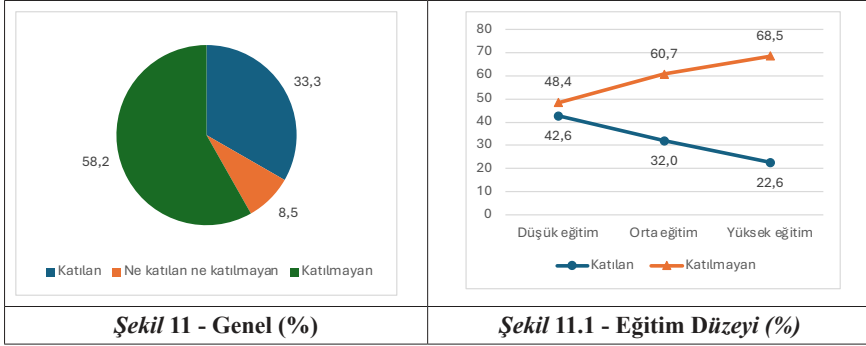
Toplulun sadece %33 civarı dindar iş insanlarının iş hayatında daha dürüst ve güvenilir olduklarını düşünmektedir.⁸¹ Ancak toplumun

80 İlgili kimliklerde yüksek düzeyde olanların yüzdeleri verilmiştir.

81 Toplumun %18-22’lik bir kesiminin din ya da onu çağrıştıran bir olgu lehine ifade içeren görüşlere karşı olumsuz kanaat belirttiğine yukarıda değinilmişti. Tersine %30-

yarıdan fazlası (%58 civarı) bu görüşe katılmamaktadır (Şekil 11). Eğitim düzeyi düşük bireylerden bu fikre katılanlar (yaklaşık %43) ile katılmayanların (%48 civarı) oranları birbirine yakındır. Eğitim düzeyi yükseldikçe dindar iş insanlarının daha güvenilir olduğunu düşünenlerin oranı azalmakta, tersini savunanlar artmaktadır (Şekil 11.1). Yüksek eğitilmişlerin yaklaşık %23'ü bu düşünce taraftarı olduğu hâlde yaklaşık %69'u bu fikre katılmamaktadır.

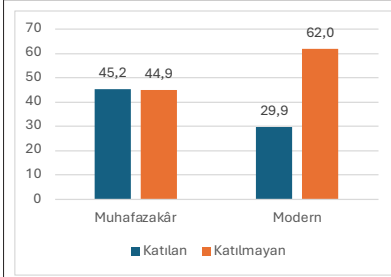
“Dindar iş insanları iş hayatında daha dürüst ve güvenilirlerdir” görüşüne katılıyor musunuz?

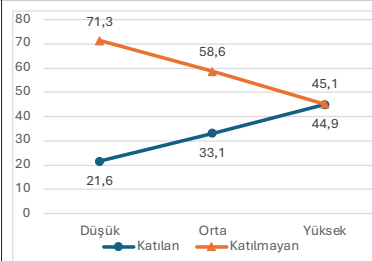
Muhafazakâr kimliği en belirgin kesimdekilerden dindar iş insanlarının daha dürüst ve güvenilir olduğu görüşüne katılanlar (%45) ile buna katılmayanların oranları neredeyse eşittir. Modern kimliği en belirgin gruptakilerde söz konusu fikre katılanlar (%30) ile katılmayanların (%62) oranları arasında büyük bir fark vardır (Şekil 11.2).

35 arasında değişen bir grup da din ya da onu çağrıştıran bir olgu lehine ifade içeren görüşlerle ilgili olumlu kanaat belirtmektedir.

“Dindar iş insanları iş hayatında daha dürüst ve güvenilirlerdir” görüşüne katılıyor musunuz?

Şekil 11.2 - Sosyo-Politik Kimlikler⁸² (%)

Şekil 11.3 - Milliyetçilik Düzeyi (%)

Milliyetçilik düzeyi zayıf bireylerin çoğu (%71) dindar iş insanlarının daha dürüst ve güvenilir olmadığını düşünmektedir. Kimlik güçlendikçe bu görüştekiler azalmakta ve aksi görüştekiler artmaktadır. Kimliğin en belirgin olduğu kesimde dindar iş insanlarının daha güvenilir olduğuna inananların oranı (yaklaşık %45) ile buna karşı çıkanların oranı (%45 civarı) hemen hemen eşit hale gelmektedir (Şekil 11.3).

Burada dindarlığın kimlikten bağımsız biçimde iş hayatında dürüstlük ve güvenilirliği artıran ayrıştırıcı bir özellik olarak değil, o kimliğe sahip olanların kendilerini daha olumlu değerlendirdikleri bir kriter olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu, sürpriz denebilecek bir sonuçtur. Zira çoğunlukla, dindarlığın bölüm başında tartışıldığı şekliyle toplumsal hayata olumlu katkıda bulunan bir özellik olarak algılanmadığı anlaşılmaktadır. Bireysel bir özellik olarak dindarlığın, bir kurum olarak dine (İslâm'a) yönelik olumlu tutumun çok altında olumlu görülüyor olması düşündürücüdür.

82 İlgili kimliklerde yüksek düzeyde olanların yüzdeleri verilmiştir.

Dini Yaşamak için Cemaat veya Tarikat Gerekliliği

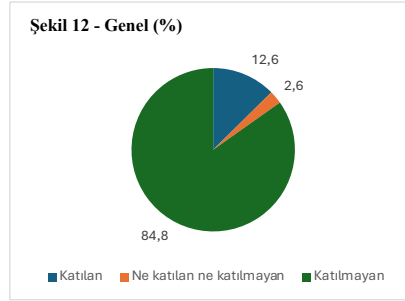
Dinî cemaatler, organize gruplar olarak, dindarlık tartışmalarında her zaman daha görünür durumdadırlar ve örgütlü oldukları için sürekli öne çıkarlar. Türkiye’de bu cemaatlerin hangi alanlarda ne kadar etkin olduklarına dair kesin bilgilere sahip değiliz. Çünkü dinî farklılaşmaya dayalı örgütlenme yasal olarak serbest olmadığı için hangi faaliyetlerin hangi dinî grup adına yapıldığı ve farklı gruplara bağlı birey sayıları konusunda sağlıklı veri bulunmamaktadır. Bu sebeple dinî cemaat, tarikat veya kendisini bu isimlerle nitelemeyen farklı grupların yaygınlığı konusunda tam bir inanç haritası mevcut değildir.⁸³ Ancak Türkiye’de özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı gibi ülkenin neredeyse her köy ve mahallesinde birden çok görevlisi bulunan bir devlet kurumu olduğu için, dinî faaliyetlerin ana gövdesinin tarikat ve cemaatlerin şemsiyesi altında yürütülmediği görülmektedir.⁸⁴ Nitekim toplumun büyük çoğunluğu (yaklaşık %85) dini daha iyi anlayabilmek, yaşamak ve hissetmek için güvenilir bir cemaate veya tarikata bağlı olmayı gerekli bulmamaktadır (Şekil 12). Bir tarikat ya da cemaat mensubiyetinin önemli olduğunu düşünenlerin oranı yaklaşık %13’tür. Bu soruya verilen cevapların cemaat

83 Sağlıklı bir inanç haritasının olmamasının sebebi veri eksikliğidir. İnanç çeşitliliği konusunda yeterli veri toplanamamasında, baskıcı laiklik uygulamaları ile buna karşı tepki olarak oluşan güvenlik kaygısı özellikle geçmişte önemli rol oynamıştır. Bireylere inanç detayları ile tarikat veya cemaat bağlantıları sorulduğunda bunu açıklamaktan çekinirler. Bu sebeple bu tür tarikat ve cemaat mensuplarının nerelerde yoğunlaştığı konusunda bazı bilgiler olsa da sağlıklı bir inanç haritası yoktur. Bu konuda bkz. Özcan Güngör, *Türkiye’de Dini Gruplar* (Ankara: Son Çağ Akademi, 2019). 2011 yılında yapılan bir araştırmada toplumun yaklaşık % 17’si cemaatlerden nefret ettiğini ve karşı olduğunu, % 31’i tasvip etmediğini ama karşı da olmadığını, %24’ü olumlu bulduğunu ve %11’i de çok olumlu bulup desteklediğini belirtmektedir. Bkz. Ömer Çaha vd., *Türk Toplumunda Cemaat Algısı Araştırması* (ANDY-AR Sosyal Araştırmalar Merkezi, 2011). 2023 yılında yapılan bir araştırmada cemaatlere güvenenler %14 seviyesindedir. Bkz. Hatem Ete ve Abdullah Yargı, *Türkiye’de Dindarlık Algısı* (Ankara Enstitüsü ve İstanbul Politikalar Merkezi, 2023).

84 2001 yılında Türkiye’de yapılan ve dinî konularda bilgilenme ihtiyacı duyulduğunda en çok kime veya hangi kuruma güvenildiğinin sorulduğu bir araştırmada %31.9 ile ilk sırayı Diyanet İşleri Başkanlığı almaktadır. Bu açık uçlu soruya cemaat-tarikat diyenlerin oranı ise sadece % 1.2’dir. bkz. ANAR, *Türkiye Gündemi 2001 Araştırmaları* (ANAR (Ankara Sosyal Araştırmalar Merkezi), 2002). s. 222.

ya da tarikat karşıtlığı olarak yorumlanması çok isabetli olmayabilir. Ancak, bu kurumların temel iddiaları olan “dinî daha iyi anlayabilmek, yaşayabilmek, hissetmek” olgusunun genel olarak kabul edilmemesinin cemaat ve tarikatlara anlamlı bir işlev atfedilmediği anlamına geldiği söylenebilir.

“Dini daha iyi anlayabilmek, yaşamak ve hissetmek için güvenilir bir cemaate veya tarikata bağlı olmak önemlidir” görüşüne katılıyor musunuz?

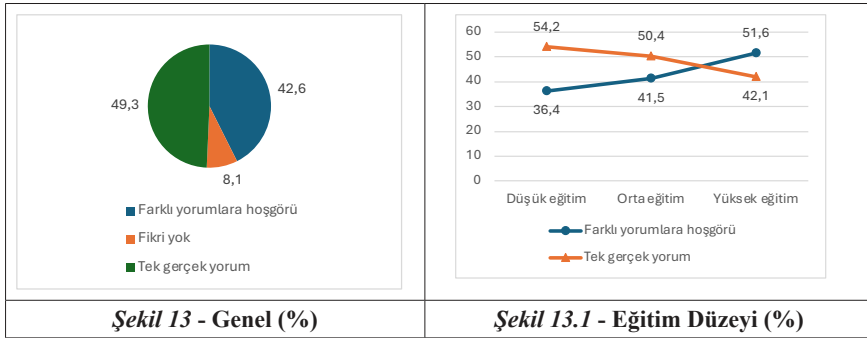

Dinin Farklı Yorumları

Din konusundaki temel ayrışmalardan biri, belki de en önemlisi, dinin farklı ama aynı düzeyde meşru yorumlarının olup olmayacağı ile ilgilidir. Dinin tek bir yorumunun olduğunu söylemek fiilen mümkün değildir. Soru ile farklı yorumlara hoşgörü gösterme eğilimi ölçülmeye çalışılmıştır. Tarih boyunca çok sayıda farklı yorum ve yaklaşım ortaya çıkmış olmasına rağmen ülkemizde, İslâm’ın birçok farklı yorumunu eşdeğer gören ve “hak mezhepler” olarak kabul eden bir genel yaklaşım vardır. Her ne kadar araştırmada sorulan “Bazı insanlar İslam’ın farklı yorumlarına hoşgörü gösterilmesi gerektiğini düşünüyor. Bazıları ise İslam’ın tek bir gerçek yorumu olduğuna inanıyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?” sorusunda kastedilen bu mezhep farklılıkları değilse de, bu “hak mezhep” yaklaşımının farklılıkları hoş görmeye bir zemin

oluşturduğu düşünülebilir. Nitekim toplumun yaklaşık %43'ü İslâm'ın farklı yorumlarına hoşgörü gösterilmesi gerektiği düşüncesindedir (Şekil 13). Bunun aksini düşünen, yani İslâm'ın tek bir gerçek yorum olduğuna inananların oranı ise %49 civarındadır. Düşük eğitilmişler arasında çoğunluk (%54 civarı) tek bir gerçek yorum olduğunu düşünürken, eğitim düzeyi yükseldikçe böyle düşünenlerin oranı azalmakta ve yüksek eğitilmişler arasında farklı yorumlara hoşgörü gösterilmesi gerektiğine inananların oranı (yaklaşık %52) tek gerçek yorum taraftarlarını (%42 civarı) geçmektedir (Şekil 13.1).

Bazı insanlar İslâm'ın farklı yorumlarına hoşgörü gösterilmesi gerektiğini düşünüyor. Bazıları ise İslâm'ın tek bir gerçek yorumu olduğuna inanıyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?

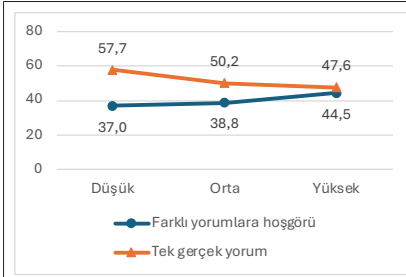

Modern kimlik güçlendikçe hoşgörü taraftarlarının oranı artmakta, tek gerçek yorum olduğunu düşünenlerin oranı azalmaktadır (Şekil 13.2). Ancak, bu kimliğin her düzeyinde de “tek gerçek yorum”a inananların oranı, diğerinden daha yüksektir.

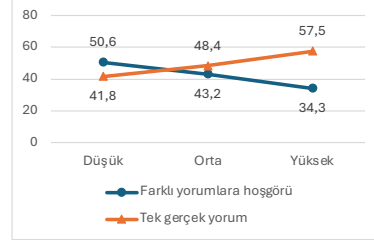
Bunun tersine, milliyetçilik düzeyi yükseldikçe hoşgörü taraftarlarının oranı azalmakta, tek gerçek yoruma inananların oranı artmaktadır (Şekil 13.3). Bu görüşün muhafazakârlık ile değil de milliyetçilik ile ilişkili çıkması ilginçtir. “Farklı” olarak nitelenen yorumların çoğu, bir şekilde bu araştırmada tanımlanan milliyetçilik

anlayışıyla uyuşmamaktadır. Milliyetçilik anlayışı özü itibarıyla dinî, etnik, bölgesel, vb. birçok farklılığı daha geniş bir tanımlamanın içinde eritme iddiasıdır. Dahası, dinin farklı yorumlarını benimseyenler, genelde marjinal kalmakta ve bu tür oluşumlarda görülen psikolojiyi yansıtmaya eğilimindedirler. En önemlisi, bireysel kimlik tanımlamalarında milliyetçilik gibi kuşatıcı kimlikler yerine kendi grup kimliklerine aidiyet daha güçlü kalmaktadır. Hatta bu grupların radikal üyelerinde millî kimliği reddetme eğilimi baskındır. Dolayısıyla, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın temsil ettiği din anlayışının dışındaki yorumların milliyetçi kimlik için bir tehdit alanı olarak algılandığı söylenebilir.

Bazı insanlar İslâm'ın farklı yorumlarına hoşgörü gösterilmesi gerektiğini düşünüyor. Bazıları ise İslâm'ın tek bir gerçek yorumu olduğuna inanıyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?

Şekil 13.2 - Modern Kimlik (%)

Şekil 13.3 - Milliyetçilik Düzeyi (%)

Gelecekte Din

Dinin toplum içindeki rolünün ne olacağı genelde “sekülerleşme tezi” çerçevesinde uzun uzun tartışılmıştır. Buna göre toplumlar modernleştikçe, zenginleştikçe dinden hızla uzaklaşacaklardır. Bu öngörü şimdiye kadar beklendiği ölçüde gerçekleşmemiştir. Ülkeler geliştikçe, zenginleştikçe dinî uygulamaların niteliği değişmiştir. Önceleri ağırlıklı olarak dinî nitelikli olarak yapılan eğitim, sağlık ve yardım faaliyetlerinin

daha büyük ölçeklerde ama dinî nitelikte olmayan başka kurumlar tarafından yapılması, dinin hayattan çekilmesinin bir işareti olarak görülmüştür. Ancak bunun bir geri çekilme mi yoksa şekil ve alan değişikliği olarak mı değerlendirileceği tartışmalıdır. Bu bağlamda sekülerleşme tezine destek veren bazı düşünürlerin desteklerini geri çektikleri görülmüştür.⁸⁵

Ayrıca dinin geleceği konusundaki tartışmalar dinden dine, ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Dünya Değerler Araştırmalarında “Hayatınızda Tanrı ne kadar önemlidir” sorusu çerçevesinde ölçülen dindarlık durumu bakımından 1981-2007 yılları arasında 33 ülkede artış, 14 ülkede azalış görülürken aynı araştırmanın devamında 2007-2019 yılları arasında ise 42 ülkede azalış sadece 6’sında artış tespit edilmiştir.⁸⁶

Bazı dinler diğerlerine göre daha fazla taraftar kaybettiği için dünya nüfusu içindeki göreceli ağırlıkları değişmektedir. Nüfusu en hızlı artan grup Müslümanlardır. Bu konuda yapılan tahminler gelecekte dindarlığın içeriğinde değişimler olsa da dinî kimliklerin çok fazla değişmeyeceği, toplumların nüfus artış hızları göz önüne alındığında 2050’li yıllarda Müslüman nüfusun toplam dünya nüfusu içindeki oranının artacağı, Müslüman ve Hristiyan nüfusun dünya nüfusunun yaklaşık %60’ını oluşturacağı yönündedir.⁸⁷

Dinî kimliğin geleneksel olandan farklı alanlara kayması ve giderek dinî sembollerin ve uygulamaların kolektif özelliklerini kaybetmeleri, dinî ideallere sarılma yerine ciddi bir dünyevileşmenin yayıldığı kanaati yaygındır. Bu bağlamda Türk toplumunun %45 civarı

85 Bu konuda en belirgin tavır değişikliği Peter Berger’de görülmüştür. Bkz. Peter L. Berger, ed., *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics* (William B. Eerdmans Publishing, 2007). Bu konudaki makalelerden oluşan Türkçe bir eser için bkz. Ali Köse, ed., *Sekülerizm Sorgulanıyor* (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2002).

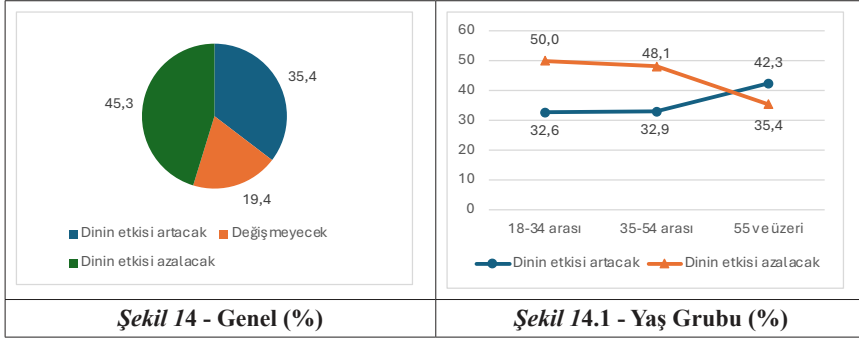
86 Bu konudaki analizler için bkz. Ronald F. Inglehart, *Religion’s Sudden Decline: What’s Causing it, and What Comes Next?* (Oxford University Press, 2021). s.2.

87 Dinin geleceği konusunda ayrıntılı analiz ve yorumlar için bkz. Ali Köse, *Dinin Geleceği* (Nobel Akademik Yayıncılık, 2023).

dinin toplum hayatındaki etkisinin gittikçe azalacağını öngörürken, %19 civarı bu etkinin değişmeyeceğini, %35 civarı ise artacağını düşünüyor (Şekil 14). Tabii, bu soruya verilen cevaplarda ortaya çıkacağı düşünülen sonucun aynı zamanda “iyi bir şey” mi yoksa “kötü bir şey” mi olduğu biraz yoruma bağlıdır. Dinin etkisi azalacak diyenler arasında da artacak diyenler arasında da bunun iyi mi yoksa kötü mü olduğu kimliksel konumlanmaya göre değişmektedir. Nitekim kimliklere göre bir ana etkinin gözlenmesinin nedeni de budur. Dinî hassasiyeti yüksek ve dinin etkisinin azalacağını düşünen biri, dünyanın gittikçe daha kötü bir yer olduğunu, zaman içinde dinin fazla bir hükmünün kalmayacağını söylemek isterken, hiç dinî hassasiyeti olmayan, hatta din karşıtı olup dinin etkisinin azalacağını düşünen bir başkası insanların gittikçe din dışında “doğru yolu” bulacaklarını söylemek istiyor olabilir. Aynı şekilde, dinî hassasiyeti yüksek ve dinin etkisinin yükseleceğini düşünen biri, “Allah’ın dinini tamamlayacağına” inanarak böyle söylemiş olabilirken aynı düşünen ancak dinle ilişkisi tam tersi olan kişi mevcut duruma bakıp insanların doğru yolu bulacağından ümidini kesmiş olabilir. Her durumda ne sekülerleşme tezinin ne de dindarlaşma tezinin toplumda oydaşım durumunda bir kanaat oluşturmadığı anlaşılmaktadır.

Birinci bölümde de işaret edildiği üzere dinin etkisinin artması veya azalması konusunda aynı tahminin anlam ve içeriğinin farklılaşmasına dikkat edilmelidir. Dine mesafeli kişiler bunun iyi bir şey olduğunu, dindarlar ise bunun felaketin habercisi olduğunu düşünebilirler. Bu durumu ortaya koymak için “sizce dinin etkisinin azalması olumlu mu, yoksa olumsuz mu olur” sorusu sorulabilirdi ama araştırmada böyle bir soru sorulmamıştır. Bununla birlikte okullarda yeterince din eğitimi verilmesine olan taraftarlığın, gelecekte dinin etkisinin azalmasına bir olumlama olarak değerlendirilemeyeceği açıktır.

Bazı insanlar, gelecekte dinin toplum hayatındaki etkisinin gittikçe artacağını söylüyorlar. Bazıları da dinin toplum hayatındaki etkisinin gittikçe azalacağını söylüyorlar. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?

Gençlerin tam yarısı dinî etkinin zayıflamasını beklerken, yaşlı grupta dinin etkisinin artacağını düşünenlerin oranı (%42) azalacağını düşünenlerin oranından (%35) yüksektir (Şekil 14.1).⁸⁸ Önceki bulgularla birlikte değerlendirildiğinde, bunun yaş bağımsız değişkeninin bir sonucu olmadığına, nesiller arası bir algı farkına işaret ettiği söylenebilir.

⁸⁸ Bu araştırma ile yakın dönemde (Temmuz 2024) Metropoll Araştırma tarafından yapılan bir başka çalışmada aynı kalıp soruya verilen cevaplara göre dinin etkisinin azalacağını düşünenlerin oranı %50,9, artacağını düşünenlerini ki %23,8 ve değişmeyeceğini düşünenlerin oranı ise %17,2'dir. Toplumun yaklaşık %8'lik bir kesiminin de bu konuda belirgin bir fikri yoktur. Siyasi tercihlere göre oranlar değişse de ana eğilim aynıdır. Bkz. https://www.karar.com/guncel-haberler/anketten-cikan-carpici-sonuc-turki-yede-dinin-toplum-uzerindeki-etkisi-1885919#google_vignette. Erişim tarihi 15.08.2024.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ÖZGÜRLÜK, ÇALIŞMA, SAVUNMA VE REFAH

Ekonomi biliminin en temel ilkesi, isteklerin tümünü karşılayacak kadar kaynağın olmaması sebebiyle üretim kapasiteleri ne olursa olsun insanların bireysel ve toplumsal düzeyde daima bir “tercih sorunu” ile karşı karşıya olduklarıdır. Bunun için eldeki imkânlar göz önüne alınarak istek veya ihtiyaçların karşılanmasında bir öncelik sıralaması ve sonunda tercih yapılması gerekir. Buradaki temel varsayım hem birey hem de toplumların imkânları ölçüsünde önlerindeki seçeneklerin fayda ve maliyetlerini ölçerek bir karar verdikleridir.

Bu kararlar verilirken sadece sahip oldukları doğal kaynaklar ve maddi imkânlar değil, aktörlerin zihniyet yapısı ile üretimi şekillendiren kurumlar da etkili olurlar. Bu sebeple ekonomiyi etkileyen baskın değer ve tutumlar açısından dünyaya farklı bakan toplumların üretim kapasitelerinde, dolayısıyla refah düzeylerinde de farklılıklar görülür. Bu konu bizi ekonomik zihniyet araştırmalarına götürür. Benzer maddi kaynaklara hükmeden ama çalışmaya, şansa, torpile, devlete ve ekonomik ilişkileri organize eden kurumlara dair farklı bakışa sahip olan toplumların farklı refah seviyelerinde olması bu yüzdendir. Kısaca, zihniyet farklılığı, üretimin en temel unsurlarından biri olan işgücünün üretimdeki yeri ve rolünü büyük ölçüde etkiler.

İnsanların diğer insanlara, çalışmaya, ekonomiyi çekip çevirecek kurumsal yapılara bakışlarındaki farklılık, yeteneklerini keşfetme ve en uygun biçimde kullanma yoluyla üretim kapasitelerinde farklılık ile sonuçlanır. O sebeple bir toplumun neden belirli bir refah seviyesinde bulunduğunu doğru anlamak için üretimde kullanılabilecek kaynakların yanı sıra ekonomi alanında toplumu şekillendiren baskın zihniyeti keşfetmek de önemlidir.

Bu bağlamda en önemli göstergelerden biri başkalarına güvendir. Güven, iyi olduğu düşünülen tutum ve davranışlara diğerlerinin ne kadar bağlı kalacağına dair inançtır. Birey diğerlerinin de doğru olduğunu düşündüğü tutum ve davranışlar sergileyeceğine ne kadar çok inanırsa o kadar başkalarına güveniyor demektir. Güven birlikte iş görmenin yetenek ve imkânlarını birleştirip tek başına yapamayacağı işleri yapabilmenin olmazsa olmaz ön şartıdır. İşbirliğinin birilerinin kaybı olmadan diğerlerinin kazanabileceği, yani sıfır toplamı bir ilişki yerine pozitif toplamı bir ilişki oluşacağı düşüncesi güven ortamının oluşmasında önemlidir.⁸⁹ Bireyler karşılıklı olarak bunu sağlamada başarılı olmazlarsa, toplumlar her bir alanda kurumsal yapılar oluşturarak bunu sağlamaya çalışırlar. Bu açıdan bakıldığında toplumsal kurumların birincil işlevleri kendilerine yüklenen sorumlulukları yerine getirmek ikincil işlevleri de bireylere işlerin yolunda gideceğine dair bu güveni sağlamaktır.

İkinci olarak iktisadi zihniyet bağlamında çalışmaya/emeğe bakış çok önemli bir yer tutar. Çalışmanın kendisi ne kadar *sonuç değer* olarak görülürse iş bölümü ve uzmanlaşma için o kadar uygun ortam var demektir. Çalışanın mutlaka karşılığını- alacağına dair inanç, bireyin sadece kendisinin değil diğerlerinin de çalışmaya eğilimli olduğunu düşünmesini, bu yolla diğerleri ile iş birliği yapmasını ve yeteneklerini azami ölçüde üretime dönüştürmek için gayret sarf etmesini teşvik eder. Ters durumda “yağmacı” ve “bedavacı” (başkalarının üretimine el koyma) eğilimler, mevcut kabiliyetlerin etkin kullanılmamasına, böylece potansiyel ve fiili refah⁹⁰ arasındaki farkın büyümesine yol açar. Bu açık ne kadar büyükse,

89 Güven ve iş birliği, yapılacak faaliyetin sonunda ortaya çıkan getirinin birilerinin kaybına rağmen oluşup oluşmadığı konusundaki tutuma bağlı olarak gelişir. Eğer iş birliği sonucu ortaya çıkan toplam kazançlar ile kayıpların eşit olduğu düşünülürse iş birliği gelişmeyecektir. Tersine kazançların kayıpları aşacağı düşüncesi iş birliğini teşvik edecektir. Bu konuda ABD özelinde yapılan bir saha araştırması için bkz. Sahil Chinoy vd., “Zero-sum thinking and the roots of US political divides”, *National Bureau of Economic Research*, 2023.

90 Potansiyel refah, bir topluluğun sahip olduğu insan gücü ve kaynakları etkili biçimde değerlendirmesiyle gerçekleştireceği üretim sonucu elde edebileceği refah seviyesini, fiili refah da hâlihazırda ulaştığı refah seviyesini ifade eder.

toplumda o kadar refah kaybı var demektir.

Yapılan araştırmalar bir toplumda çalışmaya atfedilen değerin bireysel kapasitenin tümüyle geliştirilip kullanılmasında, başkalarına güven düzeyinin de ortak iş yapmayı mümkün kılacak kurumların geliştirilmesinde çok önemli rol oynadığını göstermiştir. Sonuçta bu iki değerin yüksek olduğu toplumlarda genel olarak refah düzeyi de yüksektir.

Güven artışının refah artışı ile paralel seyretmesinin iki temel nedeni vardır. İlki, bireylerarası güvenin yüksek olması serbest piyasa işlemlerini düşük maliyetli hale getirir. İkincisi, güven ekonomik değer yaratma potansiyeli olan her türlü kaynağın hareketliliğini artırır, maddi olmayan tasarruf-yatırım araçlarının gelişmesi ve yaygınlaşmasını sağlar. Bu da üretimi artıracak, zamanlar arası servet akışını kolaylaştıracak kurumların gelişmesine uygun ortam oluşturur. Kısaca toplumlar için güven maddi olamayan çok önemli bir ekonomik kaynaktır.

Bu amaçla araştırmada önce diğer insanlara güven ve çalışma mefhumuna bakış ele alınmıştır. Toplumsal yaşamın her alanında sorumluluğu bireye veya topluma yükleme ve başarının ağırlıklı olarak dışsal faktörlere bağlı olduğunu düşünmenin bireysel çalışma motivasyonunu etkilediği gayet açıktır. Bu bağlamda şans, torpil ve serbest piyasanın itici gücü olan kâr güdüsüne nasıl bakıldığı irdelenmiştir.

Bugünün dünyasında ülkelerin ekonomik sistemleri birbirinden farklıdır. Bu farklılıkları daha kolay ifade edebilmek için ekonomileri iki ideal modele göre gruplandırmak mümkündür. Bir grubu kaynak dağılımının bir merkezî karar birimi tarafından yapıldığı, devletin kaynak tahsisinde merkezde yer aldığı devletçi ekonomiler oluşturur. Diğerisi ise kazanç-kayıp hesabı ile karar veren piyasa aktörlerinin serbest faaliyet yürüttüğü serbest piyasa ekonomilerinden oluşur. Hemen her ekonomide bu iki özellik (fayda-maliyet hesabı ile karar veren birimler ile tek merkezden karar veren devlet) de bulunur. Hangi özelliğin baskın olduğu

ekonomi rejiminin tanımlanmasını sağlar. Bir toplumdaki baskın ekonomi zihniyetinin bu iki sistemden hangisine daha yatkın olduğu ekonomi performansı tahminlerinde önemlidir. Çünkü tarihsel süreç içinde özellikle son 300 yıl dikkate alındığında serbest piyasa ekonomileri görece daha büyük refah artışı sağlamışlardır.⁹¹

Bu bağlamada bilgi, sermaye, hammadde, işgücü ile nihai mal ve hizmetlerin ülkeler arasında serbestçe dolaşmasını ifade eden küreselleşme, aslında serbest piyasa sisteminin ulus ölçeğinden uluslararası alana yayılması, yani ölçeğin büyümesinden başka bir şey değildir. Genel gözleme göre serbest piyasa mekanizmalarına bakışta ulusal ölçek ile diğer ülkeleri de içine alan küresel ölçekteki tutumlar ciddi şekilde farklılaşmaktadır. Ulus ölçeğinde serbest piyasa taraftarlığının uluslararası ekonomik ilişkiler söz konusu olduğunda korumacılığa evrilme eğiliminde olduğu görülmektedir. Araştırmada Türkiye’de küreselleşmeye nasıl bakıldığı da ele alınmıştır.

Öte yandan toplumların eskiden beri öncelikleri arasında olan savunma ve refah artışına son zamanlarda çevreye duyarlılık da eklenmiştir. Ancak bunlar arasında birçok yönden döngüsel bir ilişki görmek mümkündür. Bir yandan müreffeh bir hayat için güvenlik ve savunma en önemli ön şartlar arasındadır. Öte yandan iyi bir güvenlik ve savunma sistemi kurmak için ilave kaynak tüketmek gerekir. Bu kaynaklar

91 Başta Çin olmak üzere geçmişte piyasa sistemini dışlayan ekonomilerin giderek serbest piyasa kurallarına uyumlu hale geldiği, devletin düzenleyici rolünün piyasaları etkin kılma amacı gütmesi durumunda ülkelerin üretim kapasitelerinin arttığı, bu yönüyle piyasa-devlet karşılığı yerine her ikisinin de güçlü olduğu sistemlerin daha başarılı olduğu yorumları öne çıkmaktadır. Bkz. Branko Milanovic, *Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World* (Belknap Press, 2019); Daron Acemoğlu ve James A. Robinson, *Dar Koridor: Devletler, Toplamlar ve Özgürlüğün Geleceği*, çev. Yüksel Taşkın (İstanbul: Doğan Kitap, 2020); Thomas Piketty, *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*, çev. Hande Koçak (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2018); Oded Galor, *İnsanlığın Serüveni: Zenginliğin ve Eşitsizliğin Tarihi*, çev. Mehmet Ali Taşkırın (İstanbul: Kronik, 2022); Ronald Coase ve Ning Wang, *How China Became Capitalist* (Springer, 2016); Donghyun Park, *Yirmibirinci Yüzyılda Kapitalizm: Küresel Kapitalizma Neden Tekliyor? Nasıl Tamir Edilebilir?*, çev. Mustafa Acar (Serbest Kitaplar, 2024).

savunma dışındaki alanlara aktarıldığında refah artışına doğrudan katkıda bulunulur. Tercih mecburiyeti olmasaydı savunma mı refah mı önceliklidir diye sorulduğunda içten gelen cevap doğal olarak “aynı anda her ikisi” olurdu. Fakat kıt kaynakların bu iki alandan birine tahsisi söz konusu olduğunda tehdit algısı çok olan bölgelerde savunmanın, diğerlerinde refahın öne çıkması beklenir.

Benzer biçimde, çevre dostu üretim yöntemleri, çevreyi kirletenlere göre daha yüksek maliyetlidir. Soyut tartışma düzeyinde herkes çevre dostudur. Ancak somut tercihlere gelindiğinde fayda maliyet muhasebesi işlemeye başlar. Çevre dostu üretim yöntemlerine yönelindiğinde ortaya çıkan maliyet artışlarını karşılamak için başka alanlardan kısmak gerekir. Burada da bir tercih durumu ortaya çıkar. Bu sebeple, çevrenin korunması çok yüksek bir değer olmasına karşın refah artışını frenleyici etkisi nedeniyle, politik tercihlere döküldüğünde, bu değerın geriye düşmeye başladığı görülmektedir.

Gerek etkili bir savunma sistemi kurulması, gerek çevre dostu teknolojilerin geliştirilip yaygınlaştırılması için mevcut insan kaynağı ve sermayenin etkin kullanılması ve bu yolla ekonominin üretim kapasitesinin artırılması gerekir. Bu da bazen bir kısır döngüye dönüşmektedir. Şimdi sırasıyla Türk halkının bu konulardaki eğilim ve tercihlerine bakalım.

Her Şeyin Başı Güven

İnsanların genelde iyi mi yoksa kötü mü olduğuna dair varsayım, toplumsal, siyasal ve ekonomik modellerin nihai çözüme kavuşturmayı başardığı bir tartışma alanı değildir. Bazıları insan özünde “iyi”dir, içinde yaşadığı kültür ve düzen onu “kötü” hâle getirir derken⁹² bazıları da insan doğasının ancak toplum içinde, kültür ile ehlileştirilebileceğini savunur. Bu iki yaklaşımı, hakikatin mutlak bir betimleyicisi olarak değil, soyutlama

92 Kitabın girişinde Nelson Mandela’dan yapılan alıntıda olduğu gibi.

yapabilmek için birer ideal tip olarak görmek gerekir. İnsan doğasının iyi veya kötü olması bağlamında kültürden soyutlanan bir insanı alıp gözlemek fiilen imkânsız olduğu için ancak bazı varsayımlar yapıp, insanların farklı sosyalleşme seviyelerinde bulunduğu bebeklik ve çocukluk evrelerindeki gözlemleri bir araya getirerek bazı teoriler ileri sürülebilmektedir.

Bu bağlamda insan doğasında (kültürle etkileşime geçmeden önce varlığı kabul edilen hipotetik durumda) “iyi” veya “kötü” eğilimler olabileceğini, kültürün de insanları “iyi” veya “kötü” yönde yönlendirici etkisinin göz ardı edilmemesi gerektiğini söylemek mümkündür. Burada “iyi” veya “kötü”nün tırnak içinde yazılması, soyut tartışmalarda pek fazla sorun olmamasına karşın somut olarak neyin iyi, neyin de kötü olduğu konuşulmaya başlandığında uzlaşmanın kolay olmadığına işaret etmek içindir.

Uluslararası araştırmalarda Türkiye güven düzeyi düşük ülkeler arasında yer almaktadır. 2018 yılı Dünya Değerler Araştırmasında Türkiye’de “insanların çoğu güvenilir” ifadesine katılanların oranı sadece %14’tür. Geri kalanın %84,1’i “dikkatli olmak gerekir” kanısındadır. Yani Türkiye, bireylerin birbirlerine güveninin çok düşük olduğu ülkeler grubundadır. Gelişmiş ülkelerde çalışan birçok kurumun Türkiye’de aynı verimlilikte çalışmamasının ardında yatan en önemli nedenlerden biri belki de budur.

Araştırma bulgularına göre Türk toplumun büyük çoğunluğu (yaklaşık %91) başkasına çok fazla güvenenlerin sonrasında büyük hayal kırıklığı yaşayacaklarını düşünmektedir (Şekil 15).

“Başkasına çok fazla güvenen sonra büyük hayal kırıklığına uğrar” görüşüne katılıyor musunuz?

İnsanlar arası ilişkilerde yol gösterici kurallar olur. Bireyler bu kurallara uymaya gayret eder, karşılığında başkalarının da uymasını bekler. Burada “kurala göre” ve “duruma göre” davranma olmak üzere iki ideal tür yaklaşım vardır. Durum ne olursa olsun herkesin kurala uyması bir soyut ideal durumu, her bir durumun özel koşullarına göre davranma da diğerini temsil eder. Yüz yüze ilişkilerin baskın olduğu yerlerde duruma göre davranma, yüz yüze ilişkilerin azaldığı yerlerde de kurala göre davranma daha fazla öne çıkar. Bu bağlamda küçük topluluklardan büyük toplumlara geçişte kural merkezli davranışlar artmaya başlar. Bireylerin hangi davranış türüne daha yatkın oldukları, grup ölçeğinde gösterilecek performansta etkili olur. O sebeple bireysel düzeyde benimsenen davranış ilkeleri, grup düzeyinde ortaya çıkan performansın göstergesi olarak alınabilir. İşte güven, diğerlerinin toplumca uygun görülen tutum ve davranışları ne kadar benimsediklerine dair kişilerdeki inancı ortaya koyar.

İnsanların genel kabul gören bir kurala uymalarını beklemek ile her bireyin bireysel beklentilerini tatmin edecek ve onları zorlamadan günü kurtaracak yaklaşım sergilemek iki ideal davranış tipidir. Bir toplulukta birinci duruma uygun davranışlar baskınsa uzun vadeli ve kalıcı ilişkilerin ortaya çıkması, ikinci durum ön plandaysa kısa vadeli, geçici ve

de kısmen ikiyüzlü ilişkilerin ortaya çıkması daha olasıdır.⁹³ Bu nedenle bir toplumda başkalarına olan güven eksikliği, ister sebep isterse sonuç olsun, giderilmemesi hâlinde iyi işleyen etkin bir ekonomik sistem kurmayı zorlaştırır. Güvenin yerine güç kullanmak bir alternatif çözüm olsa da bu, mukayese kabul etmeyecek kadar pahalı bir yöntemdir. Çünkü güç kullanmak için de kaynak harcamak gerekir. Güven güneş enerjisi gibidir, çok işi halleder, varlığı ve değeri yokluğunda anlaşılır.

Ülkenin ekonomik sorunları ele alınırken kaynakların kıtlığına fazlaca dikkat çekilmesine rağmen bu “güven kıtlığı” hep göz ardı edilir. Hâlbuki etkili iş bölümü için yardımlaşma ve iş birliği, bunlar için de güven en gerekli hasletlerden biridir. Başkalarına yeterince güvenmeyenler kendi ihtiyaçlarını giderecek üretime odaklanır ve herkes aynı işleri yapınca da yeterli iş bölümü ve uzmanlaşma bir türlü oluşmaz, güç birliği sağlanamaz. Daha önce de söylendiği gibi güven, kişilerin birbirlerine karşı, bir tanıdığın diğerine duyduğu bir his olarak başlar ama onunla sınırlı değildir. Buradaki güven, sadece tanıdıklara değil tanımadıklarına karşı da daima sorumlu davranma ve onlardan aynı davranışı rahatlıkla bekleme hâlidir. “Ben yaparsam herkes yapar, ben yapmazsam kimse yapmaz” sorumluluğunda davranmaktır. Ancak başkalarına güvenmenin maliyetinin yüksek olduğu, yani, güveni istismar edenlerin yeterli caydırıcı yaptırımlarla karşılaşmadığı yerlerde, bu genel güven kendiliğinden oluşmaz ve gelişmez. Bu sebeple buradan politika yapıcıları için çıkacak sonuç, güven eksikliğini bir ulusal haslet sayıp çaresizce yakınmak değil güveni sağlayacak kamusal düzenlemeleri hızla hayata geçirerek güvenin sürekli ödüllendirildiği bir ortamın gelişmesine katkı sağlamaktır. Yani burada bahsi geçen güven için, kişilerin birbirlerini tanıyıp sevmeleri, birbirlerine empati yapmaları değil,

93 Güvenin az olduğu, güveni pekiştirecek kurumsal yapıların zayıf olduğu veya baskı görecekları korkusuyla kişilerin gerçek tercihlerini açıklayamadıkları toplumlarda sosyal sermaye gelişimi yavaş olur. Bu konuda ülke örnekleri için bkz. Francois Fukuyama, *Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*, çev. Ahmet Buğdaycı (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998); Timur Kuran, *Yalanla Yaşamak: Tercih Çarpıtmasının Toplumsal Sonuçları*, çev. Alp Tümerterkin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001); Hernando De Soto, *Sermayenin Sırrı*, çev. Murat Aygen (Ankara: Liman Kitap, 2005).

bir arada yaşamın gereklerine uyma konusunda ihmali olanların hemen cezalandırıldığı, ortak yaşamın gereğini yapanların daima desteklendiği bir düzen kurmak gerekir. Böyle bir sistemde sadece şimdi yaşayanlar değil nesiller de birbirine güven duyarlar. Bireyler vergi vermeyenlerin veya kaçırانların zaman zaman affa uğramayacağını; kırmızı ışıktaki geçenlerin, sürat yapanların mutlaka bunun cezasını ödeyeceğini; kopya çekenlerin eninde sonunda yakalanacağını ve kopya ile elde ettikleri hakların tümünün geri alınacağını; rüşvet ve yolsuzlukla iş yapanların bunu yaptıklarına mutlaka pişman olacağını; emekli olduğunda maaşının yaklaşık olarak ne kadar olacağını ve bunun yöneticilerin takdiriyle azaltılamayacağını bilebildikleri ölçüde güven duygusu gelişecektir.

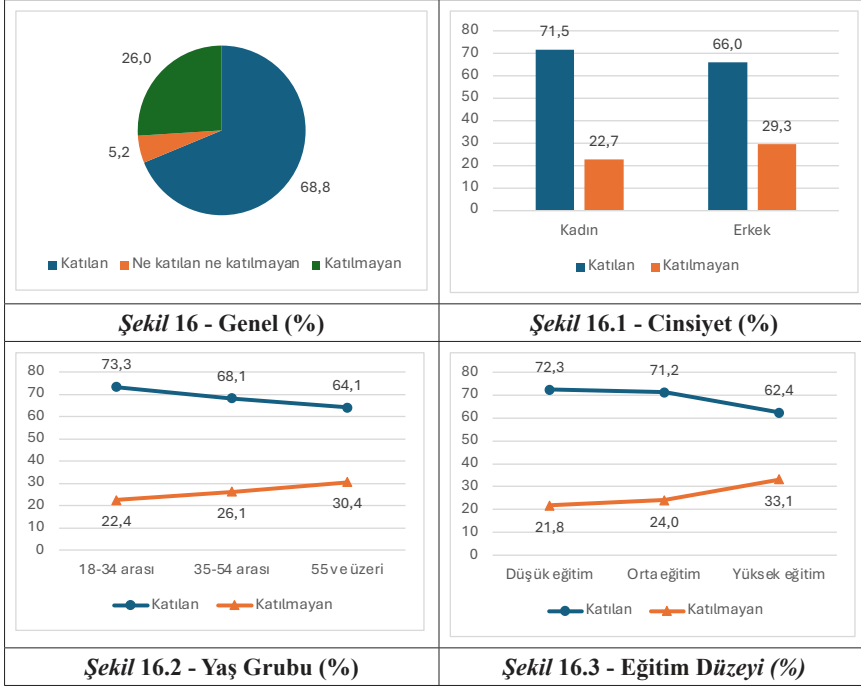
İnsanların Çoğu Kötü Niyetli midir?

Rönesans'tan günümüze insanı merkeze alan yaklaşımlar, son kertede, insan yeteneklerinin dünyayı daha güzel bir yer yapacağına öngörür. Her ne kadar çok özel olarak böyle bir şey iddia etmese de, bu zihniyetin altında insanın iyi olduğuna dair bir inancın yattığı söylenebilir. Ne var ki birçok düşünür, insanın doğası itibarıyla iyi olamayacağını düşünür. Hobbes'a göre "insan insanın kurdudur" çünkü benlik kavramı geliştirme yeteneğine sahip tek canlı olan insanın son kertede bencillik yapması kaçınılmazdır.⁹⁴ Bununla uyumlu şekilde toplumun çoğunluğu (yaklaşık %69) insanların çoğunun kötü niyetli ve fırsat bulduklarında kendilerine zarar vereceklerine inanmaktadır (Şekil 16).

Erkeklerle kıyasla kadınlar (Şekil 16.1), yaşlılara kıyasla gençler (Şekil 16.2), yüksek eğitimlilere kıyasla düşük eğitimliler (Şekil 16.3) bu tezi daha çok kabul etmektedir.

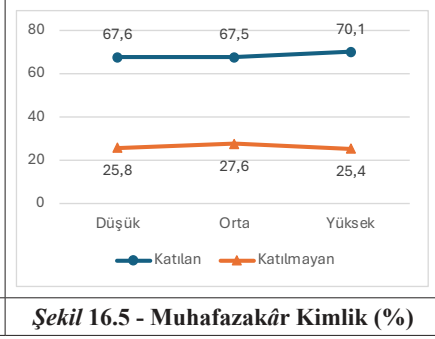
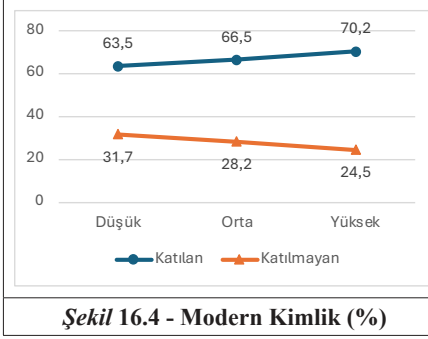
94 Hobbes bu güven sorununun ancak güçlü bir devlet ile aşılabacağını düşünür. Aslında bu düşünce, doğrudan Hobbes ile irtibatlandırılmasa da bugünkü modern merkezî devletlerin kurumsal yapılarının temelini oluşturur. O güçlü devlet kurumları sayesinde sabit maaşlı bir memur trilyonluk serveti olan birisine cezai işlem yapabilir. Böylece hiçbir fert hukukunu korumak için bizzat kendisinde güç biriktirme ihtiyacı hissetmez. Haklarını koruyacak merkezî devlet kurumlarına güvenir. Bkz. Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021).

“İnsanların çoğu kötü niyetlidir ve fırsat verirsiniz size zarar verirler” görüşüne katılıyor musunuz?

Bu konuda modernlerle muhafazakârlar birbirine yakın dağılım göstermişlerdir (Şekil 16.4 ve 16.5). İki kimlik de güçlendikçe bu görüşü kabul etme düzeyi artmaktadır. İnsanın “ahseni takvim” üzerine (en güzel şekilde) yaratıldığı inancı da bu kimlikteki makyavelci eğilimin ortaya çıkmasını engelleyememiştir. Hâlbuki dinî kimliği yüksek olan bireylerde insan doğasına yönelik inancın daha olumlu olması beklenir. Anlaşılan, insana inanmama yönünde daha derin bir kültürel etki söz konusudur.

“İnsanların çoğu kötü niyetlidir ve fırsat verirsiniz size zarar verirler” görüşüne katılıyor musunuz?

Şekil 16.4 - Modern Kimlik (%)

Şekil 16.5 - Muhafazakâr Kimlik (%)

İnsanlar Zorlamadıkça Çalışmaz

Çalışma hem kendi hayatını sürdürme hem de diğer insanlara yardımcı olma bakımından tüm toplumlarda genelde olumlu bir değerdir.⁹⁵ Bunun bir sonucu olarak çalışmadan kaçınma anlamında tembellik hiçbir toplumda tasvip görmeyen bir özelliktir.⁹⁶ İnsanları çalışmaya sevk eden, onların çalışmanın yararlarına olan inançları kadar içinde yaşadıkları kurumsal yapıların mecbur tutmasının da rolü vardır. Her ne kadar çalışmanın kendisi keyifli bir faaliyet olarak görülse de⁹⁷ karşılığında yeterli ödül verilmediğinde insanların çalışmama eğiliminde oldukları düşünülür.

95 Türkiye’de çalışma ve üretme çok önemli bir değerdir. Bir iş sahibi olmanın topluma karşı sorumluluk olarak algılanması söz konusudur. Bkz. Zeynep Burcu Ugur, “Do people adapt to unemployment? Findings from Türkiye”, *İstanbul İktisat Dergisi* 73, sy 2 (2023): 781-810.

96 Aylaklığa övgü veya tembellik hakkı başlıklı bazı eserler olsa da onların asıl amacı, çalışma kararını kişinin kendisinin vermesini teminen özgürlüğün önemine işaretler. (Paul Lafargue, *Tembellik Hakkı*, çev. Ebru Erbaş (İstanbul: Can Yayınları, 2022).

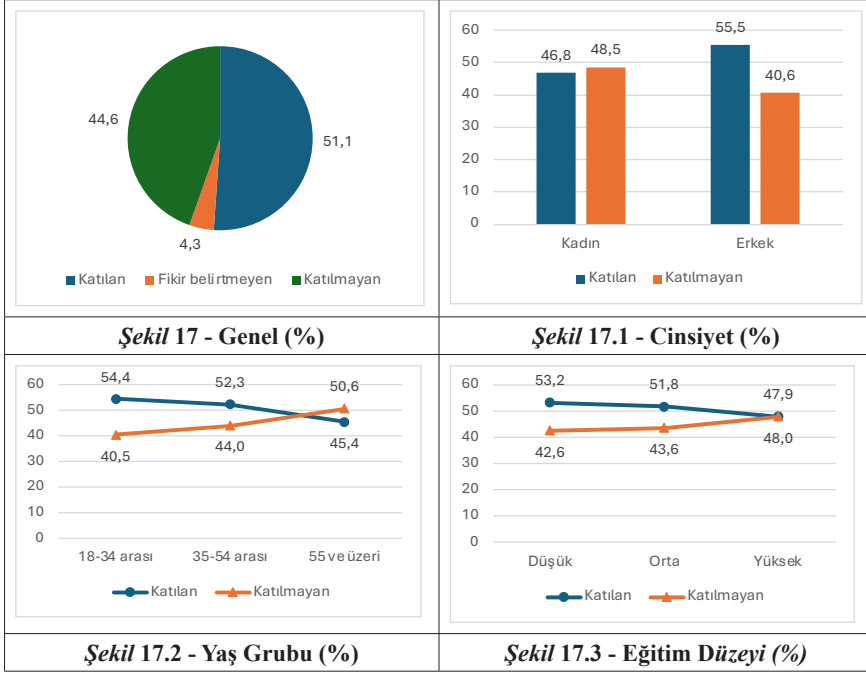
97 Mutluluk nedir diye sorulduğunda Nazım Hikmet’in “sabahları işe seerek gitmek, işten sonra da bir an önce eve gitmeyi istemektir” dediği söylenir. Sevgi ve iş, birincisi insanın sosyalliğine ikincisi insanın performansına işaret eden en önemli davranış tarzı ya da varoluş biçimidir. Freud buna “aşk ve iş, insanlığın köşe taşlarıdır” demektedir. Bkz. Andrzej Werbart, Annelie Bergstedt, ve Sonja Levander, “Love, work, and striving for the self in balance: Anaclitic and introjective patients’ experiences of change in psychoanalysis”, *Frontiers in Psychology* 11 (2020): 144.

Çünkü çalışma, sağladığı sonuçlardan farklı olarak her durumda bizzat kendisi keyifli bir faaliyet değildir, emek ve zaman gerektirir. Kişileri çalışmaya yöneltmesinde karşılığındaki ödüller kadar (ücret, taltif, prestij vb.) çalışmanın kendisine dair yerleşik zihniyetler de önemlidir. Çünkü çalışmaya dair tutumlar ülkedeki ekonomik kurumların şekillenmesinde önemli rol oynarlar.

Araştırmada, insanların çalışmaya hangi dürtüler ile yöneldiği konusundaki baskın kanaatlerin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Toplumun yarısından biraz fazlası (%51 civarı), zorlanmadıkça kimsenin yeterince çalışmayacağını düşünmektedir. Aksini düşünenler daha az olsa da aralarında büyük fark olmadığı görülmektedir (Şekil 17). Bu bulgu yukarıda değinilen kötü insan doğası inancıyla paraleldir. Çalışmak “iyi bir şey” olduğuna göre, kendi hâline bırakıldığında kötü olan insandan bu iyi şey neşet etmez. Dolayısıyla, zorla veya çeşitli teşvik mekanizmaları ile yaptırılması gerekir. Bu anlayış ne kadar yaygınsa kaytarma eğilimi o kadar fazla, çalıştırmanın işlem maliyetleri (düzenleme, denetleme, cezalandırma vb.) o kadar çok demektir. Bu durumda kıt olan kaynakların bir kısmı bu alana sevk edileceği için refahı doğrudan artıran mal ve hizmetlerin miktarı düşecektir.

Normalde insanların yeterince çalışmayacağı görüşünde olan erkeklerin oranı toplum ortalamasının biraz üstünde (yaklaşık %56) olduğu hâlde kadınlar çok az farkla tersi görüş belirtmektedir (Şekil 17.1). Yaş ve eğitim düzeyi ilerledikçe bu görüşe katılma düzeyi azalmaktadır (Şekil 17.2 ve 17.3)

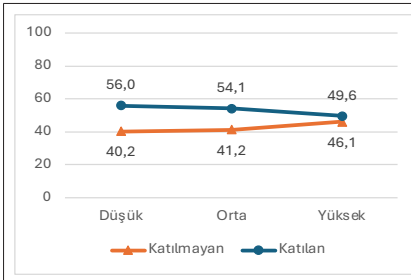
“Zorlamadıkça kimse yeterince çalışmaz” görüşüne katılıyor musunuz?

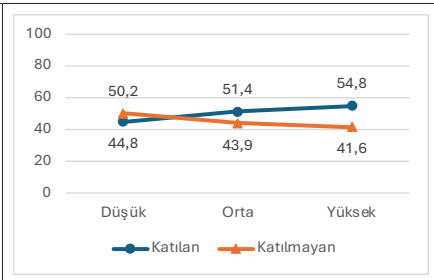
Modern kimliktekiler ülke ortalamasından çok farklı bir dağılım göstermemekle birlikte, genel eğilim, kimlik güçlendikçe bu görüşe katılma düzeyinde azalma şeklindedir (Şekil 17.4). Muhafazakârlar ise, insan doğasıyla ilgili karamsar bakışta olduğu gibi bu görüşün de şampiyonu durumundadırlar (Şekil 17.5). Kimlik güçlendikçe bu görüşe katılanların oranı artmaktadır (görüşe katılma düzeyi kimliğin en güçlü olduğu kişiler arasında %55'e yükselmektedir). İlgili görüş de bir önceki görüş gibi makyavelciliği ölçmeyi amaçlayan MACH-IV ölçeğinden uyarlanmıştır. Bu iki bulgudan muhafazakâr kimliğin makyavelci eğiliminin görece yüksek olduğu da söylenebilir. Manipülatiflik, kişisel çıkarları önceleme, hayata pragmatik yaklaşım gibi özellikler içeren makyavelciliğin dini, geleneği önceleyen kimlikte daha yüksek çıkması düşündürücüdür. Belki de araştırmanın önceki bölümlerinde gözlenen din değil ama dindarlıkla

ilgili olumsuz tutumun altında yatan nedenlerden biri de budur. Bu, üzerinde çalışılması gereken bir konudur çünkü elimizdeki veriler bunu yanıtlayacak genişlikte değildir. Ancak bu bölümün girişinde “güven” ile ilgili yapılan geniş açıklamaların ışığında bakıldığında muhafazakâr kimliğin insan nosyonu üzerine eğilmeye değer bir konudur.

“Zorlamadıkça kimse yeterince çalışmaz” görüşüne katılıyor musunuz?

Şekil 17.4 - Modern Kimlik (%)

Şekil 17.5 - Muhafazakâr Kimlik (%)

Çalışan Hep Kazanır mı?

Çalışma motivasyonlarından en önemlisi, çalışmanın beklenen sonucu sağlayacağına olan itimattır. Kişi hiçbir zaman “boşuna” çalışmak istemez. Şimdi veya gelecekte bir karşılık almayı bekler. Bu güven ne kadar güçlü ve yaygın ise bireyler çalışma konusunda o kadar istekli olacaklardır. Çalışma mefhumunun genel anlamda nasıl görüldüğünü ortaya koyan göstergelerden birisi, çalışanın iş hayatında her zaman kazanacağına ilişkin iddiaya yaklaşımla ilgilidir. Toplumun yaklaşık %68’i çalışmanın iş hayatında kazandıracağı görüşündedir (Şekil 18). Esasen, sıkı çalışma küresel düzeyde yaygın olarak kabul edilen bir değerdir. Öyle ki hem Batı hem de Doğu dinlerinde ahlâkî bir vecibe durumundadır. Meşhur Weber Tezine göre Protestan ahlâktaki sıkı çalışma öğretisi, disiplin ve tutumluluk öğretileriyle birleşerek kapitalizmin ruhunu oluşturmaktadır. Uzak doğu dinlerinde sıkı çalışmanın sadece toplumsal gelişme yönü değil

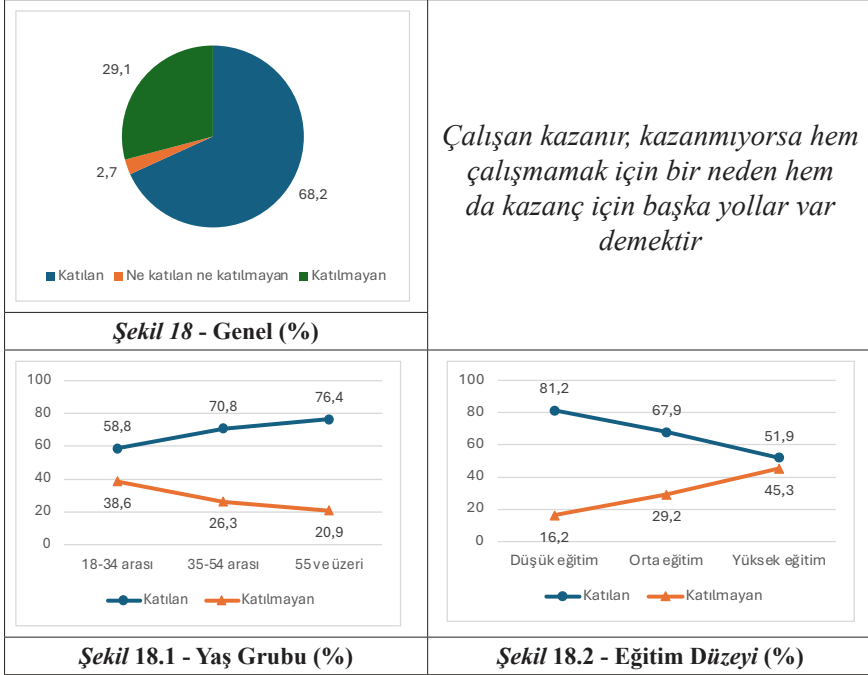
bireysel kendini gerçekleştirme için de kritik olduğu vurgulanmaktadır. Burada da çalışma eğitim, özveri ve sabır ile birleşerek bir inanç örüntüsü oluşturmakta hem ruhsal hem de toplumsal gelişmenin yegâne yolu olarak gösterilmektedir.⁹⁸ Kısaca, çalışma-başarı ilişkisine dair inanç yaygındır ve dinî öğretilerin dışında felsefi, psikolojik, ekonomik yaklaşımlarla da bu inancın geçerliliği yönündeki tartışmalar yoğunudur. Burada gözlenen bulgu da bu durumu teyit etmektedir. Ancak, belki de asıl tartışılması gereken bu görüşün toplumun yaklaşık %30'u tarafından kabul edilmemesidir. Eğer çalışanın başarması ideal bir durumsa, böyle bir ilişkinin geçerli olmadığını düşünmek ciddi bir karamsarlığa işaret etmektedir.

Kadınların ve erkeklerin yaklaşımları arasında önemli bir farkın olmadığı bu görüşe katılma düzeyi yaşla birlikte artmaktadır (Şekil 18.1). Yani, karamsarlık gençler arasında daha yaygındır. Eğitim düzeyi arttıkça, çalışmanın başarı getireceği yönündeki kanaat azalmaktadır (Şekil 18.2). Bunun birçok nedeni olabilir. Ancak, hemen akla gelmeyen nedenlerden biri, eğitimin geçmişte insanlara sağladığı primin (eğitimin sahibine sağladığı avantajın) eğitimin tabana yayılması nedeniyle azalmasının eğitimlilerde yarattığı hayal kırıklığıdır. Eğitim tabana yayıldıkça, bireyleri ayrıştırıcılığı ve bunun sonucu olarak da eğitim primi görece azaldığı için yükseköğretim alanlarda daha çok olmak üzere eğitimliler giderek daha umutsuz ve karamsar olmaktadır. Başka bir neden çok çalışmak ya da çok eğitim almanın en fazla anekdotal olarak o güne kadar pek çalışmamış olan bir zenginin yanında beyaz yakalı bir iş sağlayacak olması, yani, statü yükseldikçe referans grubu olarak kullanılan statülerin de yükselmesinden dolayı, eğitimlilerin daha karamsar bir görüntü sergilemesi olabilir.⁹⁹

98 C. Baumann ve H. Winzar, "Confucianism and work ethic - Introducing the ReVaMB model", içinde *The Political Economy of Business Ethics in East Asia* (Elsevier, 2017), 33-60; Adrian Furnham vd., "A comparison of Protestant work ethic beliefs in thirteen nations", *The Journal of Social Psychology* 133, sy 2 (1993): 185-97.

99 İnsanları memnuniyetsizliğe itenin mutlak bir yoksunluk değil göreceli bir yoksunluk olduğu tezi bugün sosyal bilimlerde yaygındır. Bkz. T. R. Gurr, *Why Men Rebel* (Routledge, 2015).

“Çalışan, iş hayatında her zaman kazanır” görüşüne katılıyor musunuz?

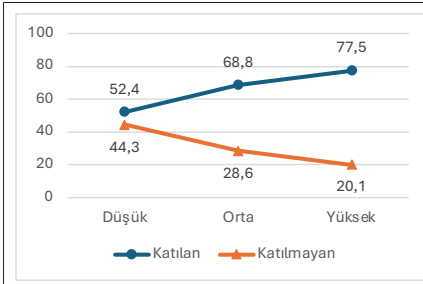

Çalışanın iş hayatında her zaman kazanacağı düşüncesi gerek muhafazakâr kimlik (Şekil 18.3) gerekse milliyetçilik düzeyi (Şekil 18.4) belirginleştikçe güçlü şekilde yükselmektedir. Bu yükseliş çalışmanın ahlâkî bir vecibe olduğuna dair yukarıdaki tartışmayı desteklemektedir. Modern kimliğin etkisine bakıldığında, tersine, bu nitelik ön plana çıktıkça çalışanın iş hayatında her zaman kazanacağı düşüncesi hafif şekilde zayıflamaktadır (Şekil 18.5). Toplumdaki yaygın bir kimlikte çalışma-başarı ilişkisine olan inancın zayıflaması dikkat çekicidir.

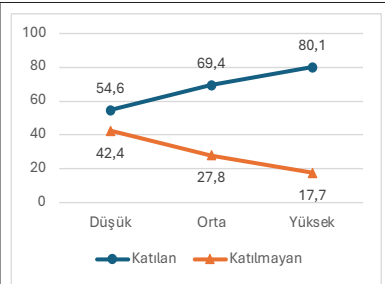
Bu sonucun özel sektör ve kamu sektörü bakımından ayrıntılı olarak ele alınması gerekir. Çalışmada bu ayrıntıda veri toplanmamıştır. Kamu sektöründeki atamalarda kimliğin öne çıkması ve kendisini iktidardan kimlik yoluyla ayırtıran kesimlerin bu konuda olumsuz düşünmesi

ile özel sektörde de durumun aynı olduğunun düşünülmesi arasında, bunların ima ettiği sonuçlar bakımından büyük farklar vardır. Eğer özel sektörde, çalışana hakkını verme konusunda büyük güven sorunu varsa, bunun açıklanması kadar çözümünün de zor bir sorun olduğunu söylemek mümkündür. Zira özel sektörün kendisine üretim artışı sağlayacak beşerî sermayeye önem ve öncelik vermesi kâr motivasyonu ile davranmasının doğal bir sonucudur. Ters bir durum veya algı piyasa sisteminin etkin biçimde işlemediği anlamına gelir.

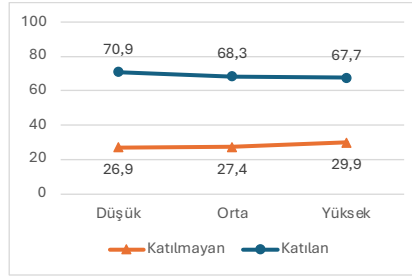
“Çalışan, iş hayatında her zaman kazanır” görüşüne katılıyor musunuz?

Şekil 18.3 - Muhafazakâr Kimlik (%)

Şekil 18.4 - Milliyetçilik Düzeyi (%)

Şekil 18.5 - Modern Kimlik (%)

Başarısızlıkta Toplum mu, Yoksa Birey mi Sorumlu?

Bireyler arasındaki rol dağılımında meşruiyet algı düzeyi, toplumsal istikrar ve güven bakımından önemlidir. İş bölümünde uygun

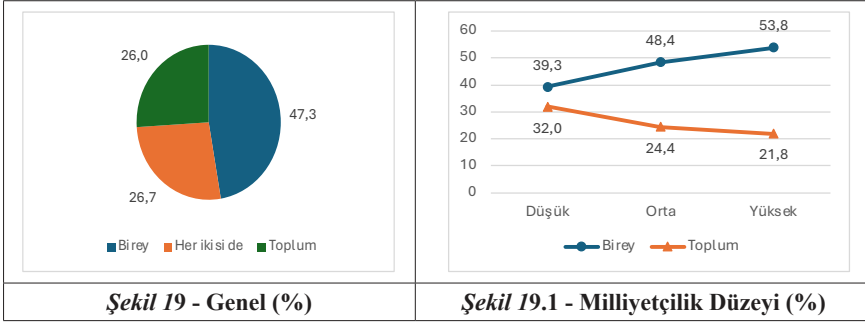
yerde olduğunu düşünme rol dağılımının meşruiyetini artırır. Öte yandan genelde bireyler başarılarına sahip çıktıkları ölçüde başarısızlıklarına sahip çıkmak istemezler.¹⁰⁰ Başarısızlığın sebebini kendi dışındaki faktörlerde arama kendisini geliştirme ve niteliklerini artırma motivasyonu üzerinde olumsuz etkiye bulunur. Bu da beşerî sermayenin etkin kullanılamaması sonucunu doğurur. O sebeple başarı veya başarısızlıklarda bireyin rolüne dair yaygın inançlar ekonomi zihniyetinin önemli bir ayağını oluşturur.

Kuşkusuz her düzeydeki başarıda birey kadar toplumsal kurumların da rolü vardır. Etkin kurumlar, bireyin imkân ve yeteneklerini başarıyla üretime dönüştürmede kilit işlev görürler. Diğer yandan bireylerin başarı ve başarısızlıktaki sorumluluğu kime yükledikleri onların çalışma motivasyonlarını etkiler. Burada sebep sonuç ilişkisinde tam bir belirleme yapmak mümkün olmasa da, başarısızlıklarda ağırlıklı olarak bireylerin sorumlu olduğu düşüncesi, tersinden kurumların etkin olarak çalıştığının düşünüldüğünü de ima eder. Bu durumda başarıyı sağlamada iş kurumlara düşmektedir. Bireyler başarısızlıklarda ne kadar çok sorumluluk üstlenirlerse, iş bölümünde o kadar fazla etkinlik, dolayısıyla da refah artışı sağlanır.

Bireylerin hayattaki başarısızlıklarından kendilerinin mi yoksa toplumun mu sorumlu olduğu konusunda, toplumun yaklaşık %47'si başarısızlıkların çoğunlukla bireylerden kaynaklandığını ifade etmektedir (Şekil 19). Çoğunlukla toplumu sorumlu tutanlar %26 iken geriye kalan yaklaşık %27 toplumun ve bireylerin eşit düzeyde sorumlu olduklarına inanmaktadır.

100 Bu konuyla ilgili geniş bir literatür taraması ve özgün bir kuram için bkz. Bernard Weiner, *An Attributional Theory of Motivation and Emotion* (Springer Science & Business Media, 2012).

Bazı insanlar, hayatta başarısız olan çoğu kişinin bu durumundan toplumun sorumlu olduğunu düşünüyor. Bazıları ise başarısızlığın kişinin kendisinden kaynaklandığı kanaatinde. Siz hangi bakış açısına daha yakınsınız?

Bireylerin başarısızlıklarından kendilerinin sorumlu olduğuna ilişkin düşünce milliyetçilik düzeyi yüksek kimselerde diğerlerine göre belirgin şekilde daha güçlüdür (Şekil 19.1). Bu, milliyetçi kimliği güçlü bireylerin yerleşik kurumların performansından görece daha çok memnun oldukları anlamına gelir. Bu yüzden de başarısızlığı bireye atfetme eğilimi gösteriyor olabilirler. Esasen, bu bakış açısı karşıt bakış açısından daha geçerli bir mantığa dayanmaktadır. Çünkü başarı da başarısızlık da aynı zaman ve mekânda ortaya çıkan sonuçlar olduğundan, dışsal atfın bütünüyle geçerli olduğu bir ideal durumda başarının hiç var olmaması gerekir. Hâlbuki mutlak olmasa da sosyal karşılaştırma süreçleri tarafından belirlenen göreceli bir başarı vardır. Nitekim Morgan Freeman gibi bir figüre ABD’de siyahların yükselmesi mümkün müdür diye sorulduğunda Freeman, kendini örnek göstererek, olumlu cevap vermekte, ayrımcı yapıları mazeret olarak öne sürenleri mahkûm eden bir kanıt dile getirmektedir.¹⁰¹ Belki de milliyetçilik düzeyi düşük olanlar bu tür değerlendirmeleri ulus içi bir bağlamda değil, uluslararası bir bağlamda yapmaktadır. Türkiye’de başarısız olan biri gelişmiş Batı ülkelerinde, örneğin Almanya’da, başarısız

101 <https://www.youtube.com/watch?v=bXJiLGFFSp4&t=215s>

olmazdı gibi bir anlayış içinde olabilirler. Bu yaklaşım, ulusal kurumların başarısına karşı kuşkulu bir durumu ifade eder.

Başarıda Şans ve Torpilin Rolü

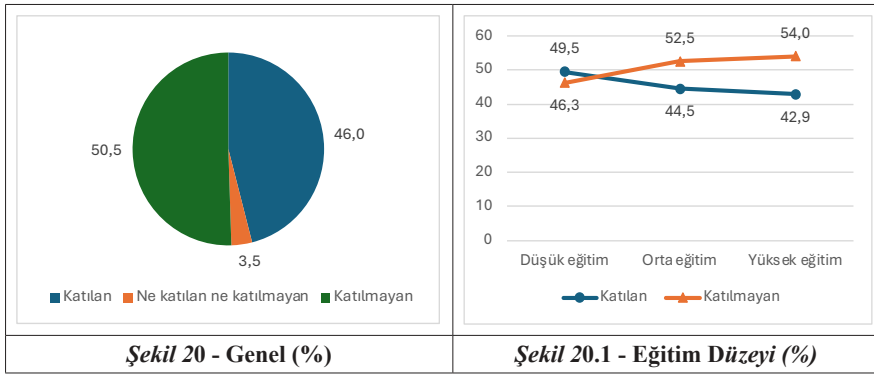
Günlük dilde hiç kimsenin sözlüğe bakma gereği duymadan anlamını bildiği şans kavramı, başarının belirleyicilerini ayrıştırmada kullanıldığında birden bulanıklaşmaya başlar. Başarıya etkisi bağlamında şansın ne olduğu çok kolay açıklanabilecek bir konu değildir. Taşıdığı genlerden (zekâ, sabır, sebat vb.) başlamak üzere ebeveynin eğitim ve gelir düzeyi, sahip olduğu eğitim imkânları ve büyüdüğü sosyal çevre bireyin yeteneklerinin gelişip serpilmesinde çok önemli rol oynar. Ancak bu gelişme, yetişme sürecine bir açıdan bakıldığında neyin neye yol açtığı net gibi görünmekle birlikte diğer açıdan bakıldığında bütün bunlar (sahip olunan gen yapısı, çevre, eğitim imkânları vb.) birer şans unsuru olarak değerlendirilebilir. Bireyin genlerden gelen zekâ düzeyi farklı olsaydı, o ailede yetişmeseydi, o okula gitmeseydi, belki eğitiminin farklı aşamalarında o öğretmen ile karşılaşmamış olsaydı hayatı çok farklı olabilirdi. Bunların hepsi bir şans olarak görülebilir. Bu durumda şans her şeyi belirliyor gibidir.

Öte yandan insanların sahip oldukları imkânları iyi kullanmaları, okuma ve çalışma disiplini edinmeleri, sabır ve sebat göstermeleri birer şans unsuru olarak değerlendirilemez. Tersî bizi hayatta her şeyi bir şans unsuru olarak değerlendirmeye götürür ki bunu doğru bir yöntem olarak göremeyiz. O sebeple, ilk anda sanıldığıının aksine başarıda şansın rolünü belirlemenin çok kolay olmadığını söylemeliyiz.

Ancak, başarıda aşırı şans vurgusu, dikkati bireyin dışındaki faktörlere çeker ve başarı sonunda gelen ödülü bireyin hak etmediğini ima eder. Şansın belirleyici olduğunu düşünenler, eğitime, gayrete, çalışmaya, yorulmaya daha az önem atfetme eğiliminde olurlar. Bu da nemelazımcı,

boş verici bir kültürün gelişmesine yol açar. O sebeple şansa önem veren topluluklarda beşerî sermayenin gelişmesi ve etkinleşmesi daha yorucu süreçler gerektirir. Bireyin iradesinin içinde kalan konulara odaklanan, başarıyı burada arayan bir zihniyetin egemen olduğu toplum, sosyal ve beşerî sermayesinin gelişimi için daha elverişli bir ortam oluşturmuş olur.¹⁰²

“Ne kadar çalışırsan çalış, son aşamada şanslı biri değilsen başaramazsın” görüşüne katılıyor musunuz?

İnsanların başarılı olması için çalışmaktan bağımsız olarak şansın da gerekip gerekmediğine ilişkin toplum görüşü neredeyse eşit şekilde ikiye ayrılmış durumdadır (Şekil 20).¹⁰³ Toplumun yaklaşık %51’i başarıya ulaşmak için şansı bir şart olarak ileri sürmemektedir. Eğitim seviyesi yükseldikçe şansın gerekliliği kanaati, sınırlı düzeyde de olsa zayıflamaktadır (Şekil 20.1).

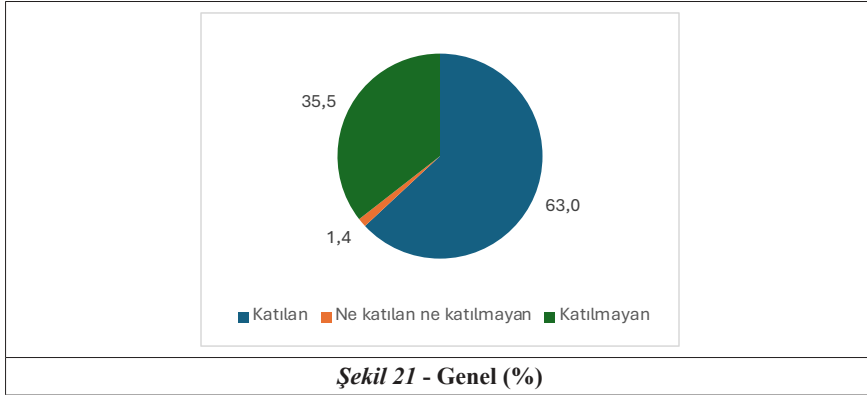
102 Kişinin iradesi dışında oluşan fırsatları yok sayarak, salt yeteneklerin öne çıkarılmasının da bazı sorunları olduğunu, bir nevi “yetenek zorbalığı” riski oluşturduğunu da göz ardı etmemek gerekir. Bu konuda ufuk açıcı bir eser için bkz. Michael J. Sandel, *The Tyranny of Merit: What’s Become of the Common Good?* (UK: Penguin., 2020).

103 Metropoll Araştırma’nın Temmuz 2024’de yaptığı bir araştırmada “Ne kadar çalışırsan çalış, son aşamada şanslı birisi değilsen başaramazsın” görüşüne katılan %50.9, katılmayan 45.6, ne katılan ne katılmayan % 1.6 ve cevapsız % 1.9 çıkmıştır. İki araştırmanın bulgularının bu kadar örtüşmesi, bu alandaki kanaatlerin büyük ölçüde yerleştiğini göstermektedir. Metropoll’un araştırmasında, iktidar yanlısı seçmenin şansa önem verme eğiliminin, muhalif seçmene göre daha düşük olduğu görülmektedir. Bkz. <https://x.com/metropoll/status/1825460396708266012?s=48&t=993Wl6QfIHqFu4xiZk4O6A>, Erişim tarihi 19.08.2024.

Eğitimin beşerî sermayeyi etkinleştirdiği göz önüne alındığında, eğitim düzeyi yükseldikçe şansa daha az yer veriliyor olmasının beklenen bir sonuç olduğu söylenebilir. Özellikle eğitimin sınıf atlamada önemli bir manivela olduğu ülkelerde bu farkın daha da fazla olması beklenir.

Benzer şekilde torpil ya da güçlü bir tanıdığın hayatta başarılı olmak için gerekli olduğu kanaatinin yaygınlığını bir toplumsal sorun olarak görmek gerekir. Bu, kendisi bir sorun değilse başka bir veya birçok sorunun göstergesi olabilir. Türk toplumunun %63'ü başarı için bu tür bir gerekliliğin bulunduğuna inanmaktadır (Şekil 21). Bu, çok yüksek bir orandır.

“Hayatta başarılı olmak için mutlaka bir torpilin, güçlü bir tanıdığın olması lazım” görüşüne katılıyor musunuz?

Başarılı olmada, çalışmanın yerine başka faktörlerin etkili olduğunu düşünenlerin oranını gördük. Şans ve torpil öne çıkan en önemli iki unsur olarak görünüyor. Şansın veya torpilin başarıda önemli rolü olduğu düşüncesi, temelde iki şeyin göstergesi olabilir.

İlki, iş ve işlemlerde ana etkili güçleri birey dışındaki faktörlere bağlayarak bireyin kendisini daha az sorumlu veya tümüyle sorumsuz hissetmesidir. Bu durumda bireyler kendilerini sorumlu tutmadıkları

konulara yoğunlaşmayacak, yeterli emek harcamayacak ve gayret göstermeyeceklerdir. Bu da bireyin potansiyel gücünün fiili hale gelmesine mani olan olumsuz bir durumdur.

İkincisi, bireyin nitelikleri ve gayreti dışında kalan faktörlerin toplumsal iş bölümü ve pozisyonların dağıtımında etkili olduğu fikri, toplumsal kurumların hak edene hakkını vermediği ve sonuçta etkili çalışmadığı inancının yaygınlığını gösterir. Bu inanç ne kadar yaygın benimsenirse kurumlara güven o kadar düşük olacaktır. Bunun tersi de söz konusudur. Kurumlara güven ne kadar düşerse bu inancın yaygınlaşması için o kadar uygun ortam oluşur.

Fiilen torpilin başarıya etkisinin çok olup olmaması bir yana, bizzat bu görüşün veya algının yaygınlığı, bir kurumsal kapasite eksikliği olarak görülebilir. Sorunun çözümü için söz konusu algı gerçekse işleyiş düzeltmek, değilse böyle bir algının gelişmesine fırsat vermeyecek düzenlemeler yapmak gereklidir.

İşsizlik ve İş Beğenmeme

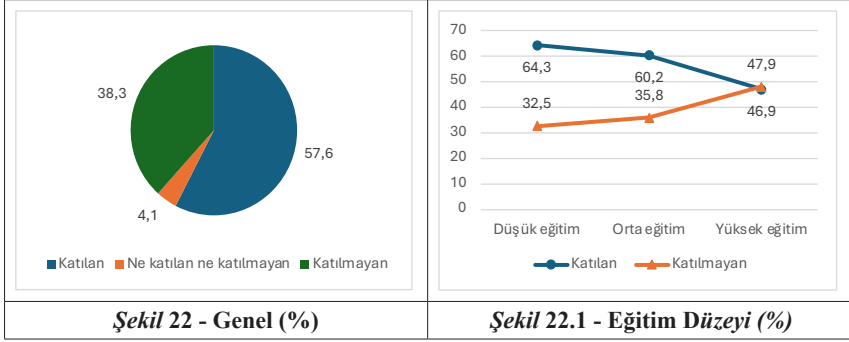
Ekonomide iş bölümü kapsamında kimlerin hangi işleri yapacakları sanıldığı kadar kolay karar verilebilecek bir konu değildir. Herkese yeteneğine göre iş verme teorik bir formül olarak doğru olmakla birlikte yeteneklerin kesin tespiti zorluğu ve işlerin getirilerinin farklılığı, bu konuda yapılacak iş bölümünde meşruiyet sorunu oluşmasına mani olmayacaktır. Görev almada gönüllülük getirisi ve prestiji yüksek işlerde fazla, ama düşük getiri ve prestiji olan işlerde daha az olacaktır.¹⁰⁴ Bu da ortada yapılabilecek işler

104 Yüksek getirili ve yüksek prestijli işler bir araçsal değer olarak konumlandırılabilirdiği gibi, bir amaç değer olarak da düşünülebilir. Çünkü birçok kültürde evrensel olarak zenginler ve makam sahipleri aynı zamanda yetkin olarak da algılanmaktadır. Susan T. Fiske, "Stereotype content: Warmth and competence endure", *Current Directions in Psychological Science* 27, sy 2 (2018): 67-73.

olsa da o işlerin kendileri için uygun olduğunu düşünen kişilerin olmaması durumunda, bir taraftan boş işler, diğer taraftan da işsizler ortaya çıkaracaktır. Eğitimin hızla tabana yayılması, özellikle de yükseköğretimde okullaşmanın artması bu sorunu daha hızlı aşıkâr edecektir. Nitekim ülkemizde de durum buna çok benzemektedir.

Bir taraftan çalışmaya istekli bireylerin bir kısmının çalışacak iş bulamamaları sonucu oluşan işsizlik varken, diğer taraftan çalışacak işçinin arandığı ama yeterince bulunamadığı durumlarla karşılaşılabilir. İş arayanların nitelikleri ile ihtiyaç duyulan işçinin nitelikleri arasında uyumsuzlukların olması normal karşılanır. Bununla birlikte bu eşleşmeme her durumda işsizlerin nitelik eksikliğinden değil, onların, mevcut işlerin ücret, zorluk ve itibar gibi özelliklerini kendilerine uygun bulmamaları sebebiyle de ortaya çıkabilir. İş beğenmeme, işi yapmak için gerekli yeteneklerin olmaması değil, işin saygınlık veya gelirin yeterli görülmemesi nedeniyle işe talepte bulunmamaktır. İnsanlar, vasıf ve konumlarının daha yüksek ücret ve prestij içeren işlere uygun olduğunu düşündükçe, önlerindeki işleri beğenmezler. Eğitim düzeyi yükseldikçe iş beğenmeme oranı artar. Nitekim toplumun yaklaşık %58'i ülkedeki işsizliğin asıl sebebinin iş yokluğu değil, işsizlerin “iş beğenmemesi” olduğunu düşünmektedir (Şekil 22). Eğitim düzeyi düşük kesimde böyle düşünenlerin oranı (%64 civarı) aksini düşünenlerin (yaklaşık %33) neredeyse iki katı olduğu hâlde yüksek eğitimli kesimde bu iki yaklaşım birbirine eşit hâle gelmektedir (Şekil 22.1).

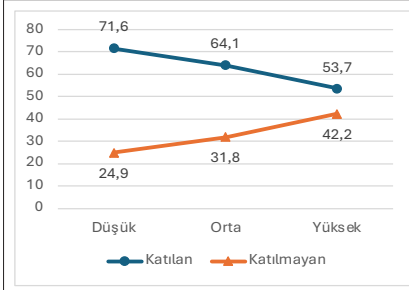
***“İşsizliğin asıl sebebi iş yokluğu değil, iş beğenmemektir”
görüşüne katılıyor musunuz?***

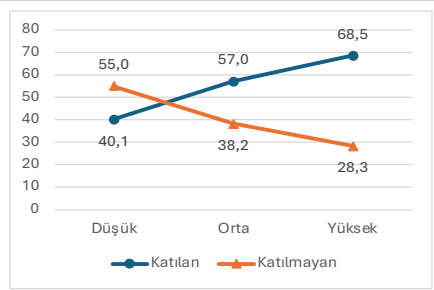
İşsizliğin iş beğenmemenin sonucu olduğu düşüncesi modern kimliği zayıf olanlarda genel ortalamanın üstünde (yaklaşık %72) olduğu halde, bu kimliğin güçlü hâle gelmesi ile azalmakta ve toplumdaki oranları aksini düşünenlere yaklaşmaktadır (Şekil 22.2). Öte yandan hem muhafazakâr kimliğin (Şekil 22.3) hem de milliyetçilik düzeyinin (Şekil 22.4) zayıf olduğu kesimlerde, iş beğenmemeyi sorun görenlerin oranı aksini düşünenlerden daha azken, bu kimliklerin güçlü olduğu kesimlerde söz konusu düşüncüyü paylaşılanların oranı belirgin şekilde artmaktadır.

Bu veriler kimlik ile ekonomik sorunların algılanmasının yakın ilişki içinde olduğunu, milliyetçi veya muhafazakâr kimliği benimsemenin işsizlik sorunlarını sisteme veya kurumlara değil de bireylere atfetme eğilimini artırdığını göstermektedir.

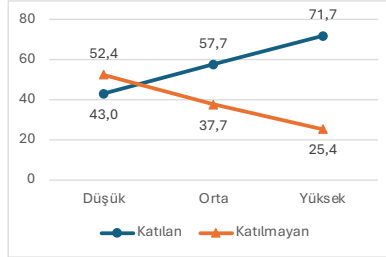
***“İşsizliğin asıl sebebi iş yokluğu değil, iş beğenmemektir”
görüşüne katılıyor musunuz?***

Şekil 22.2 - Modern Kimlik (%)

Şekil 22.3 - Muhafazakâr Kimlik (%)

Şekil 22.4 - Milliyetçilik Düzeyi (%)

Sosyo-politik kimliklere göre bu denli farklılaşmaların gözlenmesi, işsizliğin iş beğenmemenin bir sonucu olduğu görüşünün ekonomiye dair tarafsız bir inanç olmadığına işaret etmektedir. Muhafazakâr kimliğin bu görüşe yönelik yüksek desteği mevcut iktidarın bu kimliğe yakınlığından kaynaklanabilir. Hükümeti başarılı gördükleri için yüksek işsizlik rakamlarının iş yokluğundan çok iş beğenmemekten kaynaklandığını düşünüyor olabilirler. Bunun tam tersi olarak da mevcut bağlamda muhalif konumda olanlar, bütün olumsuzlukları ülke yönetiminde bulunanlara atfetme eğilimi gösteriyor olabilirler.

Refah, Savunma, Çevre ve Özgürlük: Hepsi Birlikte Olsa İyi Ama Tercih Zorunluysa Hangisi?

Karar vericilerin zorlandığı konuların başında ikilemli durumlar gelmektedir. Bazen tek tek her biri istenir durumlar, aynı anda birlikte gündeme geldiğinde, ya uygulanacak politikaların izin vermemesi (örneğin talebi kısmadan enflasyonu düşürme) veya kaynakların sınırlı olması nedeni ile (örneğin sağlık veya eğitim arasında bir tercihte bulunma) bir ikilemle karşılaşılmaktadır. Ekonominin temel kavramlarından olan “fırsat maliyeti”, bunun bireysel veya topluca tüm tercihler için geçerli olduğunu ifade eder. Ulusal ölçekli ve doğrudan yöneticilerin kararına bağlı olan bu gibi durumlarda öncelik belirleme ihtiyacı ortaya çıkar. Ülke düzeyinde bu ikilemlerle en çok mal ve hizmet artışı yoluyla refah artışı sağlayacak harcamalar ile savunma harcamalarının tercihi veya düşük maliyetli üretim yapmak ile daha yüksek maliyetli ama çevreye duyarlı teknolojilerin kullanımının tercihi gibi konularda karşılaşılr. Toplum kesimlerinin bu konulardaki tercihleri de birbirinden farklılaştığı için yöneticiler tam bir ikilemle karşı karşıya kalırlar. Bir kesimi memnun eden harcamalar diğer kesimlerde memnuniyetsizliğe neden olabilir. Hatta aynı kişiler nihayetinde hangi seçenekten yana karar vereceklerinde zorluk yaşayabilirler. Bu hayalî değil gerçek bir zorluktur. İkisini de isteyen birisi tercih yapmak zorunda kaldığında hangisini tercih eder? Özellikle tüm bireyleri dolaylı ve çoğunlukla aynı şekilde ve şiddette etkileyen bu temel konulardaki tutum farklılığının sebepleri hep merak konusudur. İnsan ihtiyaçları aynı toplumda yaşayan farklı bireylere göre büyük farklılık göstermediği hâlde bu konularda toplum niçin kutuplara ayrılır?

Öncelik farklılaşması sadece kaynakların kıt olmasından kaynaklanmayabilir. Bireyler siyasal ve kültürel ortamın iyileştirilmesi veya refahın artırılmasına dönük politikalarından hangilerine öncelik verilmesi gerektiği konusunda alt gruplar hâlinde farklılaşabilirler. Bu çalışmada refah-savunma, özgürlük-refah, bol mal ve hizmet üretimi-çevrenin

korunması konularında toplum kesimlerinin öncelikleri sorgulanmış bu farklılaşmanın belirleyenleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

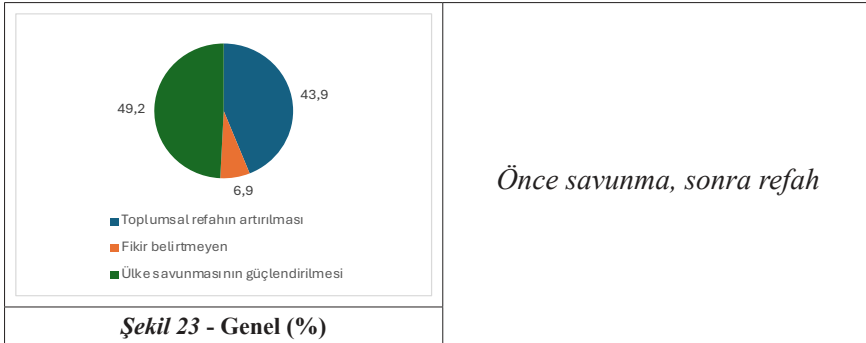
Refah mı Savunma mı?

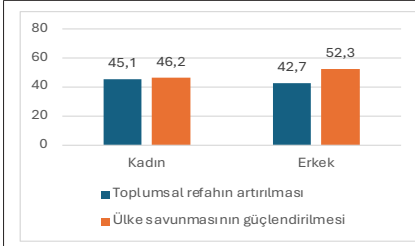
Ülke kaynaklarının her zaman sınırlı oluşu bu kaynaklar kullanılırken önceliklerin neler olması gerektiği konusunda farklı görüşlerin oluşmasına yol açar. Hükümetlerin mevcut kaynakları öncelikle toplumsal refahı artırıcı faaliyetlerde mi yoksa ülke savunmasını güçlendirmekte mi kullanması gerektiği konusu benzer bir farklılaşma alanıdır. Her ne kadar güçlü bir savunmaya sahip olma, kendi başına bir refah unsuru olsa da tüketilen mal ve hizmet artışının yerine geçmez. Güvenlik içinde ama yoksul olunabilir. Ya da tam tersi günümüzde İsveç ve Finlandiya örneklerinde olduğu gibi refah içinde ama güvensiz olunabilir. Neticede tehdit unsuru kendileriyle eşit düzeyde bir başka ülke değil, Rusya'dır. Bu ikilemin psikolojisine bakıldığında, aslında her ikisinin de hayatta kalma değerleriyle ilişkili olduğu söylenebilir. Literatürde yaygın kabul ve uygulama alanı bulan Abraham Maslow'un ihtiyaçlar piramidinde fizyolojik ihtiyaçlar temeldir. Bunun ardından güvenlik gelmektedir.¹⁰⁵ Bunu ulus düzeyine çektiğimizde ulusal güvenlik kaygısı taşıyanların toplumsal refah kaygısı taşıyanlardan daha üst düzey bir ihtiyacı işaret ettikleri söylenebilir. Ancak, burada toplumsal refah ile kastedilen temel fizyolojik ihtiyaçların karşılanmasının ötesinde, çoğunun “insanca yaşam” diye adlandırdığı belirli bir yaşam standardına ulaşmaktır. Bu anlamda toplumsal refah hayatta kalma değerlerinin ötesinde öz-anlatım değerlerine atıfta bulunuyor olabilir. Tarihsel tecrübesi ve sürekli çatışmaların yaşandığı bir bölgede yer aldığı için Türkiye’de savunma konusunda her zaman güçlü bir talep vardır. Ülkemizde toplumun yarıya yakını (%49 civarı) ülke savunmasının güçlendirilmesine öncelik verirken refahın artırılmasını önceleyenler biraz daha azdır (Şekil 23).

105 Abraham Harold Maslow, “A theory of human motivation”, *Psychological Review* 50, sy 4 (1943): 370-96.

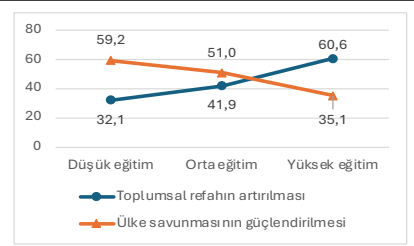
Kadınlarda bu iki alana öncelik verenlerin oranları birbirine oldukça yakın olduğu hâlde erkekler arasında harcamaların savunma için yapılması gerektiğini düşünenler toplumsal refah taraftarlarına göre daha fazladır (Şekil 23.1). Konuya ilişkin görüşün farklı eğitim durumları arasında çok değiştiği görülmektedir. Düşük eğitim düzeyindeki kesimde ülke savunmasını güçlendirmeyi önceleyenlerin oranı, refahı artırmayı önceleyenlerin oranının iki katına yakın olduğu hâlde, yüksek eğitilmiş grupta farklı görüşlerin oranları tersine dönmekte, ülke savunması taraftarlarının oranı neredeyse yarıya düşerken, refahı artırmayı destekleyenlerin oranı iki katına çıkmaktadır (Şekil 23.2). Eğitimle ilgili bu farklılık toplumsal refahı öz-anlatım değerleriyle ilişkilendiren yaklaşımı doğrulamaktadır. Eğitim arttıkça tüketim örüntüsü değişmekte, beklenti de buna bağlı olarak sürekli artmaktadır. Yüksek eğitilmişlerin, beklentilerini karşılamak için bireysel mal ve hizmet üretiminin artırılmasını öncelikledikleri anlaşılmaktadır. Dahası, eğitim yükseldikçe ülke savunması adına askeri nitelikli harcamaların azaltılması gerektiği görüşü yaygınlık kazanıyor da olabilir.

Bazı insanlar hükümetin toplumsal refahı artırmaya öncelik vermesi gerektiğini söylerken, bazıları da hükümetin ülke savunmasını güçlendirmeye öncelik vermesi gerektiğini savunuyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?

Şekil 23.1 - Cinsiyet (%)

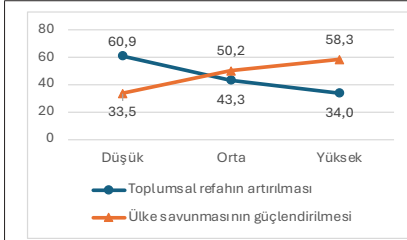

Şekil 23.2 - Eğitim Düzeyi (%)

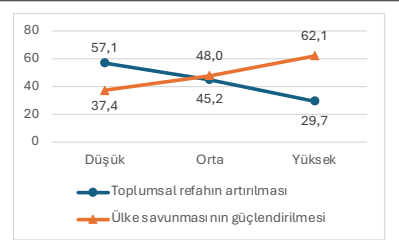
Muhafazakâr (Şekil 23.3) kimlik ile milliyetçiliğin (Şekil 23.4) güçlü olmadığı bireylerin yarıdan epeyce fazlası refahı artırmayı öncelerken, çok daha azı ülke savunmasını güçlendirme taraftarıdır. Bu kimliklerin belirgin olduğu kimselerin ise çoğunluğu ülke savunmasını, daha azı refahı artırmayı tercih etmektedir. Muhafazakârlık ve milliyetçiliğin bu ikilemde ulusal güvenliği tercih etmesi dünya genelinde yaygındır. ABD’de Cumhuriyetçiler ile Demokratlar arasındaki en önemli farklardan biri Cumhuriyetçilerin savunma harcamalarını ve güvenlik tedbirlerini hep daha çok öncelemeleridir. İsrail ve Güney Kore gibi çatışma yoğunluklu bölgelerde de ulusal güvenlik kaygısı diğer kaygıları bastırmaktadır. Bu bölgelerdeki halkta milliyetçilik düzeyi de yükselmektedir. Diğer yandan, asker ve polis kurumlarında da güvenlik her zaman önceliktedir.¹⁰⁶ Şüphesiz, bu kurum personelinin milliyetçilik düzeyi de yüksektir.

106 Birkaç iyi adam filminde Albay Jessup’un “Duvarlarla bölünmüş bir dünyada yaşıyoruz ve bu duvarlar silahlı insanlar tarafından korunmalı...” sözleriyle başladığı monolog meşhurdur. <https://www.youtube.com/watch?v=9FnO3igOkOk>

Bazı insanlar hükümetin toplumsal refahı artırmaya öncelik vermesi gerektiğini söylerken, bazıları da hükümetin ülke savunmasını güçlendirmeye öncelik vermesi gerektiğini savunuyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?

Şekil 23.3 - Muhafazakâr Kimlik (%)

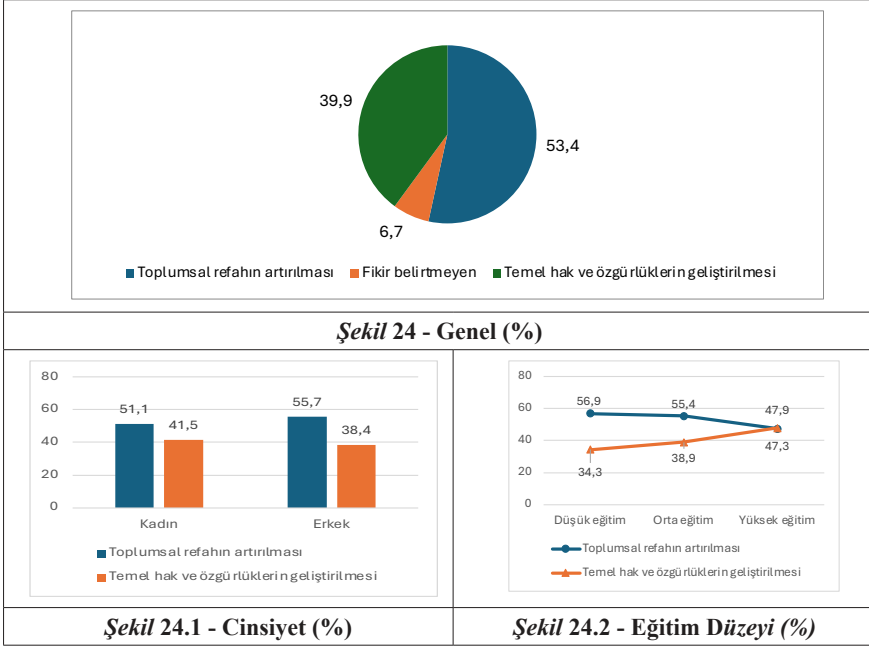

Şekil 23.4 - Milliyetçilik Düzeyi (%)

Özgürlük mü Refah mı?

İnsanlar arasında farklılık oluşturan alanlarından biri de politik gündem olarak temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi ile refahın artırılmasının hangisine öncelik verileceği konusudur. Akla hemen bu ikisinin birbirine alternatif olmadığı, hatta özgürlüğün refahın bir parçası olması yönüyle birbirini tamamladığı, bu sebeple bunları bir ikilem biçiminde sunmanın doğru olup olmadığı sorusu gelebilir. Araştırmalarda sorulan bu sorunun amacı, her ikisi de farklı alanlarda çaba ve emek gerektiren özgürlük ve refah getirici uygulamalardan hangisine öncelikle odaklanılması gerektiği konusundaki tutum farklılıklarını ölçmektir. Bu tutum, “özgürlükleri sınırlı ama müreffeh bir ülkede mi, yoksa özgürlükleri geniş ama ekonomik imkânları sınırlı bir ülkede mi yaşamayı tercih edersiniz” biçiminde sorulursa meram daha iyi anlaşılabilir. Nitekim kitlelerin bu ikisi arasında bir tercih farklılığının olduğu görülmektedir. Araştırmada toplumunun yarıdan fazlası (%53 civarı) refah artışını öncelikli görürken yaklaşık %40’ı temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesini daha önemli görmektedir (Şekil 24).

Bazı insanlar, hükümetin en çok öncelik vermesi gereken konunun temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi olduğunu söylerken, bazıları da toplumsal refahı artırmaya en çok öncelik vermesi gerektiğini düşünüyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?

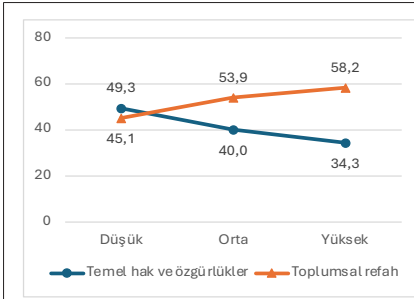
Hem kadınlar hem de erkeklerin çoğunluğu refahı artırmayı tercih etseler de erkeklerin bu tercihi (yaklaşık %56) kadınlara (%51 civarı) göre daha belirgindir (Şekil 24.1). Cinsiyete göre bu farklılaşmanın sebebi, mevcut özgürlüklerden yararlanma bakımından kadınların görece daha dezavantajlı durumda olduklarını düşünmeleri olabilir.

Eğitimin, bu ikilemde özgürlükler lehine bir tutum değişikliğine yol açtığı söylenebilir. Eğitim düzeyi düşük kesimde refah artışını önceleyenler (yaklaşık %57) ülke ortalamasının üstünde, temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesini savunanlar (%34 civarı) ise ortalamanın altındadır (Şekil 24.2). Bununla birlikte, yüksek eğitim düzeyine sahip grupta iki görüşün

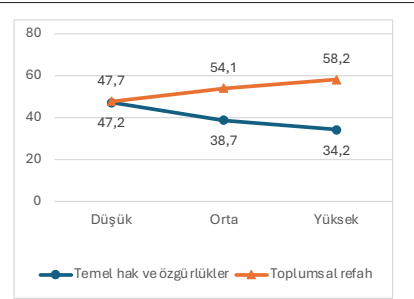
tarafatları aynı orana sahiptir. Yukarıdaki bölümde incelenen ikilemde de belirtildiği gibi, temel hak ve özgürlükler toplumsal refaha kıyasla öz-anlatımla daha doğrudan ilgili bir konudur. Burada ortaya çıkan, eğitimin maddiyat-ötesi değerlerle de ilişkili olduğunu gösteren başka bir bulgudur.

Muhafazakâr kimliği (Şekil 24.3) ve milliyetçiliği (Şekil 24.4) zayıf olan bireyler, refah artırımına ya da temel hakların geliştirilmesine öncelik verilmesi konusunda eşit sayılabilecek şekilde ikiye ayrılmış durumdadır. Her iki kimliğin belirgin olduğu kesimlerde ise refahın artırılmasına verilen önem temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesine göre çok daha yüksektir. Bu sonuç, milliyetçilik ve muhafazakârlığın otoriteryan veya maddi değerlere daha eğilimli olduğunun bir işareti olarak görülebilir.

Bazı insanlar, hükümetin en çok öncelik vermesi gereken konunun temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi olduğunu söylerken, bazıları da toplumsal refahı artırmaya en çok öncelik vermesi gerektiğini düşünüyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?

Şekil 24.3 - Muhafazakâr Kimlik (%)

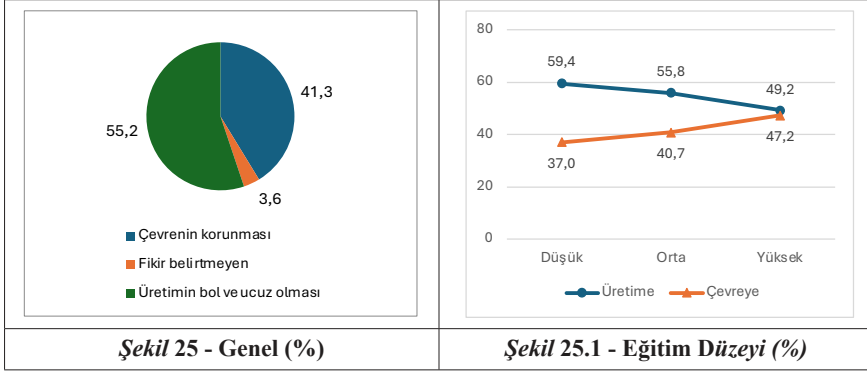
Şekil 24.4 - Milliyetçilik Düzeyi (%)

Bolluk mu Çevre mi?

Toplumların gelişiminde ikilemli durumlardan bir diğeri üretim artışı ile doğal çevrenin korunması arasındaki tercih zorunluluğudur. Zira bol ve ucuz üretim çoğunlukla çevreye zarar veren yöntemlerin kullanılmasıyla mümkün olabilmektedir. Çevreye duyarlı üretim yöntemleri, tersine, çoğunlukla üretim maliyetlerinde artışa yol açabilmektedir. Doğal denge ve çevreyi korumak için yaygın kullanılan mevcut üretim yöntemlerinden, çevreye duyarlı yeni teknolojilere doğru aşamalı bir geçiş gerekmektedir. Bu geçiş az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere daha çok maliyet yüklemektedir. Çevreye duyarlı teknolojilerin geliştirilmesinin ilave kaynak gerektirmesi ve mevcut kitlesel üretim yöntemlerinin ilk oluşum aşamasında çevre duyarlılığının düşük olması nedeniyle bu kitlesel üretim teknolojilerinin tüm dünyaya öncelikli olarak yayılmış olması dönüşüm maliyetlerini artırmaktadır. Bu sebeple özellikle gelişmekte olan ekonomiler için çevreye duyarlı üretim yapılması taraftarlığı da, temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi gibi, öncelik sıralamasına konduğunda refah artışının ardından gelmektedir. Toplumun %55 civarı önceliğin bol ve ucuz üretimde olması gerektiğini düşünürken öncelikle çevrenin korunmasını isteyenlerin oranı %41 civarındadır (Şekil 25). 2018 yılı Dünya Değerler Araştırması Türkiye çalışmasında sorulan benzer bir soruda ortaya çıkan dağılım tam tersidir. Söz konusu çalışmada bireylerin %55,4'ünün çevrenin korunmasını, %40,5'nin ise ekonomik büyüme ve yeni istihdam alanları oluşturulmasını tercih ettiği tespit edilmiştir.¹⁰⁷ Buna göre ya o günden bugüne Türkiye'de ciddi bir geriye gidiş yaşanmış, öz-anlatım değerleri yerine tekrar hayatta kalma değerlerine rücu edilmiş, ya da soruda “ekonomik büyüme ve yeni istihdam alanları” yerine “bol ve ucuz üretim”in kullanılması bu denli bir algı farkı yaratmıştır. Normal şartlar altında, bu araştırmada ulaştığımız sonuçlar kuramsal görüşlerle (ki bunlar arasında Dünya Değerler Araştırmasının kendisi de vardır) daha uyumludur.

107 “WVS Wave 7”.

Sizce, üretimin bol ve ucuz olmasına mı yoksa çevrenin korunmasına mı daha fazla öncelik verilmelidir?

Kadın ve erkeklerin öncelikleri toplum ortalamasına çok yakındır. Bununla birlikte, eğitim düzeyi düşük kesimde ucuz üretim lehine olan tercih (%59 civarı) eğitim düzeyindeki yükselme ile zayıflamakta, yüksek eğitilmiş grupta her iki seçeneğe öncelik verenlerin oranları birbirine çok yaklaşmaktadır (Şekil 25.1). Çevre duyarlılığı konusunda da eğitimin etkili olduğu görülmektedir. Bu etki bizzat eğitimin ilave bir çevre bilincine yol açmasının sonucu olarak değerlendirilebileceği gibi eğitilmiş kesimlerin refah durumlarının görece olarak diğerlerinden daha iyi olmasının bir işareti olarak da görülebilir. Gelir dağılımında alt katmanlarda bulunanların öncelikleri, doğal olarak üst katmanlardan farklılaşır. Her ne kadar araştırmada gelir durumuna bağlı bir soru sorulmamışsa da eğitim ile sosyoekonomik statü arasında doğrudan ilişki olması böyle bir yargıda bulunmayı kolaylaştırmaktadır.

Nükleer Enerji

Nükleer enerji kullanımına yaklaşım, çevreyle ilgili hassasiyetin ölçülerinden birisi olarak görülmektedir. Nükleer enerji santrali yoluyla ülkenin enerji ihtiyacını karşılamak, özellikle kazalar sonrası ortaya çıkan çevresel zararların boyutu nedeniyle tüm dünyada diğer enerji türleriyle

mukayese edildiğinde ayrı bir kategoride değerlendirilmektedir. Gallup araştırmalarına göre Amerikalıların %55'i nükleer enerjiye taraftar iken %44'ü karşıdır.¹⁰⁸ Avrupa genelinde de durum farklı değildir. Son dönemde nükleer enerji lehine görüşün daha da güçlendiği gözlenmektedir.¹⁰⁹ Ülkemizde de nükleer enerji santrali yapılmaktadır. Bu konuda çevre örgütleri karşıt görüşler sunmaktadırlar. Araştırmada tıpkı genel olarak çevre konusunda olduğu gibi nükleer enerji konusunda da kitlelerin bakışı ölçülmek istenmiştir. Çevreye zarar verme ihtimali olmayan bir nükleer enerjinin karşısında olmak çok rasyonel değildir. Burada “ihtimal” kelimesi özellikle nükleer reaktörlerin patlaması veya sızıntı sonucu ortaya çıkabilecek zararlara işaret için önemlidir. Nükleer enerjinin bu ihtimal dışında çevreye etkisi kamuoyunca pek fazla bilinmemektedir. Karşıtlık veya taraftarlığın bu ihtimalin az veya çok olarak görülmesi ile alakalı olduğu söylenebilir.

Toplunun yaklaşık %48'i nükleer santral yapılmasına taraftar olduğu hâlde %37 civarı buna karşı çıkmaktadır (Şekil 26). Kadınlar ile erkeklerin konuya yaklaşımı oldukça farklıdır (Şekil 26.1). Nükleer santral yapılmasına karşı olan kadınlar (%44) taraftar olanlardan (yaklaşık %35) biraz daha fazlayken, buna taraftar olan erkeklerin oranı (%61) karşı olanların (%30 civarı) iki katını bulmaktadır. Bilindiği kadarı ile nükleer enerji santrallerinin cinsiyet yanlı bir sonuç üretmemesine rağmen kadınların anlamlı düzeyde karşıtlığının başka bir açıklamasının olması gerekir. Çünkü diğer araştırmalara bakıldığında bu cinsiyet farklılaşmasının Türkiye'ye özgü bir sonuç olmadığı görülmektedir.¹¹⁰ Bu farklılığı her iki cinsin

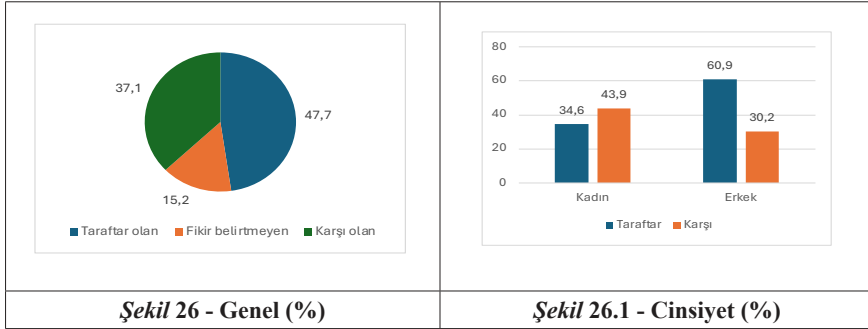
108 <https://news.gallup.com/poll/474650/americans-support-nuclear-energy-highest-decade.aspx>. Pew Research araştırmasında bu oran %57'ye %43'tür <https://www.pewresearch.org/short-reads/2023/08/18/growing-share-of-americans-favor-more-nuclear-power/>. Bisconti Research'ün 1983'ten beri yaptığı trend araştırmalarında ise taraftarlığın çok daha yüksek olduğu gözlenmektedir <https://www.ans.org/news/article-6112/surveys-reveal-public-support-for-but-some-concerns-on-nuclear-e>.

109 <https://www.euronuclear.org/news/support-for-nuclear-power-is-increasing-across-europe/>

110 Eurobarometer ve Pew Research'ün Küresel Tutum Araştırmalarında da benzer

riskten kaçınmadaki farklılaşması ile açıklamak makul görünmektedir.¹¹¹ Her ne kadar nükleer enerji birçok avantaj sağlasa da barındırdığı riskler daha hayati olabilmektedir. Kadınların erkeklere kıyasla riskten daha fazla kaçınma eğiliminde oldukları ekonomi literatüründe yaygın destek gören bulgulardan biridir.¹¹²

Bazı insanlar nükleer santral yapılması lehine bazıları da aleyhine kanaatlere sahiptir. Türkiye’de nükleer santral yapılması konusunda sizin kanaatiniz nedir?

Muhafazakâr kimlik (Şekil 26.2) ile milliyetçiliğin (Şekil 26.4) güçlü olmadığı bireyler arasında nükleer santral karşıtlığı daha fazla olduğu

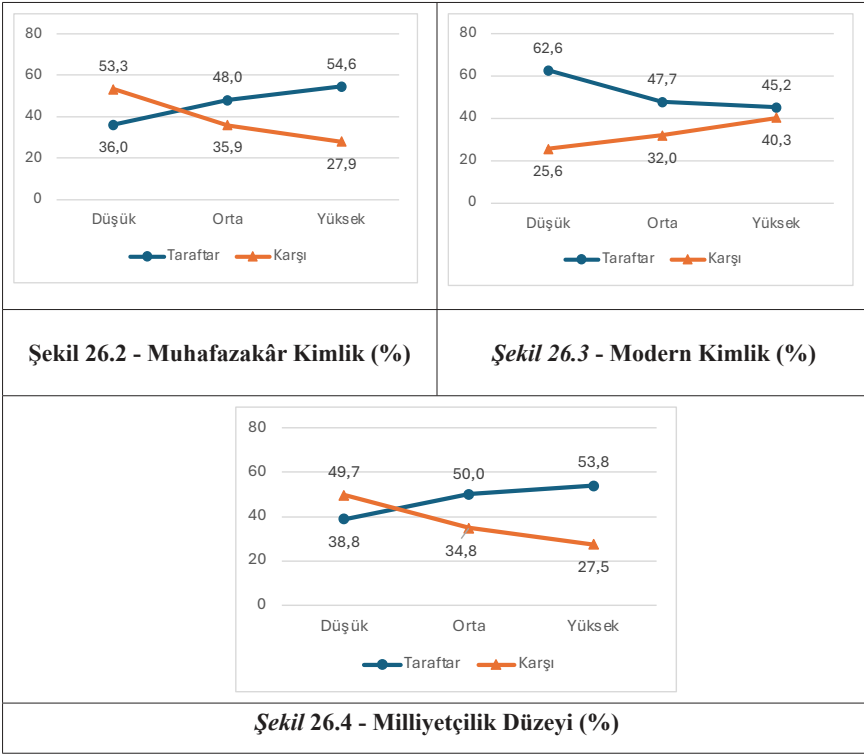
durum gözlenmektedir.

111 James Flynn, Paul Slovic, ve Chris K. Mertz, “Gender, race, and perception of environmental health risks”, *Risk Analysis* 14, sy 6 (1994): 1101-8; Lennart Sjöberg, “Risk perception: Experts and the public”, *European Psychologist* 3, sy 1 (1998): 1-12.

112 Kadınların erkeklere göre risk alma eğilimlerinin düşük olduğu ilgili literatürde çok yaygın bir görüştür. Örn. Gary Charness ve Uri Gneezy, “Strong evidence for gender differences in risk taking”, *Journal of Economic Behavior & Organization* 83, sy 1 (2012): 50-58; L. Warshawsky-Livne vd., “Gender differences in risk attitudes”, içinde *Preference Measurement in Health*, c. 24 (Emerald, 2014), 123-40. Ancak bu konuda inançların kanıtlardan daha çok olduğunu, risk almada cinsiyet etkisinin çok az olduğunu öne süren araştırmalar da bulunmaktadır. Örn. Antonio Filippin ve Paolo Crosetto, “A reconsideration of gender differences in risk attitudes”, *Management Science* 62, sy 11 (2016): 3138-60. Hatta bazı araştırmalarda ise risk alma konusunda cinsiyetin çok önemli bir fark oluşturmadığı, bunun bir yanlı örneklem oluşturma ve yorumlama kapsamında bile değerlendirilebileceği savunulmaktadır. Örneğin bkz. Julie A. Nelson, “Not-so-strong evidence for gender differences in risk taking”, *Feminist Economics* 22, sy 2 (2016): 114-42.

hâlde, bu kimliklerin belirgin olduğu gruplarda nükleer enerji taraftarlığı karşı olanlara göre çok daha yüksektir. Bunların tersine, modern kimliği ön planda olan kimselerin nükleer enerjiye destekleri, öyle olmayanlara göre daha düşük ve yaklaşık olarak karşı olanlarla aynı orandadır (Şekil 26.3).

Bazı insanlar nükleer santral yapılması lehine bazıları da aleyhine kanaatlere sahiptir. Türkiye’de nükleer santral yapılması konusunda sizin kanaatiniz nedir?

Nükleer santraller lehine olan en önemli argümanlardan biri ülkenin enerjide dışa bağımlılığını azaltmasıdır. Dahası nükleer enerji sahibi ülkelerin nükleer silah yapma yetenekleri de gelişmektedir. Bağımsızlığı ve egemenliği artıran bu iki özellik milliyetçiliği yüksek bireylerin nükleer enerjiye yönelik olumlu tutumlarının arkasında yatan en önemli neden

olabilir. Nitekim ABD’de cumhuriyetçilerin,¹¹³ Hindistan’da Bharatiya Janata Party¹¹⁴ gibi milliyetçiliği ön planda olan siyasilerin nükleer silahlar lehine politikaları bu tezi desteklemektedir. Muhafazakârların nükleer santraller lehindeki tutumları da benzer bir kaygıyı taşıyor olabilir.¹¹⁵ Ne var ki, Fransa gibi sol geleneği çok güçlü bir ülkede toplam enerji ihtiyacının hemen hemen %70’i nükleer santrallerden sağlanmaktadır.¹¹⁶ Dolayısıyla, nükleer santrale taraftar olmak çevre karşıtlığı anlamına gelmemektedir. Dünyanın gelişmiş ülkelerinde durum böyleyken Türkiye gibi gerçek tehditlere daha fazla maruz kalan ülkelerde çevre duyarlılığıyla öne çıkanların ulusal güvenlik kaygısını ikinci plana itmeleri dikkate değer bir sonuçtur.

Serbest Piyasa mı Devlet mi?

Daha önce bahsedildiği üzere, üretimi organize edecek karar birimi olarak birer uç durumu ifade eden devlet ve piyasa zihniyet belirleme tartışmalarında iki kilit kavramdır. Piyasa, merkezî bir karar birimine ihtiyaç duymadan aktörlerin bireysel muhasebeleri ile karar vermelerini, devlet de kararların ortak bir merkezce verilmesini sembolize eder. Piyasa ekonomisi, yarattığı refah ile mütenasip pozitif algıya sahip olmama yönüyle ilginç bir konuma sahiptir. Ekonomide serbest rekabetin, kaynakların yanı sıra yeteneklerin de etkin kullanımının belirgin bir refah artışı sağlamasına rağmen, düzenleyici bir akıldan yoksun olmasının çağrıştırdığı belirsizlik nedeniyle, özellikle gelişmekte olan ülkelerde kitleler nezdinde görece düşük meşruiyete sahiptir. Bu araştırmada da

113 <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/2024-republican-party-platform>.

114 Raja Qaiser Ahmed, “Bharatiya Janata Party, the rise of Modi and Indian foreign policy”, içinde *Pakistan Factor and the Competing Perspectives in India: Party Centric View*, ed. Raja Qaiser Ahmed (Singapore: Palgrave Macmillan, 2022), 53-73.

115 Stephen C. Whitfield vd., “The future of nuclear power: Value orientations and risk perception”, *Risk Analysis: An International Journal* 29, sy 3 (2009): 425-37.

116 [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/751456/EPRS_BRI\(2023\)751456_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/751456/EPRS_BRI(2023)751456_EN.pdf).

bu durum açıkça görülmektedir. Tek tek unsurları ele alındığında (firma ve birey bazında üretkenlik, girişim serbestliği, hiçbir kaynağın israf edilmemesi, karne veya sıra olmadan istediğini alıp satabilme hakkı vb.) ortaya çıkan taraftarlık, ekonominin davranış biçimi olarak katı haliyle kapitalizm, daha yumuşak haliyle serbest piyasa ekonomisi aynı çekiciliğe sahip değildir.

Bu konunun izahında piyasa karşıtı görüşlerin insan doğasına daha uygun bir açıklama sunması etkili olabilir. Zira olağan insan düşüncesi, insanlar arası ilişkilerde kendiliğindenlik değil, amaca uygun planlamanın daha etkili olacağını ima eder. Olağan insan gözlemi, lideri olmayan toplulukların kaosa sürüklendiğini açıkça ortaya koyar. “Baş olmadan gövde çalışmaz” bu durumu çok özlü biçimde anlatan bir deyimdir. Her şeyi planlayan, üstün yetenekli bir lidere kendiliğinden oluşan güven gibi, ekonomide de güçlü merkezî bir otoritenin işleri daha iyi kotaracağını düşünmek insanların gündelik gözlemlerine pek aykırı değildir. Tersine herkesin bildiği yoldan giderek en uygun kararların ortaya çıkacağını savunmak işi şansa bırakmak olarak görülebilir. Eğer toplum için iyi ve doğru olanın ne olduğunu bilen bir otoritenin planlaması olmazsa, işlerin kaosa sürükleneyeceği algısı olağan insan gözlemleriyle büyük ölçüde uyumluluk gösterir ve bu sebeple yaygın kitlesel destek bulur. Zira kitleler “görünmez el”den¹¹⁷ ziyade görünen devlet gücüne güvenmeye daha çok meyillidir. Bu yaklaşımın sadece geniş halk kitlelerinde değil, rekabetçi firmalarda çalışan hatta bunların sahipleri arasında bile beklenenin üzerinde paylaşıldığı görülebilir. Bu konu, literatürde “halk ekonomisi” adıyla tartışılmaktadır.¹¹⁸

117 “Görünmez el” iktisatta sık kullanılan ve ekonomide merkezî bir otoritenin kararlarına umut bağlamak yerine serbest piyasa ortamında her bir karar vericinin, kendisini diğerlerinin yerine koyarak onların da her bir durumda nasıl karar vereceğini kolayca tahmin edebildiği için, herkesin kendi çıkarını gözeterek davranmasının, sonuçta herkes için en uygun sonucu doğuracağını ifade eden bir mecazdır.

118 Bilimsel düşünme ve bunun için model geliştirme biçimi ile ortalama insanın düşünme biçiminin iktisat başta olmak üzere bazı konularda farklılaşmasının nedenleri hakkında bkz. Pascal Boyer ve Michael Bang Petersen, “Folk-economic beliefs: An

Yapılan başka araştırmalarda da, Türkiye’de kolektivist görüşlerin yaygınlığı, zihin dünyası ile içinde yaşanan dünya arasındaki mesafenin açık olduğunu göstermektedir.¹¹⁹ Piyasa ekonomisinden elde edilen bireysel veya toplumsal refah düzeyi, kolektivist ideallerle iç içe sunulmaktadır. Kısaca bu konudaki zihniyet tablosu ekonominin performansı ile fazla uyumlu görünmemektedir.¹²⁰ Yani ülke ekonomisinin piyasalaşma oranı bu konudaki tutumlardan çok daha fazladır. Bu durum, ya ekonominin itici güçlerinin bu konudaki zihniyet ile mücadelede görece başarılı olduğuna veya bu konularda güçlü bir tercih çarpıtmasının¹²¹ varlığına işaret eder.

Çeşitli yönlerden kusurlar içeriyor olsa da hâlihazırda kullanımda olan serbest piyasa ekonomisi modeli sağladığı refah ile mukayese edildiğinde¹²² toplumda düşük sayılabilecek bir desteğe sahiptir. Toplumun %37’si devletin ekonomiye fazla müdahale etmediği serbest piyasa

evolutionary cognitive model”, *Behavioral and Brain Sciences* 41 (2018): 1-65; Paul Churchland, “Folk psychology and the explanation of human behaviour”, *Philosophical Perspectives* 3 (1989): 225-41; Frank C. Keil, “The feasibility of folk science”, *Cognitive Science* 34, sy 5 (2010): 826-62. Soyut modeller yardımı ile gözlemleri genelleştirme ile bireysel sınırlı gözlemlerden yola çıkarak hızla sonuca ulaşma arasındaki farklılık bilim olarak karşımıza çıkar. O sebeple birçok alanda bilimsel bulgular ile sınırlı bireysel gözlemler birbiri ile çoğu zaman uyuşmaz. Kitlelere birçok alanda komplo teorileri, bilimsel açıklamalardan daha cazip görünür. Bkz. Veysel Bozkurt, “Komplo teorileri: Komplo teorilerine inancı etkileyen faktörler”, *Kamuda Sosyal Politika* 15, sy 42 (2022): 63-78.

119 2024 yılı ilk çeyreğinde, Amerika, Avrupa, Asya, Okyanusya ve Afrika bölgelerinden seçilen 18 ülkeyi kapsayan bir araştırmada, Türk insanı hayal ettiği ile yaşadığı günlük hayatın yakınlığı bakımından son sırada yer almaktadır. Bkz. https://www.irisnetwork.org/Presentation-Deck_Dreams--Aspirations_IRIS-Syndicated-Survey_2024.pdf. Erişim tarihi 10.08.2024.

120 Bu konuda yapılan saha araştırmaları konusunda bkz. Rainer Zitelmann, *Anti-Kapitalist: Kapitalizm Hakkında Doğru Bilinen Yanlışlar*, çev. Mustafa Acar (Serbest Kitaplar, 2023).

121 Tercih çarpıtması, bireylerin algıladıkları toplumsal baskılar nedeni ile düşünce, istek veya görüşlerini olduğundan farklı biçimde ifade etmeleridir. Ömer Demir ve Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, 7. bs (İstanbul: Literatürk Akademia, 2020). s. 290. Tercih çarpıtmasının büyüklüğü saha araştırmaları için büyük bir risktir. Timur Kuran’ın literatüre kazandırdığı kavramın sosyal bilimlerde uygulaması için bkz. Kuran, *Yalanla Yaşamak: Tercih Çarpıtmasının Toplumsal Sonuçları*.

122 Ülke grupları olarak yapılan karşılaştırmalarda serbest piyasa ekonomisi uygulayan ülkelerin refah düzeyi diğerlerinden öndedir.

ekonomisi taraftarıyken, çoğunluk (yaklaşık %56) bu modelin Türkiye'ye uygun olmadığı kanaatindedir (Şekil 27). Söz konusu destek gençlerde yaşlılardan (Şekil 27.1) ve yüksek eğitimlilerde düşük eğitimlilerde olduğundan (Şekil 27.2) hafif şekilde daha yüksektir.

Serbest piyasa modelinin Türkiye'ye uygun olmadığı görüşü birbirinden farklı iki gerekçe ile desteklenmiş olabilir. İlki, bireyler refah artışının serbest piyasa modeli izleyen ekonomilerde daha yüksek olacağını düşündüğü ve mümkün olsa ülkesi için de tercihi bu yönde olduğu hâlde, Türkiye'nin kültür yapısı ve kurumlarının niteliği bakımından bunun diğer ülkelerdeki gibi uygulanamayacağını düşünüyor olabilirler. Burada serbest piyasa taraftarlığı olduğu hâlde Türkiye'nin buna uygun bir ülke olmaması görüşü dile getiriliyor olabilir.

İkincisi, serbest piyasa ekonomisinin zaten hiçbir ülke için uygun bir ekonomi modeli olmadığı kanaatiyle Türkiye için de uygun olmadığı düşünülüyor olabilir. Birinci durum serbest piyasa modeli ile Türkiye ekonomisi arasında uyumsuzluğa, ikincisi ise serbest piyasa modelinin kendisinin iyi bir model olmamasına işaret eder. Her ne kadar bu ayrıntı bilinmiyor olsa da piyasa ekonomisi karşıtı görüşlerin yüksekliği hayli dikkat çekicidir.

“Türkiye için en iyi ekonomi modeli devletin ekonomiye fazla müdahale etmediği serbest piyasa ekonomisidir” görüşüne katılıyor musunuz?

Küreselleşme

Küreselleşme, ekonomi başta olmak üzere birçok alanda ülkelerin birbirine yakınlaşması, daha fazla iletişim ve etkileşim içinde olmalarını ifade eden şemsiye bir kavramdır. Özellikle sermayenin, mal ve hizmetlerin ve kişilerin ülkeler arasında serbestçe dolaşımının ve iletişimin gelişmesiyle de dünyanın herhangi bir noktasına erişmenin kolaylaşması süreci küreselleşme olarak adlandırılmaktadır. Son yıllarda daha fazla görünür olsa da insanlığın yeryüzüne dağıldığı dönemden beri az veya çok etkili biçimde varlığını sürdürmektedir. Coğrafi keşifler, bilim ve teknolojiadaki gelişmeler ve sonrasında sanayileşmenin ve şimdilerde dijitalleşmenin imkânları ile küreselleşmenin hızı sürekli artmıştır.

Küreselleşme de serbest piyasa ekonomisi gibi, alt açılımları ile anlatılıp sorulduğunda taraftar olanların, bir soyut kavram olarak sorulduğunda karşısına geçtikleri bir olgudur. Bunu ortaya koymak amacıyla 2024 Ağustos ayında yapılan bir araştırmada, ortaya çıkan sonuçlar şöyledir: İnsanların istedikleri ülkelerde çalışabilmesiyle ilgili olumlu kanaat yaklaşık %70, internet üzerinden iletişim ve haberleşmeye engel konulmasıyla ilgili olumsuz kanaat %63, kendinin ya da çocuğunun yurtdışında eğitim almasıyla ilgili olumlu kanaat yaklaşık %70, ülkeler arasında turist amaçlı gidiş gelişler için vize uygulamasının kaldırılmasıyla ilgili olumlu kanaat yaklaşık %70, Türkiye'ye dışarıdan gelen ürünlerden alınan gümrük vergilerinin düşürülmesiyle ilgili olumlu kanaat yaklaşık %71, başka ülkelerden insanların Türkiye'de yatırım yapmalarıyla ilgili olumlu kanaat yaklaşık %54; dünyanın değişik ülkelerinde üretilen malların hızlıca Türkiye'ye de gelmesiyle ilgili olumlu kanaat yaklaşık %39 düzeyindedir. Yabancı ürünlerin hızla ülkeye gelmesi ile ilgili kaygı dışında küreselleşmenin diğer unsurlarına bakışın gayet olumlu olduğu görülmektedir.

Söz konusu araştırmadaki ilgili sorularda %3 ile 12 arasında değişen fikir belirtmeme de göz önüne alındığında, yukarıdaki değerlerin yüksekliği daha da iyi anlaşılmaktadır. Yani, bileşenlerine bakıldığında küreselleşme olumlu bir olgu olarak kabul görmektedir. Ancak, küreselleşmeyle ilgili kanaat doğrudan sorulduğunda olumsuz kanaat (%42) olumlu kanaatin (%24) yaklaşık iki katı daha yüksek çıkmaktadır. Önemli bir kitle de (%34) kavram hakkında tutum belirtecek net bir fikir sahibi değildir.¹²³

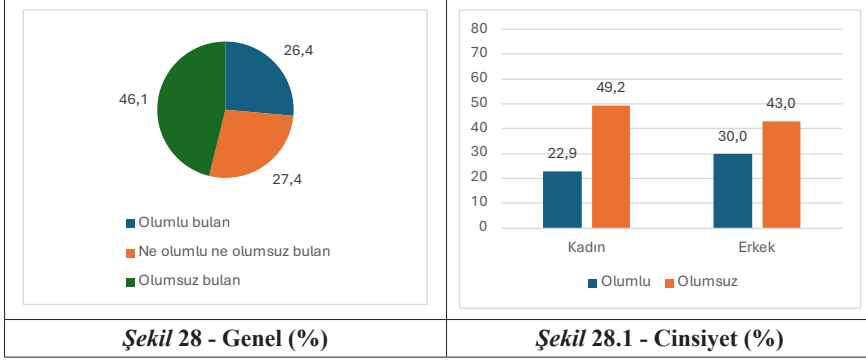
Bunun iki sebebi olduğu düşünülebilir. İlki, küreselleşme büyük küresel firmaların egemenliğini çağırıştırıyor ve tekel niteliğindeki büyük küresel firmalar, kitlelerde tedirginliğe yol açıyor olabilir. İkincisi, küreselleşmenin, tıpkı serbest piyasa ekonomisi gibi, güçlü ülkeler lehine

123 Ö. Demir, İ. Dalmış, Ö. Toprak ve C. Eyerci (2024). Küreselleşme araştırması. Yayınlanmamış veri.

çalışan bir düzen oluşturduğu gözleniyor olabilir. Bu gözlem tümüyle yanlış değildir. Dünya çapında kabul gören her ekonomik sistemin, tanımı gereği güçlü ülkeler lehine sonuçlar ortaya çıkarması hem sürekliliğin sağlanması için bir gereklilik hem de güç kullanımının doğal bir sonucudur. Zaten bir sistem egemen olmayı, gücü arkasına almakla başarır. Bu, işin bir yönünü ortaya koyar. Ancak küreselleşmeye sadece bu yönüyle bakmak, dünya ölçeğinde ortaya çıkan üretim artışını ve bu artan üretime ulaşmada ortalama dünya insanının geçmişe göre olumlu konumunu göz ardı etmek eksik bir değerlendirme olur. Kısaca güçlü ülkelerin lehine olan her şey, otomatik olarak diğerlerinin aleyhine olarak görülemez. Yani ülkeler ve toplumlar arası ilişkiler, sadece güçlüler lehine “sıfır toplamı” sonuçlar üretmez. Sosyal ve politik sistemler, tek bir sonuca bakarak değerlendirilemezler. Küreselleşmenin kısa, orta ve uzun vadede sonuçlarının her bir ülke veya ülkelerin içindeki toplum kesimleri için farklı olması bir yana, dünya çapında bir sistemin oluşması için tüm paydaşların faydalandığı bazı sonuçların üretilmesi beklenir. Bu sonuçların bazıları birincil, bazıları ikincil ve üçüncül süreçlerde daha net ortaya çıkar. Kamuoyu araştırmaları, birincil etkileri, ikincil, üçüncül etkilere göre daha kolay yakalayabilmektedir.

Araştırma bulgularına göre toplumun %46 civarı küreselleşmeyi olumsuz bir gelişme olarak değerlendirmektedir. Olumlu bulanlar (%26 civarı) ve bir kanaat belirtmeyenlerin (%27 civarı) oranı birbirlerine oldukça yakındır (Şekil 28). Kadınlar küreselleşmeyi erkeklerden biraz daha fazla olumsuz görmektedirler (Şekil 28.1). Bu bulgu literatürle uyumludur.

Günümüzde küreselleşmeden çokça bahsediliyor. Küreselleşme ile ilgili nasıl bir kanaate sahipsiniz?

Küreselleşme karşıtlığı, kendisini bir şekilde korunmaya muhtaç hissedenden kesimlerde daha yüksektir. İşini kaybetme korkusu daha fazla olan düşük eğitimlilerin, otomasyonun işlerini ortadan kaldıracağını düşünen düşük beceri gerektiren işlerde çalışanların, işgücü piyasasında görece daha kırılgan durumda olan kadınların küreselleşme karşıtlığı daha kolay anlaşılabilir. Ancak yukarıda da söylendiği gibi, serbest piyasa ve küreselleşmeden en çok yararlanan (yurt dışında okuyan, çalışan, çoğunlukla ithal ürünler tüketen, evinde yabancı işçi çalıştıran, yerli parasından ziyade dövizle alışveriş yapan vb.) kesimlerin de karşıt bir tutum almaları mümkündür. Bu durumu müstakil bir araştırma konusu yapmak uygun olur.

İş Dünyasının Aşırı Kârı

Üretimin en önemli unsuru olan, mal ve hizmet artışı ile sağlanan refahın en önemli kaynağını oluşturan ve genel bir torba kavram ile nitelenen “iş dünyası”, sahip olduğu negatif algı nedeni ile ilginç bir konumdadır. Üretim ve ticareti birlikte ifade eden “iş dünyası” kitlelerin gözünde genellikle negatif bir imaja sahiptir. Bunu, kamuoyu araştırmalarında iş dünyasına güvenin çoğunlukla diğer kurumlardan daha düşük çıkmasından

anlamaktayız.¹²⁴ Bu olumsuz yargının arkasında zenginliğin oluşumunda haksız kazançların olabileceği, haksız kazanç olarak değerlendirilebilecek aşırı kâr yapmadan zengin olunmayacağı gibi genel kabul gören bir değer yargısının yattığı söylenebilir. Literatürde bu konunun ticaretin sıfır değil pozitif toplamı bir faaliyet olduğu şeklinde tartışılmasına karşın ticaretten elde edilen kazancın “sıfır toplamı bir işlem” olduğu (yani ticaretten birilerinin elde ettiği kazancın diğerlerinin kaybına eşit olduğu) anlayışının dünya ölçeğinde yaygın kabul gördüğünü görmekteyiz.¹²⁵ Bu, ekonomide kaynakların genelde sınırlı olması nedeni ile onlardan yararlanan birilerinin diğerlerini dışladığına ilişkin ortalama insan gözlemi ile uyumludur. Bu da bir ekonomik faaliyetin başkalarının kaybına yol açtığı, birisinin kazancının ancak diğerlerinin kaybı ile elde edildiği görüşünün yaygın kabul görmesine sebep olur. Bu algının bazı faaliyetlerde geçerli olmasına karşın tüm üretken ekonomik faaliyetlerin bu şekilde oluşmadığı gayet açıktır. Zira özellikle seri üretimi yapılan her bir ürünün fiyatı içinde çok küçük oranlarda da olsa elde edilen kârların binlercesi toplandığında, üreticiye büyük servetler sağlamaktadır. Bu servetin büyüklüğüne bakarak onun hak edilmemiş ya da diğerlerinden gasp edilmiş olduğunu söylemek hayli zordur. Dünyada neredeyse herkesin evinde, işyerinde veya cep telefonunda kullandığı bir yazılımın fiyatının ne kadarının onu üreten firmaya gitmesinin makul olduğuna dair bir kamuoyu araştırması yapılsa, fiilen alınan pay, kullanıcıların makul bulduğundan daha az çıkabilir.¹²⁶

124 2000 yılında yapılan kurumlara güven araştırmasında 10 kurum arasında pek güvenilmeyen sıralamasında %45 ile iş dünyası üçüncü sırada yer almaktadır. Diğerleri sırasıyla YÖK (%63) medya (%60), TBMM (% 44), yargı (%36.9), polis (%26), dinî kurumlar (%342) , sivil toplum kuruluşları (% 26), silahlı kuvvetler (%26) ve Cumhurbaşkanlığı’dır (%14). Bkz. ANAR, *Türkiye Gündemi 2000 Araştırmaları*. Yine ANAR tarafından 1-7 Şubat 1999 tarihinde yapılan Siyasal Gündem ve Değerler Araştırması’nda Büyük hold-inglere çok güvenen % 3, güvenen %18.4 düzeyindedir. Buna karşılık hiç güvenmeyen %29.3, güvenmeyen %26.6’dır. %22.7’nin de bu konuda kesin bir fikri yoktur. ANAR, *Siyasal Gündem ve Değerler Araştırması*. s. 50.

125 Sıfır toplamı düşünme biçiminin sonuçları ve ABD’de farklı eyaletlerde bu konudaki farklılaşmanın tarihsel ve toplumsal kökenleri konusunda yapılmış bir çalışma için bkz. Chinoy vd., “Zero-sum thinking and the roots of US political divides”.

126 Nitekim meşhur Amerikalı iktisatçı William D. Nordhaus’un yaptığı bir araştırmada

Sonuçta büyük servetlerin başkalarının meşru kazançlarına haksız yere “el konmadan” elde edilemeyeceği genel yargısı, iş dünyasına karşı kişileri kuşkucu olmaya sevk etmektedir. Araştırmada bu durum açıkça görülmektedir.

Öte yandan ekonomilerin en önemli sorunlarından biri şüphesiz enflasyondur. Enflasyon sadece bireylere hayat pahalılığı olarak yansımaz, buna ek olarak özellikle gelecekle ilgili rasyonel tahminlerde bulunmayı ve istikrarlı seçimler yapmayı da zorlaştırır. Aslında bu konuda kamuoyunda çok farklı görüşler yarışsa da enflasyonun sebebinin ne olduğu iktisatçılar açısından gayet açıktır. Ülkede “yeterince” (talebi karşılayacak oranda) üretim yapılmaması en temel sebeptir. Toplam üretim miktarından daha fazla efektif alım gücü olması hâlinde enflasyon olur. Herkesin ürettiği kadar tükettiği yerde fiyat hareketleri olabilir ama enflasyon olamaz. Alım gücü ile desteklenmiş satın alma isteği olan talep ancak karşılığında üretim yapılmadan oluştuğunda ortalama fiyatları yükseltir. Japonya gibi istisnalar dışında her toplumda tüketime olan isteklilik üretime olandan daha fazladır. Bu isteklilik üretmediği hâlde tüketme hakkı elde etme süreçlerini aktif kılar. Toplumsal kurumlar bu konuda yeterli frenleme mekanizmalarına sahip değilse enflasyonu önlemek zordur. Küçük topluluklarda büyük ölçekli adi hırsızlıklar bile enflasyona yol açabilir.¹²⁷

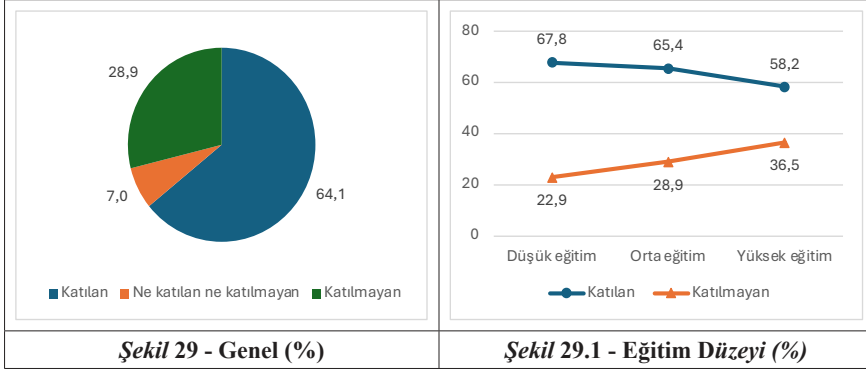
Amerikan ekonomisinde 1948-2001 arasında yeniliklerden ortaya çıkan toplam sosyal artık değerinin sadece % 2.2'sinin yenilik yapanlara gittiğini tahmin etmiştir. Bkz. William D. Nordhaus, “Schumpeterian profits in the American economy: Theory and measurement”, *National Bureau of Economic Research*, sy 10433 (2004).

127 Pahalılık ile iktisatçıların enflasyonu günlük dilde sık sık birbirine karıştırılır. Ürünlerin birbirine göre veya başka ülkelerdekilere göre daha pahalı olması enflasyon olarak nitelenmez. Bir ürünün bir ülkede 1 dolar değerinde 2 dolar olması durumunda, 2 dolar olan ülkede enflasyon değil pahalılık olduğu söylenebilir. Enflasyon tanımlanan bir zaman dilimi içinde (gün, hafta, ay, yıl. vb.) ortalama fiyatların yükselmesidir. Bazı ürünlerin diğerlerine göre daha pahalı olması enflasyon değildir. O sebeple enflasyon toplam talebin toplam arzı geçmesi halinde oluşur. Bunun nedeni bir sebeple toplam arzın düşmesi yahut daha sık olanı, toplam talebin arzdan daha fazla artmasıdır. Toplam talebin toplam arzdan daha fazla artması, ancak tüketicilerin bir kısmının veya hepsinin üretmediği halde (ya da ürettiğinden daha fazla) tüketim hakkı elde etmesiyle mümkündür. Enflasyonun olduğu yerde haksız kazanç var demektir.

Kamuoyunda yaygın şekilde atıfta bulunulan görüş hayat pahalılığının sebeplerinden birinin iş dünyasının aşırı kâr ediyor olduğudur. Fiyatların sürekli yükseldiğini görenler, serbest piyasa ortamında çıkarları birbirine zıt olmasına rağmen çok sayıda satıcının adeta tekel firması gibi birlikte hareket ettiklerini düşünmeye başlarlar. Hâlbuki yakından bakıldığında birbirine rakip çok sayıda satıcının olduğu bir piyasada, şimdi ve gelecekteki maliyet artışı kaynaklı olarak fiyat artırmayı gerektiren zorunlu bir durum olmadığı hâlde bir firma tarafından gerçekleştirilen fiyat artışının diğerleri için kazanç artırıcı bir fırsata dönüştüğü gözlenir. Birim başına kâr miktarı (maliyet ile satış fiyatı arasındaki fark) değişmeyecekse, serbest piyasa ortamında firmaların fiyatı sabit tutup satış miktarını artırarak toplam kârlarını artırmayı tercih etmeleri beklenir. Çünkü çok sayıda satıcının olduğu bir piyasada diğer satıcılar, müşterilerin kendilerini tercih etmesi için fiyatlarını sabit tutmalarının lehlerine olacağını bilirler. Tüm üreticilerin böyle değil de adeta tek bir firma gibi davranıyor olduklarını, bunu da kârlarını artırmak için yaptıklarını düşünmek, ekonomik rasyonalite bakımından gerçekçi olmamakla beraber yaygın bir anlayıştır.

Nitekim toplumun %64 civarı Türkiye’de yaşanan hayat pahalılığını iş dünyasının yaptığı aşırı kârlara bağlamaktadır (Şekil 29). Bu düşünce, bireylerin eğitim düzeyi yükseldikçe zayıflasa bile, bu şekilde düşünenler tersini düşünenlerden daha fazladır (Şekil 29.1).

“Hayat pahalılığının en önemli nedeni, iş dünyasının aşırı kâr etmesidir” görüşüne katılıyor musunuz?

Devlet Fakirlere Bakmalı mı?

Üretime hiç katılmayan veya katılsa da yeterli gelir elde edemeyenlerin hayatlarını nasıl sürdürmeleri gerektiği, bütün toplumlar için çok önemli bir konudur. Toplumun kolektif karar mercii ifade eden devletin bu konuda sorumluluk üstlenmesi beklentisi oldukça yaygındır. Burada fakirliğin giderilmesinde devletin sorumluluğunun sınırlarının nasıl çizileceği, fakirlere aktarılacak gelirin kaynağının ne olacağı, bunun fazla olması hâlinde üretim üzerinde etkisinin ne yönde olacağı gibi tartışmalar iktisadi zihniyetler arasındaki farkları ortaya çıkarmaktadır. Burada da biri “sınırlı devlet” diğeri “baba devlet” olmak üzere iki ideal tip yaklaşım söz konusudur. Her iki yaklaşımın da anlaşılabilir teorik gerekçeleri ve onları destekleyen toplumsal kökenleri vardır.

“Sınırlı devlet” yaklaşımı, devletin kendi başına gelir üreten bir birim olmadığı, ancak üretici bireylerin gelirlerinden aldıklarıyla faaliyette bulunduğu için devlete yüklenen her ilave sorumluluğun, aslında çalışan ve üretenlerin yükünü artırdığını, çalışanlar üzerindeki vergi yükünün artmasının üretimi caydıracağı ve bu sebeple mümkün olduğunca üretimi caydırmayacak bir minimum seviyenin üzerinde vergi yükü oluşturmamak gerektiğini savunur.

“Babacan devlet” yaklaşımı ise, bir arada yaşamanın gereği ve sonucu olarak herkese belirli bir gelir düzeyi vadetmeyen sistemin siyasal meşruiyetini kaybedeceği, o sebeple hangi gerekçe ile olursa olsun gelir elde edemeyen kesimlere aktarılmak üzere ortak üretimden pay ayrılması gerektiğini savunur. Bu iki yaklaşımdan ilki üretimin sürekliliğinin sağlanmasını, ikincisi de kuralların meşruiyetini öne çıkarır. Toplumsal düzenin istikrarı için hem üretimin sürekliliğinin hem de paylaşım kurallarının meşruiyetinin sağlanması gereklidir. Her toplum bu konuda bir denge oluşturmak zorundadır. Üretilmeyen bir mal ve hizmet ile ilgili herkese eşit tüketim hakkı tanımak, ortalamada refah artışına değil enflasyona yol açar. Bölüşüm kuralları üretimin planlamasında ve üretim süreçlerine katılma motivasyonlarında etkili olmakla birlikte fiilen bölüşmek için önce üretmek gerekir.

“Fakir insanlara bakmak, devletin en temel görevlerinden biridir” görüşüne katılıyor musunuz?

Araştırma sonuçlarına göre ülkemizde toplumun büyük çoğunluğu (%90) fakirlere bakmanın devletin temel görevlerinden biri olduğunu düşünmektedir (Şekil 30). Fakirlere bakma konusunda devlete sorumluluk yükleyen yaklaşım, gelişmiş ülkeler de dâhil dünya ölçeğinde büyük kabul görmektedir. Bu, toplumun ekonomik verimlilikten ziyade siyasal meşruiyeti önceliğini göstermektedir. Devletin bu sorumluluğunu yerine getirebilmesi için öngörülen düzeyde üretimin de yapılabilmesi gerekir. Ayrıca üreten ve refahtan önemli pay alanların bu konumlarının korunması yani güvenlikleri için de fakir kesimlerin bir noktaya kadar finanse edilmesi sosyolojik ve ekonomik bir gereklilik olarak görülebilir. Bunu da eşit oy temelli demokratik seçimler sağlamaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: DEMOKRASİ, LİDER VE KURUMLAR

Toplumu biçimlendiren kurallar, niteliklerine göre farklı ekonomik, sosyal, kültürel veya siyasal gruplar altında toplanırlar. Bu kural dizileri birbiri ile doğrudan veya dolaylı biçimde ilişkili olmalarına rağmen öne çıkan özelliklerine göre isimlendirilirler. Ağırlıklı olarak güç ve otorite kullanımını düzenleyen kurallar siyaset adı altında toplanır. Yakından bakıldığında kültürel, ekonomik ve sosyal kurallar da güç ilişkisi barındırır. Bu alanlardaki güç ilişkilerinde görüşler, nihai bir karar olarak ortak bir sonuca bağlanmayabilir. Farklı farklı güç odakları hükümlerini icra etmeye devam ederler. Ancak siyasal alanda mevzuat çıkarmak suretiyle topluluk içinde yaşayan herkesi bağlayıcı kararlar verilir. Bütün konularda toplumun tümüyle uzlaşısı sağlaması mümkün değildir. Belirli bir çoğunluğun desteğini alan kararlar herkes için bağlayıcı hale dönüştüğü için siyasi alandaki güç ilişkileri diğer alanlardan çok farklıdır.

Siyaset alanında uzlaşmayan görüşler kendi hâline bırakılmaz. Belirli bir karar verme yöntemi ile (hiyerarşik itaat, çoğunluk kararı, mutlak çoğunluk kararı vb.) sonuca bağlanır ve devletin yaptırım gücünü arkasına alarak hayata geçirilir. Bu sebeple zamanla siyasal sistem diğer tüm güç kullanım alanlarını etkisi altına almaya başlar. Örneğin özünde ekonomik bir düzenleme olan kiralarla ilgili bir kanunun yahut evliliğin bitmesini sağlayan bir kültürel normun, devlet yaptırımlarını arkasına alabilmesi için siyasal alana taşınması ve ilgili karar süreçlerinden geçmesi gerekir. Bu sebeple politik alan zaman içinde diğer tüm alanlara bir şekilde nüfuz eder.

Tersinden ekonomik, kültürel ve sosyal özellikler siyasal sistemin uygun çalışıp çalışmamasına etkide bulunur. Bu yönüyle bir karşılıklılık olmakla birlikte güç kullanarak “müdahale” daha çok siyasal alandan gelir. Çünkü siyasal alanda son kararın verilmesi ve herkesin ona uymasının sağlanması için hukuk oluşturma yoluyla daha çok destek mekanizması

vardır. Siyasetin bu görünürlüğü ve belirleyiciliği onun toplum gündeminde fazlaca yer almasını, siyasal gündem maddeleri konusunda insanların bir şekilde fikir sahibi olmalarını sağlar. O sebeple her mecliste az çok siyasal konular konuşulur ve her bireyin siyasal konularda bir fikri oluşur.

Siyasal alan, gündelik siyasal konulardan, o konulara çözüm üretmesi beklenen siyasal sistemin işleyişine ve meşruiyetine kadar çok geniş alt başlıklar içerir. Araştırmada, sıcak politik gündem maddelerinden ziyade günümüzde yükselen bir yönetim şekli olarak demokrasinin nasıl değerlendirildiği, bireysel özgürlükler ve farklılıkların kendilerini ifade etmelerine nasıl yaklaşıldığı, sorunların çözümünde liderin mi yoksa kurumların mı önemli olduğu, insan haklarının politik içeriği ve dünyada farklı milletlerin konumlarına dair tutumlar ölçülmeye çalışılmıştır.

Siyasal Sistem Olarak Demokrasi

Siyasal gündemi genelde siyasal liderler oluşturur ve temsil eder. Siyasal liderlerin güç yarışında sembol olmaları, zamanla onları siyasal ilişkileri biçimlendiren kurumların da önüne getirir. Özellikle ulusal boyutu olan konularda liderlik önem kazanır. Ancak bir görüşün politik alanda görünür hale gelmesi ve meşru biçimde karar süreçlerine yansıtılması konusunda farklı dönemlerde farklı politik sistemler öne çıkmıştır. Günümüzde demokrasi yönetim sistemi olarak sürekli yaygınlaşmaktadır. Bu yaygınlaşma her zaman “daha iyi yönetim” sunma anlamında nitelik artışı biçiminde olmamaktadır. Her ne kadar her geçen yıl politik sistemini demokrasi olarak tanımlayan ülke sayısı artmakta ise de fiili uygulamaların hep “iyileşme” yönünde olduğu söylenemez. Demokrasi yolu biraz inişli çıkışlıdır.

Bu bağlamda, örneğin demokrasi endeksine göre 2023 yılında dünya nüfusunun yaklaşık yarısı demokrasi ile yönetilmektedir. Endeks ile 24 ülke tam demokrasi, 50 ülke ise kusurlu demokrasi olarak

isimlendirilmektedir. 59 ülke otoriter, 34 ülke ise melez bir rejime sahiptir. 2023 yılında bir önceki yıla göre 32 ülke demokrasi endeks puanını iyileştirmiş, 68 ülke geriletmüş, 67 ülke de aynen muhafaza etmiştir. Bu veriler, demokratiklik kriterlerine göre siyasal rejimlerin alt unsurlarının sürekli iyileşme yönünde değişim göstermediğini ortaya koymaktadır. Değişim bir gruptan (tam demokrasi, kusurlu demokrasi, otoriter ve melez) diğerine geçme biçiminde olabileceği gibi grup içinde gelişme veya gerileme şeklinde de olabilmektedir.¹²⁸ Türkiye, 2012’de 10 üzerinden 5,8 olan puanını, her geçen yıl biraz düşürerek 2023’te 4,3’e gerilemiştir.¹²⁹

Demokrasi, kitlelerin iktidarı kullanımına yön vermesi bakımından önemli bir politik sistem olmasına karşın, uygulama farklılıkları demokrasi konusunda tüm toplumların bir uzlaşma sağlamasına imkân sunmamaktadır. Türkiye’de demokrasi dışı bir politik sistem arayışı olmamasına rağmen demokrasi üzerinden bir politik kutuplaşma söz konusudur. Siyasal gruplar, demokrasi dışı bir yönetim modeli ileri sürmeseler bile rakiplerini “hakiki demokrasi”yi istememe veya iktidara gelince demokrasinin gereklerini yerine getirmeme ya da sadece şeklen yerine getirme yönleriyle suçlamaktadır. Bu yönüyle demokrasi sürekli bir gündem maddesi olmaya devam etmektedir.

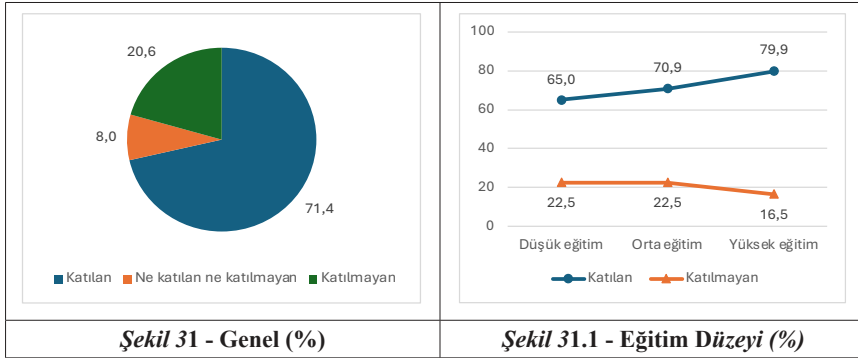
Araştırmada toplumun demokrasiye bakışı tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre Türk toplumunun önemli bir çoğunluğu (%71 civarı) demokrasinin, eksikliklerine rağmen bugüne kadar geliştirilmiş en ideal yönetim biçimi olduğunu düşünmektedir (Şekil 31). 2018 yılı Dünya Değerler Araştırmasının Türkiye ayağında ülkenin demokrasiyle yönetilmesine olumlu bakanların toplamda %77 civarında olduğu bulunmuştur. Bu araştırmada da orta konum belirtenlerin zorlama-seçenek

128 <https://www.eiu.com/n/democracy-index-conflict-and-polarisation-drive-a-new-low-for-global-democracy/>.

129 <https://ourworldindata.org/grapher/democracy-index-eiu?tab=chart®ion=Asia&country=~TUR>.

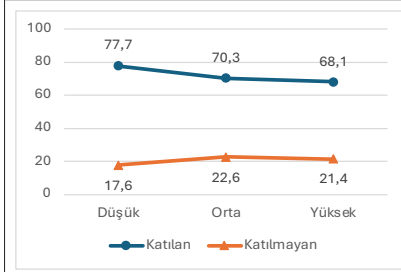
bir soruda yarısının olumlu yarısının olumsuz kanaat belirteceği varsayılrsa bu oran %75 civarında çıkacaktır. Yani, aradan geçen altı senelik süreçte demokrasiye yönelik tutumda olumlu ya da olumsuz yönde bir değişim olmadığı söylenebilir. Demokrasiye ilişkin bu değerlendirme kadınlar ve erkekler arasında bir farklılık göstermemektedir. Ancak eğitim düzeyi yüksek olan bireyler diğerlerine göre daha fazla demokrasi taraftarıdır (Şekil 31.1). Eğitim düzeyinin yükselmesi, demokrasinin benimsenmesine olumlu katkı sağlamaktadır.

“Demokrasi, eksiklikleri olsa da bugüne kadar geliştirilen en ideal yönetim biçimidir” görüşüne katılıyor musunuz?

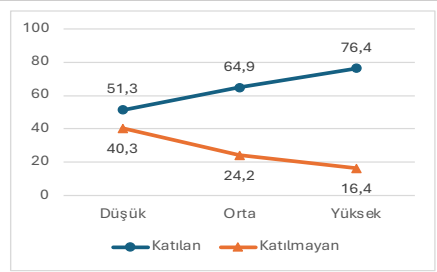

Demokrasi batı kökenli bir kurum ve cumhuriyetle birlikte bir batılılaşma projesi olarak gündeme geldiği için özellikle dindar kesimlerde, somut bir karşıtlık gerekçesi olmasa da kısmi bir mesafeli bakış olduğu söylenebilir. Bu çerçevede muhafazakâr kimliğin daha güçlü olduğu grupta demokrasiye desteğin diğerlerine göre daha az (%68 civarı) olduğu görülmektedir. Ancak bu oran bir kitle eğilimini ifade edecek düzeyde değildir (Şekil 31.2). Modern kimliğin bu görüşe etkisi ters yöndedir (Şekil 31.3). Bu kimliği zayıf olan kesimde demokrasinin en ideal yönetim biçimi olduğuna inananlar (%51 civarı) ile buna inanmayanların oranı (%40 civarı) birbirine yakın olduğu hâlde kimliğin belirgin olduğu kesimde demokrasi taraftarları önemli düzeyde artmakta (%76 civarı), karşı olanlar ise azalmaktadır (%16 civarı).

“Demokrasi, eksiklikleri olsa da bugüne kadar geliştirilen en ideal yönetim biçimidir” görüşüne katılıyor musunuz?

Şekil 31.2 - Muhafazakâr Kimlik (%)

Şekil 31.3 - Modern Kimlik (%)

Demokrasi Türkiye İçin Uygun Bir Yönetim Biçimi mi?

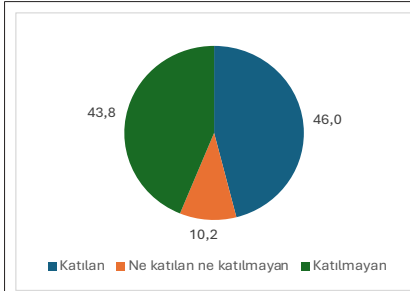
Genel olarak demokrasinin mevcut yönetim sistemleri içerisinde en uygun sistem olduğu yaygın kabul görse de, uygulamadaki farklılık ve ideal modelden sapmalar sistemin tüm ülkeler için uygunluğu konusunda tereddütler oluşturmaktadır. Türkiye demokrasi uygulamasında minimum kriterler açısından (iktidar değişimini zamanlı ve şaibesiz seçimlerle sağlayan) başarılı ülkeler arasında olmasına rağmen zaman zaman ordu tarafından yapılan darbe ve müdahalelerin, sistemin Türkiye’ye uygunluğu konusunda tereddütlere yol açtığı görülmektedir. Genel olarak demokrasinin ideal bir sistem olduğunu düşünenlerin tamamı bunun Türkiye için uygunluğu konusunda hemfikir değildir.

Serbest piyasa ekonomisi faslında da dikkat çekildiği gibi burada da “uygunsuzluğun” gerekçesinin, demokrasinin yetersiz veya eksikliğinden mi; yoksa ülkenin koşullarının etkili bir demokrasiyi işletmeye elverişsiz olmasından mı kaynaklandığının düşünüldüğü net değildir. Sonuçta kanaat aynı olsa da gerekçeler oldukça farklıdır ve ima ettiği sonuçlar da farklı olacaktır. Uygunsuzluk demokrasinin eksikliğinden kaynaklanıyor ise bu, yeni bir sistem arayışı olarak yorumlanabilir, ama uygunsuzluk ülke koşullarından kaynaklanıyor ise koşulların iyileştirilmesi için çaba sarf etmek gerekecektir.

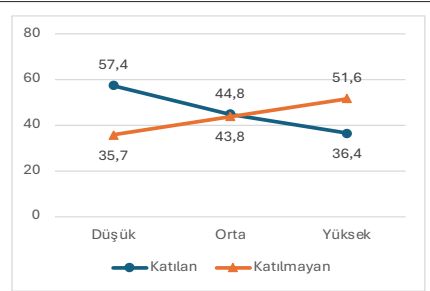
Bu bağlamda, toplumun %71 civarı demokrasinin eksikliklerine rağmen bugüne kadar geliştirilmiş en ideal yönetim biçimi olduğunu düşünmekteyse de Türkiye’de uygulanabilirliğine inananlar bundan çok daha azdır. Neredeyse halkın yarıya yakını (%46) demokrasinin Batı’da gelişen bir sistem olduğunu ve Türkiye’de pek işlemeyeceğini düşünmektedir (Şekil 32). Bu görüşe katılmayanların oranı yaklaşık %44’tür. Sistemin Türkiye’de işlemeyeceği fikrine katılanlar milliyetçilik düzeyi zayıf kesimde (%57 civarı) diğerlerinden (yaklaşık %36) daha fazla olduğu hâlde, milliyetçiliğin ön plana çıktığı grupta bu görüşe katılmayanların oranı (yaklaşık %52), katılanlardan (%36 civarı) daha yüksektir (Şekil 32.1). Burada da milliyetçi yaklaşım tercihini demokrasiden yana yapmış olan ülkenin kurumlarını ve sistemini sahiplenme biçiminde tezahür etmektedir.

Öte yandan, demokrasinin en ideal yönetim sistemi olduğuna inananların yarısına yakını (yaklaşık %45) bu sistemin Türkiye’de işlemeyeceğini düşünmektedir. Yeni çalışmalarda buna neyin engel olduğunun düşünüldüğüne dair gerekçelerin alınması, kök sebebin ne olduğunun düşünüldüğünün daha net açıklanabilmesine imkân verecektir.

“Demokrasi, Batı’da gelişen bir yönetim sistemidir. Türkiye’de pek işlemez” görüşüne katılıyor musunuz?

Şekil 32 - Genel (%)

Şekil 32.1 - Milliyetçilik Düzeyi (%)

Farklı Olanlara Eşit Davranış: Özür mü Pişmanlık mı?

Bireyler yaşadıkları toplum içinde itibar görmek isterler. Bu itibarın yüksekliği gruba olan bağlılığı ve grup aidiyetini artırır. Toplumun saygın bir bireyi olmak için eşitlik kadar farklılık da önemlidir. Bireyler, bu saygınlık yarışında, doğal olarak farklılıklarını öne çıkarırlar. Birey veya alt grup düzeyinde farklılık, genel kitle nezdinde saygınlık getirebileceği gibi ayrımcı muamele görmeye de yol açabilir.

Bu sebeple bir ulus devlet çatısı altında yaşayan ve ana kitleden farklı olduğu düşünülenler her zaman ana kitleyle aynı muameleyi görmezler. Farklılık bazen ayrımcılık ve dışlanma gerekçesi de olabilir. Bu sebeple farkın hangi alanda ve özelliklerde ortaya çıktığı, yani “farklılığımız zenginliğimizdir” sloganının hangi tür farklılıklar için geçerli olduğu önemlidir. Özellikle grup kimliğini oluşturan özellikler bakımından (ulus devlet vatandaşlığında, ulus devlet ideallerine bağlılık, etnik köken, dinî inanç, siyasal bakış, ana dil vb.) farklılaşma zenginlik değil daha çok dışlanma gerekçesi olabilir.

Bu sebeple her farklılık değil sadece ulusal kimliğin ayrılmaz unsuru olarak görülmeyen farklılıklar, bir zenginlik unsuru olarak tanımlanmaya daha uygun görünmektedir. Bu tür bir farklılık-eşitlik ilişkisi, liyakat odaklı yürütüldüğünde toplumsal dayanışmaya katkı sağlar. Ancak bazı bireyler, liyakat farklılığına indirgenemeyecek, din, inanç ve sosyal kesim farklılığı nedeniyle politik sistem içinde eşit muamele görmediklerinde ya da görmediklerini düşündüklerinde bu algının birlikte yaşama kültürünü aşındırması söz konusu olur. Farklılık zenginlik değil kutuplaşma getirmeye başlar. Kutuplaşma da, çatışma ve şiddet uygulamalarına uygun ortam oluşturur. Bu da iş birliği, yardımlaşma ve dayanışma için hiç istenmeyen bir şeydir. O nedenle toplum mimarları, önceliği, farklılıkları artırmaya değil, bir arada yaşamayı mümkün ve olabildiğince güçlü kılacak ortak

payda oluşturacak benzerlikleri öne çıkarmaya verirler.¹³⁰ “Farklılıklarımız zenginliğimizdir” sloganı bile, örtük olarak, farklılığın kendiliğinden ayrıştırıcı ve yıpratıcı olduğu varsayımını tersine çevirme amacı taşır.

Bir kısım toplumsal sorunların kökeninde, farklı toplum kesimlerinin, bu farklılıkları nedeniyle ulus devlet çatısı altında eşit muamele görmedikleri algısı yatar. Soruna yol açması için bu algının gerçek olması gerekmez, bazı toplum kesimlerinin sırf ayrımcılığa maruz kaldıklarını düşünüyor olmaları bile, bir toplumsal soruna kaynaklık etmek için yeterlidir. Ülkemizde özellikle dinî inanç ve etnik köken merkezli farklılaşmaların toplumsal sorunlarda önemli yer tuttuğu yaygın paylaşılan bir yargıdır. Araştırmada bu konu, ayrımcılığa uğradığını düşünen gruplar tek tek zikredilmeden ortak bir soru olarak sorulmuştur.

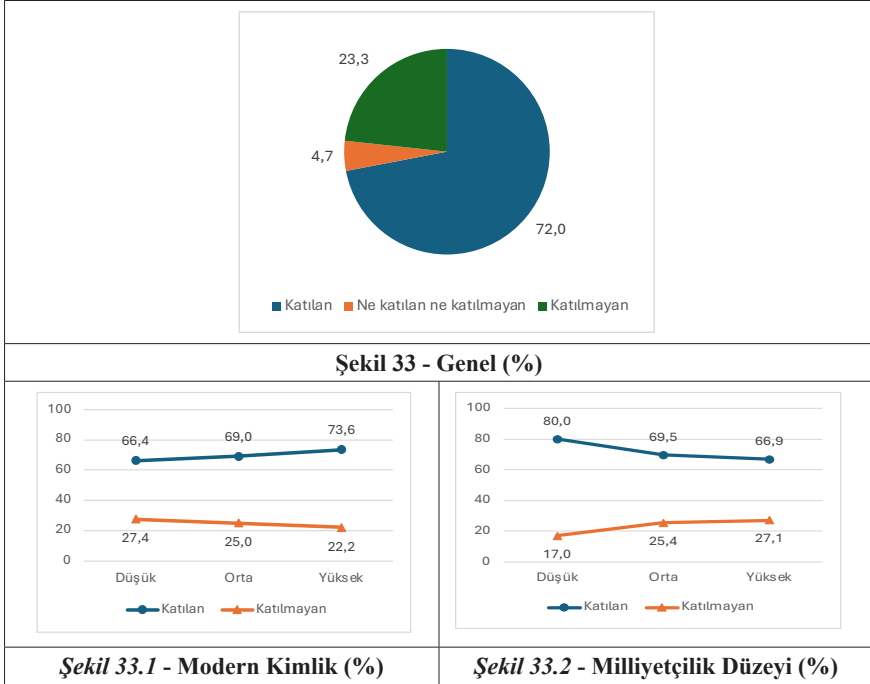
Bu bağlamda toplumun %72’si ülkede farklı etnik, dinî ve mezhep gruplarına eşit davranılsaydı daha az soruna yol açılacağını düşünmektedir (Şekil 33). Bu, aynı zamanda, ülkedeki bazı sorunların temelinde, etnik, dinî ve mezhep gruplarına eşit davranılmamış olmasının yattığı görüşünün genel kabul gördüğü anlamına da gelir. Farklı etnik ve inanç grupları arasında ayrımcılık yapılmamış olmasının daha iyi olacağını düşünen kadın ve erkek oranları neredeyse birbirine eşittir. Bu ayrımcılık yaklaşımı cinsiyete duyarlı değildir. Benzer şekilde, farklı eğitim düzeylerindeki de hemen hemen aynı oranda bu görüşte oldukları anlaşılmaktadır.

Farklı kesimlere eşit davranılmadığı düşüncesinde olanlar modern kimliği en zayıf grupta %66 civarında iken, en güçlü grupta yaklaşık %74’e çıkmaktadır (Şekil 33.1). Milliyetçiliğin etkisi ters yöndedir. Bu

130 Bir toplumda birey sayısı arttıkça yetenek havuzu da genişler ve farklılıklar yeni farklılıklar getirir. Yetenek farklılaşması iş bölümünü geliştirir, iş bölümü de üretim artışı sağlar. Bu sebeple ekonomi literatüründe bireysel “farklılaşma” genelde büyüme yanlısı ve olumlu bir çağrışım yapar. Ancak buradaki farklılaşma, bireyleri bir arada tutan değer yargıları ve tutumlardan ziyade üretime dönüşebilecek yeteneklerdeki farklılaşmadır. Genel olarak bireysel farklılık, yeteneklerdeki çeşitlenmeyi de artırdığı için, optimal düzeydeki farklılaşma bıçak sırtı bir dengede oluşur.

kimliğin zayıf olduğu kesimde sözü edilen düşünceye katılanların oranı %80 olduğu hâlde kimliğin güçlü olduğu bireyler arasında aynı düşünceye katılanların oranı yaklaşık %67'dir (Şekil 33.2). Milliyetçi kimliğin, ülke içinde alt grupları rahatsız edecek muameleler yapıldığı görüşünü yadsıma eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. Tabii, genel görüntü tüm gruplarda bu görüşe katılımın katılmamadan daha yüksek olduğudur.

“Eğer ülkemizdeki farklı etnik, dinî ve mezhep gruplarına eşit davransaydık daha az sorunumuz olurdu” görüşüne katılıyor musunuz?

Bu veri, toplumun önemli bir kesiminin ayrımcılık içeren uygulamaların toplumsal bütünlüğe zarar verdiğini düşünmeleri bakımından dikkat çekici olmakla birlikte, bu farkındalığın “ayrımcılık yapan” rolüyle mi yoksa “ayrımcılığa uğrayan” rolüyle mi oluştuğu soruya verilen cevaplardan anlaşılamamaktadır. Çünkü araştırmada, ayrımcılığa

uğrama deneyimini ölçen sorular sorulmamıştır.

Etnik köken ve farklı dinî inanç bakımından ayrımcı politikaların olumsuz sonuçlar yarattığına dair farkındalığın hangi deneyime dayandığı fevkalâde önemlidir. Zira eğer geçmişte yapılan ayrımcılığın yapılmaması hâlinde bugün daha az sorun yaşanacağını düşünenler, bu sonucun sorumluluğunu, kendilerinin de içinde olduğu “ayrımcılık yapan” gruba yüklerlerse bu, gelecek için ayrımcılığın azalacağına dair umutlu bir sonuç olarak görülebilir. Çünkü bunun, dolaylı da olsa, toplumun büyük çoğunluğunun grup düzeyinde davranış değişikliğine yol açacak bir “pişmanlık” barındırdığı söylenebilir.

Tersine bu yargıya, geçmişte bir şekilde ayrımcılığa uğramış olma deneyimi yol açıtsa, ortada bir “pişmanlık”tan ziyade bir “özür dilenmesi beklentisi” olduğu, yani köklü tutum ve davranış değişikliğinin “ötekinden” beklendiği sonucuna varabiliriz. Bu da birinci duruma göre, ayrımcılığın azaldığı bir dünyanın görece daha uzak olduğu anlamına gelir. Sonuç olarak, farklı etnik köken ve dinî inanç sahiplerine eşit muamele konusunda yeterli yasal düzenlemelerin var olmasının uygulamada yeterli olmayabileceği, geçmişte yapılan ayrımcılığın olumsuz sonuçları olduğuna dair farkındalığın yüksek olmasının da yeterli olmayabileceği, ayrımcı uygulamaların kimlere atfen tanımlandığının, yani pişmanlık barındırıp barındırmadığının, kendine yapıldığını düşündüğü haksızlıklar konusunda bir özür beklenip beklenmediğinin önemli olduğu söylenebilir.

Bu konuyla ilgili olarak vurgulamak gerekir ki Türkiye’de uzun bir dönem, cumhuriyeti, toplumu dönüştürme projesi olarak gören bir anlayış iktidar olmuştur. Bu anlayış, bir kısmı alt kesimleri bir kısmı da çoğunlukla yakından ilişkili bir dizi değer ve sembolü hedef alıp yasaklamıştır. İlk dönemlerde en fazla dindar kimliğe ve eğitime, yaşamaya karşı politika ve tavırlar olmuştur. Son dönemlerde kitle açısından en bilinen yasaklardan biri “başörtüsü”dür. Başörtüsü kamusal alandan tümüyle dışlanmaya çalışılmış, örneğin ilk ve orta öğretimin yanı sıra üniversitelerde de kız

öğrencilerin başörtüsü takması yasaklanmıştır. Üniversitelerde başörtülü öğrenci olmak gerçekten azınlık bir duruma işaret etse de başörtüsü toplumun genelinde kabul gören bir giysi olduğundan¹³¹ başörtüsü yasağı toplumun genelini ilgilendiren bir baskı unsuruna dönüşmüştür. Daha sonra bu yasakları kaldırma vizyonu olan kadrolar iktidara gelmiştir. Bugünden bakıldığında anlamsız gözüken, hatta en militan laiklerin bile büyük kısmının savunmaktan vazgeçtiği bu tür uygulamaların keşke hiç olmasaydı hissiyatı ile hatırlanıyor olması da bu soruya verilen cevaplarda etkili olmuştur denilebilir.

Kürtçe müzik söyleme ve dinleme; okuma-yazma ve konuşma yasağı Kürt kökenli insanlar için küçümsenmeyecek ve yasaklar kalkmasına rağmen halen bugün bile tam atlatılmış olduğu kesin olmayan büyük bir travmadır. Cumhuriyet döneminde de Alevi kimliği kendini gizlemeye devam etmiştir.

Kurtarıcı Olan Lider mi Yoksa Kurumlar mı?

Toplumların gelişiminde kurumsal yapıların önemi giderek daha fazla araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Toplumların performansını ve özellikle de devletlerin gücünü büyük ölçüde kurumsal kapasitelerinin ortaya koyduğu görüşü günümüzde yaygın kabul gören yaklaşımlar arasındadır.¹³² Devlet ölçeğinde kurumsal kapasite, bir devletin amaçladıklarını yapabilmek için sahip olduğu her türlü imkânı içermektedir. Kurumlar görünür ve resmî olabileceği gibi gayri resmî ve görünmez de

131 Beşir Atalay vd., *Türk Aile Yapısı Araştırması* (Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, 1992).

132 Robert C. Allen, Mattia C. Bertazzini, ve Leander Heldring, “The economic origins of government”, *American Economic Review* 113, sy 10 (2023): 2507-45; Daron Acemoglu ve Simon Johnson, *Power and Progress: Our Thousand-Year Struggle over Technology and Prosperity* (Hachette UK, 2023); Acemoğlu ve Robinson, *Dar Koridor: Devletler, Toplumlar ve Özgürlüğün Geleceği*; Joel S. Migdal, *Güçlü Toplumlar ve Zayıf Devletler*, çev. Onur İşçi (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021); Ömer Demir, *Kızıl Kraliçe Türkiye’de: Özgürlük Eşitlik ve Demokrasinin Geleceği* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2021).

olabilir.¹³³ Bir toplumun performansı, tüm kurumlarının etkileşimleriyle oluşan bileşke bir sonuçtur.

Günlük dilde kurum dendiğinde daha çok resmiyeti olan ve görünür kurumlar akla gelir. Birçok toplumun resmî kurumlarının benzer olmasına rağmen aralarındaki ekonomik, sosyal veya siyasal performans farkının, resmî olmayan kurumsal farklılıklarından kaynaklandığını ortaya koyan geniş bir literatür ortaya çıkmıştır.¹³⁴

Öte yandan resmî kurumları işler kılan da başlarındaki yöneticilerdir. Kitleler kurumların iç işleyişlerini ve rollerini bilme imkânından yoksun oldukları için genelde onları çalıştırdığı ve temsil ettiği düşünülen liderlere bakarak değerlendirme yaparlar. Bu sebeple liderlerin sorun çözmedeki görünür rolleri, bir yandan kurumların sorun çözme kapasitelerini örterken diğer yandan da liderliğin öneminin gereğinden fazla abartılmasına yol açabilir.

Toplumu ilgilendiren her konuda gerekli her türlü bilgi ve duyarlılığın liderde toplanmış olması fiilen imkânsız denecek kadar zordur. Bütün her şeyin en doğrusunu bilme ve en uygun kararı verme

133 Douglass C. North, John Joseph Wallis, ve Barry R. Weingast, “Violence and the rise of open-access orders”, *Journal of Democracy* 20, sy 1 (2009): 55-68; Enrico Petracca ve Shaun Gallagher, “Economic cognitive institutions”, *Journal of Institutional Economics* 16, sy 6 (2020): 747-65; Daniil Frolov, “Post-Northian institutional economics: A research agenda for cognitive institutions”, *Journal of Institutional Economics* 19, sy 2 (2023): 175-91.

134 Kurumsal yaklaşım adıyla sosyoloji, siyaset bilimi ve özellikle iktisat alanında oldukça geniş bir literatür vardır. Bkz. North, Wallis, ve Weingast, “Violence and the rise of open-access orders”; Petracca ve Gallagher, “Economic cognitive institutions”; Oliver E. Williamson, “Markets and hierarchies: Analysis and antitrust implications: A study in the economics of internal organization”, *University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship*, 1975. Bu literatüre katkı sağlayan araştırmacılardan birisi de eserleri dünyada ve Türkiye’de iyi tanınan alanında Nobel ödülü almaya aday Daron Acemoğlu’dur. Bkz. Acemoğlu ve Robinson, *Dar Koridor: Devletler, Toplumlar ve Özgürlüğün Geleceği*; Acemoğlu ve Johnson, *Power and Progress: Our Thousand-Year Struggle over Technology and Prosperity*; Daron Acemoğlu ve James A. Robinson, *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, çev. Faruk Rasim Velioğlu, 9. bs (İstanbul: Doğan Kitap, 2015).

toplumun farklı kesimlerinin sorun ve ihtiyaçları ile toplumun imkânlarını en uygun biçimde bir araya getirmeyi gerektirir. Bunun için bir yandan ihtiyaç, eğilim ve imkânlarla dair sağlıklı ve düzenli toplanmış verilere, diğer yandan da mevcut kaynaklar ile istenen amaçlara en etkili biçimde ulaşmayı mümkün kılacak teknik bilgiye sahip olmak gerekir. Bir liderin etkili kurumsal yapılar olmadan bu ikisini bir araya getirmesi, özellikle karmaşık yapılar arz eden modern toplumlarda, imkânsız denecek kadar zor bir iştir. Bu sebeple sorumlu lider ve hızlı karar her zaman etkin sonucu garantilemez.

Fakat tüm toplumlarda kurumsal yapıların iyi işlemediği izlenimi oluştuğunda kitleler yönünü “kurtarıcı” liderlere dönerler. “Güçlü lider” hızlı karar verme ve kararların sorumluluğunun kime ait olduğunu belirleme yönüyle öne çıkar. Bireyler kararlardan kimin veya kimlerin sorumlu olduğuna etkili liderlerin olduğu toplumlarda daha kolay karar verirler.

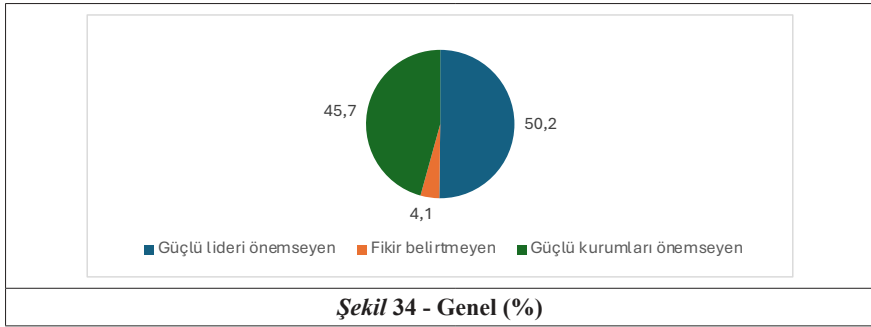
Kurumlar ile liderlerin bir nevi karşı karşıya gelmesi aslında tıpkı diğer konularda olduğu gibi burada da iki ideal durumu ifade eder. Bir tarafta her şeyi bilen ve en uygun kararı verebilen bir lider, diğer tarafta da bir kişinin karar vermesine gerek bırakmayan bütün süreçleri, yetki ve sorumlulukları iyi tanımlanmış rollerin oluşturduğu etkili kurumsal yapılar yer alır. Bu iki ideal modelin saf hâli gerçek hayatta hiçbir yerde bulunmaz. Zira ne kadar iyi tanımlanırsa tanımlansın her karar süreci bir şekilde insan müdahalesine açık bir takdir yetkisi kullanmayı gerektirir.¹³⁵ Takdir yetkisinin etkin kullanımı da liderlik vasıflarını öne çıkarır. Benzer şekilde her lider mutlaka ona altlık oluşturacak geniş veya dar kurumsal yapılar yaslanır. İyi kurumsal yapıların iyi liderlere yol vermesi, iyi liderlerin de iyi kurumsal yapıları oluşturması en ideal beklentidir.

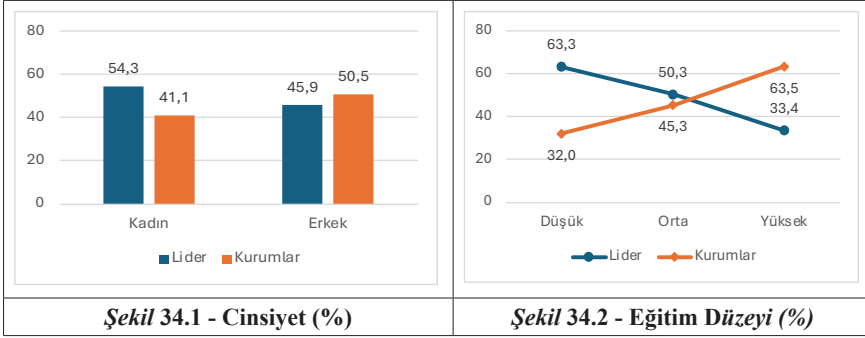
135 Takdir yetkisi, karar süreçlerinde birden çok meşru seçeneğin olduğu ve karar vericiye en uygun olanın ne olduğunu belirleme yetkisi tanınmasıdır. Yöneticilerde bazı özellikler arama ve onlardan diğerlerinden farklı performans bekleme, takdir yetkisini zorunlu kılar. Bu konusundaki tartışmalar için bkz. Ömer Demir, “İş ahlakı oluşturma gerekçeleri ve işlevleri: Bir kurumsal iktisat yaklaşımı”, *İş Ahlakı Dergisi* 12, sy 2 (2020): 63-94.

Bu bağlamda iyi tanımlanmış karar süreçleri mi iyi sonuçlar getirir, yoksa iyi karar verecek liderlerin iş başında olması mı sorusunun cevabı sanıldığı kadar kolay değildir. Bu konuda bir başka görüş de, bu lider-kurum karşıtlığının görüntüde ortaya çıktığını, özünde böyle bir karşıtlığın olmadığını, bu ikisinin birbirini tamamlayacağını ileri sürer.

Bir ülke yönetiminde geniş yetkilerle donatılmış bir liderin mi yoksa güçlü kurumların mı önemli olduğu konusunda ülkemizde birbirine denk sayılabilecek iki gruba ayrılmış bir toplum görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Bireylerin %50 civarı güçlü bir liderin gerekli olduğunu savunurken yaklaşık %46'sı kurumların güçlü olmasını öncelemektedir (Şekil 34). Kadınlar güçlü bir liderin varlığını daha çok önemserken (%54 civarı) erkekler daha çok kurumların güçlü olması gerektiğini (yaklaşık %51) düşünmektedir (Şekil 34.1).

Bazı insanlar iyi bir ülke yönetimi için geniş yetkilerle donatılmış bir liderin önemli olduğunu, bazıları da kurumların güçlü olmasının daha önemli olduğunu düşünmektedir. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?

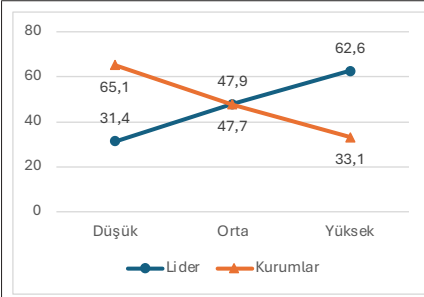

Bireylerin bu konudaki tercihini eğitim düzeyleri çok fazla etkilemektedir. Eğitim düzeyi düşük olanların %63 civarı liderin, %32'si kurumların güçlü olması gerektiğini düşünürken, yüksek eğitimlilerin yaklaşık %64'ü kurumların, %33 civarı liderin güçlü olmasını önemsemektedir (Şekil 34.2). Eğitim, başarılı karar süreçlerinin kişilerden kurumlara kaymasını desteklemektedir.

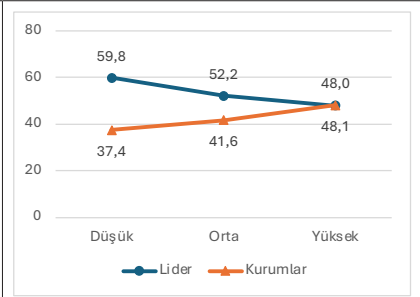
Muhafazakâr kimlik (Şekil 34.3) ile milliyetçiliğin (Şekil 34.5) zayıf olduğu kesimlerde liderin değil kurumların güçlü olması gerektiği düşünülürken, bu kimliklerin güçlendiği gruplarda tercih tersine dönmekte ve güçlü lidere sahip olmanın daha önemli olduğu ifade edilmektedir. Bu noktada milliyetçi kimliğin ulusal ölçekte kurumlara değil daha çok liderlere arka çıktığı anlaşılmaktadır. Önceki bölümlerde milliyetçi kimlik genelde ülkenin ulusal kurumlarına destek yönünde tavır almaktaydı. Burada liderin kurumların önüne geçtiği görülmektedir.

Beklendiği gibi Modern kimliğin en zayıf olduğu bireylerde güçlü lidere atfedilen önem (yaklaşık %60) kimliğin belirginleşmesiyle zayıflamakta ve liderin güçlü olmasına ve güçlü kurumlara önem atfedenlerin oranları eşit hale gelmektedir (Şekil 34.4).

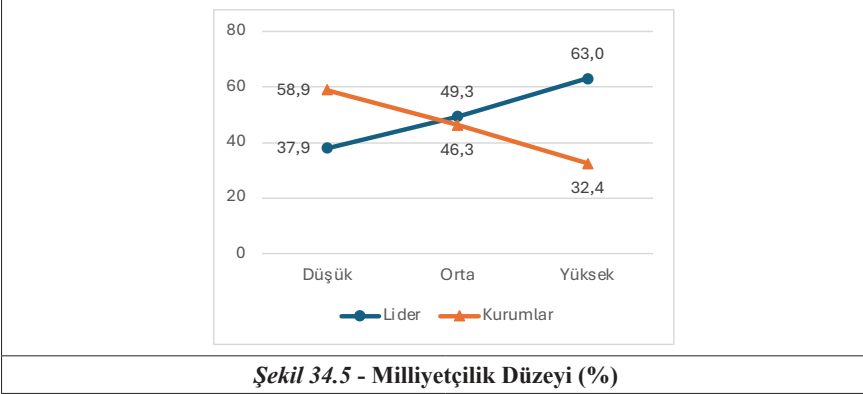
Bazı insanlar iyi bir ülke yönetimi için geniş yetkilerle donatılmış bir liderin önemli olduğunu, bazıları da kurumların güçlü olmasının daha önemli olduğunu düşünmektedir. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?

Şekil 34.3 - Muhafazakâr Kimlik (%)

Şekil 34.4 - Modern Kimlik (%)

Şekil 34.5 - Milliyetçilik Düzeyi (%)

Kurumları öne çıkarma demokrasi eğilimiyle, lideri öne çıkarma ise otoriteryenlik eğilimiyle ilişkilendirilmektedir.¹³⁶ Milliyetçi ve muhafazakâr kimliğin bu anlamda güçlü lideri güçlü kurumlara tercih etmesi literatürle uyumludur. Ancak, kimlikler açısından bakıldığında, lider ya da kurum seçeneğinin bütünüyle birbiriyle örtüştüğü de söylenemez. Kurumları lidere tercih etmek ya da lideri kurumlara tercih etmek biraz

¹³⁶ Adorno, *The Authoritarian Personality*. Literatürün başlangıç çalışmalarından olması nedeniyle bu kitap önemlidir. Sonrasındaki gelişmeler ya buradaki fikirleri desteklemek ya da karşı çıkmak özelliğindedir.

da yönetimdeki eksikliklerin nerede görüldüğüyle alakalıdır. Bu anlamda, milliyetçi ve muhafazakâr kimlikte lidere yönelik eğilim evrensel olmaktan çok konjonktürel de olabilir.

Olağan veya Olağanüstü Durumlarda Farklılık ve Birlik

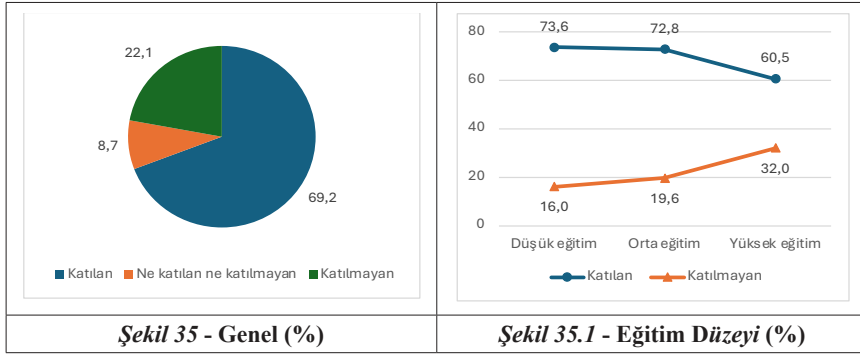
Güçlü lider-etkili kurum ikileminde olağan ve olağanüstü dönemler arasında da farklılık görülür. Olağan dönemlerde kurumların daha işlevsel olacağı düşünülmesine karşın kriz dönemlerinde etkili lidere olan ihtiyaç artmaktadır. Bunun nedeni, çoğu zaman, büyük toplumsal krizlerin oyunun kurallarını (toplumsal kurumları) değiştirmesi ihtimalidir. Köklü değişim ihtiyacı, çoğu zaman kurumsal yapıların da değiştirilmesini gerektirebilir. Değişikliklerin her zaman iyi tanımlanmış kurumsal süreçler içinde gerçekleşme durumu söz konusu olmayabilir. Köklü kurumsal değişikliklerin olmasının beklendiği zamanlarda çoğulculuk ve farklılık yerine benzerlik ve birlik vurgusu öne çıkmaya başlar. Bu da ibrenin daha da çok liderlere dönmesine yol açar. Çünkü güçlü liderlik statükoyu korumaktan çok bir vizyona işaret eder. Bu bağlamda vizyon mevcut kurumların etkin işletilmesi değil bunların dönüştürülmesi, işlevsizlerin kaldırılması, değişen ihtiyaçları gözetken yeni kurumların kurulmasına dair önerilerdir.

Bu bağlamda araştırmada toplumun %69 civarı ülkenin krizlerden kurtulması için geleneksel değerlere dönmek, kararlı liderleri işbaşına getirmek ve zararlı fikirleri yayanları susturmak gerektiği düşüncesine katıldığını belirtmektedir (Şekil 35).¹³⁷ Burada vizyondan bahsedilmemiş, temellere dönme benzeri geleneksel değerlere dönmek vurgulanmıştır. Otoriteryen eğilimleri içeren bu görüş, zaten yüksek bir otoriteryen yaklaşımı dışı vurmuş olabileceği gibi yukarıda değinildiği gibi kriz

137 Sağ-kanat yetkeciliği ölçeğinden uyarlanmıştır. Sorunun orijinali “Ülkemizi krizlerden kurtarmak için, geleneksel değerlerimize dönmek, sert liderleri işbaşına getirmek ve kötü fikirleri yayanları susturmak gereklidir” şeklindedir.

zamanlarında ibaresinin konulmasıyla çoğunluk tarafından daha da kabul edilebilir duruma gelmiş de olabilir.

Bazı insanlar “Ülkemizi krizlerden kurtarmak için, geleneksel değerlerimize dönmek, kararlı liderleri işbaşına getirmek ve zararlı fikirleri yayanları susturmak gereklidir” görüşünü savunuyor. Siz buna katılıyor musunuz?

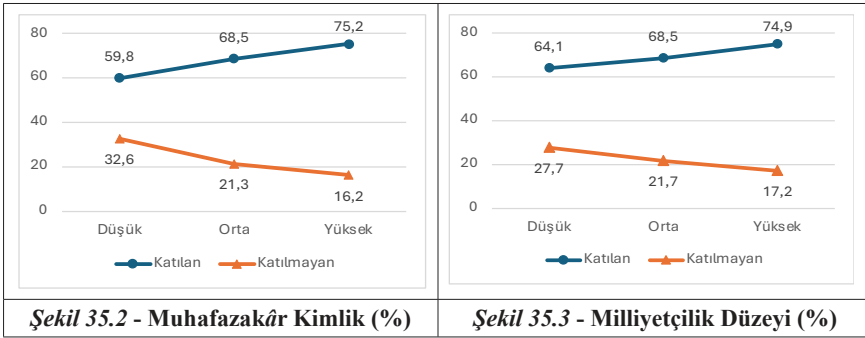
Düşük ve orta düzeyde eğitilmişlere (sırasıyla %74 ve %73) kıyasla bu fikre katılan yüksek eğitimlilerin oranı (%61) daha düşüktür (Şekil 35.1). Yine de, yüksek eğitim grubu arasında da ilgili görüşe katılanların oranı katılmayanların oranının çok üstündedir. Normalde otoriteryen çıkmayan yüksek eğitimliler de kriz söz konusu olduğunda otoriteryen eğilim göstermektedir.

Muhafazakâr kimlik (Şekil 35.2) ile milliyetçilik düzeyi (Şekil 35.3) belirginleştikçe buradaki otoriteryen eğilim anlamlı şekilde artmaktadır. Hem muhafazakâr hem de milliyetçi eğilimlerin aynı zamanda otoriteryen olduğuyla ilgili geniş bir literatür vardır.¹³⁸ Öyle ki, liberal gruplar açısından bu iki ideolojinin temel inançları otoriteryenliğin

138 Salvador Vargas-Salfate, James H. Liu, ve Homero Gil de Zúñiga, *Right-Wing Authoritarianism and National Identification: The Role of Democratic Context* (Oxford University Press, 2020).

tanımı olarak kullanılmaktadır. Bu kavramın tanımında kullanılan üç boyuttan birisi doğrudan muhafazakârlık olarak adlandırılmaktadır.¹³⁹ Normal olarak da otoriteryenlik ile muhafazakârlık arasında yüksek bir ilişki çıkmaktadır.¹⁴⁰ Otoriteryenlik ile kasıt otoriteye itaat ve otoritenin hedef gösterdiklerine karşı saldırganlık eğiliminin yüksek olmasıdır. Tabii ki otoritenin en somut ifadesi de liderdir.

Bazı insanlar “Ülkemizi krizlerden kurtarmak için, geleneksel değerlerimize dönmek, kararlı liderleri işbaşına getirmek ve zararlı fikirleri yayanları susturmak gereklidir” görüşünü savunuyor. Siz buna katılıyor musunuz?

Ancak, doğal olarak, herkes emirlerine uyulacak lider olamaz. Mutlaka lider olma sürecinde belirli bir meşruiyete sahip olunması gerekmektedir. Dahası, liderin sonuçta grubun prototipik bir üyesi olarak algılanması, yani liderin grup değerlerini ve normlarını kendi şahsında somutlaştırması gerekmektedir. Böylece, liderin grup kimlik ve çıkarlarını temsil ettiği algısının yayılması sağlanır. Otoriteryenlikte dahi lidere itaat olgusu ancak bundan sonra ortaya çıkmaktadır. Tabii, burada ortaya çıkan

139 Altemeyer, *Right-Wing Authoritarianism*; Altemeyer, *Enemies of Freedom: Understanding Right-Wing Authoritarianism*.

140 John Duckitt ve Boris Bizumic, “Multidimensionality of rightwing authoritarian attitudes: Authoritarianism conservatismtraditionalism”, *Political Psychology* 34, sy 6 (2013): 841-62.

itaatte, benimsemeye yakın bir içselleştirme söz konusudur. Yoksa otoriteye itaat için otoriteriyen olma gerekliliği yoktur. İnsanların kahir ekseriyeti çevresel şartların sağlanması durumunda verilen emirlere itaat eder.¹⁴¹

İnsan Hakları ve Batı

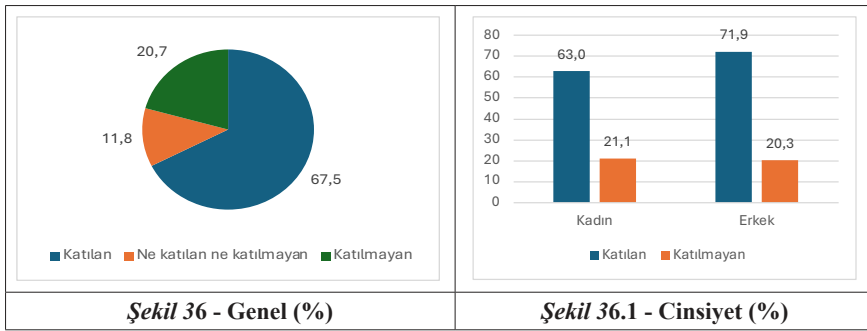
İnsan hakları hem bireyler arası ilişkilerin hem de ülkelerin politik sistemlerinin tanımlanmasında gittikçe öne çıkan kavramlardan biridir. İnsan haklarına duyarlı politik sistemler yükselmektedir. Politik sistemler yanında başta zorla çalıştırma, köle ve çocuk emeği sorunları olmak üzere çalışma hayatında özgür karar veren bireylerin üretim süreçlerinde yer alması, ülkeler arası meşru ticari ilişkilerde de aranan kriterlerden biri hâline gelmektedir. Dünya çapında etkileri olan öncü firmalar, sadece kendi işlemlerinde insan haklarına uygun çalışma koşulları oluşturmakla yetinmeyip kullandıkları hammadde ve ara malları üreten diğer firmalarda da bu tür şartlar aramaya başlamaktadır. Gittikçe kapsamı genişleyen insan haklarına saygılı politik yönetimler ile insan haklarına saygılı üretim biçimlerinin yaygınlaşması günümüzde küresel ölçekte yükselen değerler arasındadır.

141 Milgram'ın Yale Üniversitesi deneyleriyle başlayan ve Zimbardo'nun Stanford Hapishane deneyleriyle devam eden gelenekte bu sonuç defalarca kanıtlanmıştır. Burada daha ünlü olmasıyla hasebiyle kısaca bahsedecek olursak Milgram deneylerinde katılımcılar bir laboratuvara davet edilir ve kendilerine “öğrenme ve ceza” hakkında bir araştırmaya katılacakları söylenir. Deneyde üç ana rol bulunur: (1) Deneyci (Otorite Figürü): Beyaz önlük giymiş ve katılımcılara talimatlar veren bir kişi, (2) Öğretmen (Gerçek Katılımcı): Deneyin gerçek katılımcısı, deneyin amaçları konusunda yanıltılmıştır, (3) Öğrenci (Oyuncu): Deneyin gerçek amacı hakkında bilgi sahibi olan ve aslında deneyin bir parçası olan bir aktör. Katılımcılara, öğrencinin yanlış cevap verdiği her seferde artan şiddette elektrik şoku uygulamaları talimatı verilir. Şoklar gerçekte uygulanmaz ve öğrenci acı çekiyor gibi yapar. Ancak, katılımcılar bunu bilmez ve deneyin gerçek olduğunu düşünür. Deneyin ana amacı, katılımcıların, otorite figürünün talimatlarına uyarak ne kadar ileri gidebileceklerini ölçmektir. Milgram deneyleri, insanların otorite figürlerinin emirlerine, ahlaki değerlerine aykırı olsa bile, büyük bir ölçüde itaat edebileceklerini göstermiştir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu, öğrencinin acı çekiyor gibi yaptığı ve hatta bilincini kaybetmiş gibi görüldüğü durumlarda bile, deneycinin talimatlarına uyarak maksimum voltajdaki “şoku” uygulamaya devam etmiştir. Bkz. Thomas Blass, *The Man Who Shocked the World: The Life and Legacy of Stanley Milgram* (Basic Books, 2004); Philip Zimbardo, *The Lucifer effect: How good people turn evil* (Random house, 2011).

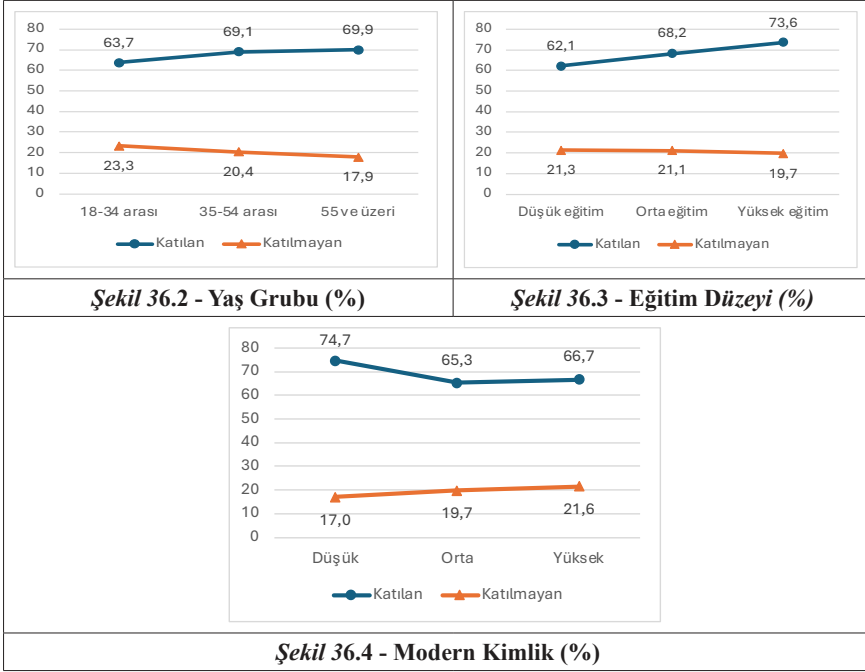
Bir yandan insan hakları merkezli yükselen değerler dalgası görülürken diğer yandan da bunu gelişme sürecinin belirli evrelerinde batılı ülkelerin kendi çıkarlarına uygun yeni sistemler tanımlamasının araçlarından biri olarak gören tartışmalar yürümektedir. Sermaye birikim aşamasında kendileri için sorun oluşturmayan belirli politikaların dünyanın geri kalanı için “merdiveni tekmeleme” metaforu ile ifade edilecek biçimde gayrimeşru ilan edilmesi eleştirilmektedir.¹⁴²

Bu çerçevede ülkemizde Batı’nın insan hakları söylemini kendi dışındaki toplumlara bir politik baskı aracı olarak kullandığı düşüncesi toplumun önemli kısmında (yaklaşık %68) kabul görmektedir (Şekil 36). Bu kanaat erkekler arasında (%72) kadınlara (%63) göre biraz daha yaygındır (Şekil 36.1). Bu düşünceye, yaşlıların (%70) gençlere (%64) göre biraz daha fazla katıldığı görülmektedir (Şekil 36.2). Benzer şekilde eğitim düzeyi yükseldikçe de batının insan hakları söylemini politik baskı aracı olarak kullandığı görüşü hafif şekilde artmaktadır (Şekil 36.3).

“Batı, insan hakları söylemini kendi dışındaki dünyaya bir politik baskı aracı olarak kullanmaktadır” görüşüne katılıyor musunuz?

142 Başta kölelik olmak üzere tarihsel süreç içinde bir dönem meşru olan birçok ekonomik uygulama, başka dönemlerde meşruiyetini yitirmektedir. Sanayileşme sürecinin birçok uygulaması, (çalışma koşulları, ücretlendirme vb.) buna örnektir. Ha-Joon Chang, *Sanayileşmenin Gizli Tarihi*, çev. Emin Akçaoğlu (Ankara: Efil Yayınevi, 2015); Demir, *Kızıl Kraliçe Türkiye’de: Özgürlük Eşitlik ve Demokrasinin Geleceği*.

Batının, insan hakları söylemini araçsallaştırdığı fikrine kadınların erkeklere, gençlerin de yaşlılara göre, görece daha az teveccüh göstermesinin, kadınların ve gençlerin insan hakları söyleminden daha fazla beklenti içinde olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Batının araçsal yaklaşımda bulunduğu dair kanaat modern kimliğin zayıf olduğu grupta daha yaygın olduğu hâlde kimliğin belirginleştiği bireylerde bir miktar azalmaktadır (Şekil 36.4).

Soyut olarak insan hakları savunuculuğu konusunda bir sorun görmeyen kişilerin Batının, bu söylemin temel ilkelerini kendi amaçları doğrultusunda kısmen istismar ettiğini düşünmelerinin bazı gerekçelerinin olması gerekir. Bu bağlamda güncel olarak Gazze olayları başta olmak üzere Batıda yükselen aşırı sağ milliyetçiliği ve yabancı düşmanlığı gibi gelişmelerin istismar söyleminin taraftarlarının artmasına uygun zemin oluşturduğu söylenebilir. Bütün insanların doğuştan

vazgeçilemez ve devredilemez hakları olduğunu, siyasal rejimlerin bunları kısıtlamayacağını söylemek ile büyük ölçekli ve istemsiz biçimde göçmenler ile karşılaşıldığında yapılan uygulamaların birbiri ile örtüşmemesi bu kanaatlerin yaygınlaşmasına katkı sağlamaktadır. Son yıllarda demokrasi ve insan hakları götürmek üzere ABD öncülüğündeki askeri koalisyonun Afganistan ve Irak işgallerinde göstermiş olduğu işkence, tecavüz, sebepsiz öldürme vb. uygulamaların da bu görüşün yaygınlaşmasında etkili olduğu söylenebilir.

Bu yaygın algıya bakarak, temel insan haklarının tanımlanmasında bir sorun görüldüğü sonucuna varmak çok isabetli olmaz. Zira aynen demokraside olduğu gibi, insanlara sırf insan olmaları nedeniyle tanınan hakların kapsamının genişlemesinin sorun olarak görülmesi için ortada bir neden yoktur. Sorgulayıcı bakışın, büyük ölçüde uygulamadaki tutarsızlık veya çifte standartlardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Hem Batı ülkelerinin geçmişteki uygulamaları (sömürgecilik, kölecilik uygulamaları, uzun ve sosyal güvencesiz çalışma süreleri vb.) hem de günümüzde Batı dışı toplumlara karşı çifte standart içeren muameleleri (Afganistan ve Irak işgalleri, Filistin sorununda İsrail yanlısı politikaları), uygun araçların (insan hakları) uygun olmayan amaçlar için (Batı hegemonyasının devamı) kullanıldığı kanaatinin yayılmasında etkili olmuş olabilir.

Herkes İsteddiği Gibi Yaşamalı mı?

Her toplumda genel kabul gören baskın değerler ve tercihler yanında görece küçük grupların benimsediği genelden farklı değer yargıları ve normların benimsenmesi çok sorunlu gözükmebilir. Ancak hiçbir toplumda bu norm ve değer farklılaşmasının toplumu bir arada tutmaya engel olacak kadar güçlü ve çeşitli olması istenmez. Zira toplumun bir tanımını yapabilmek için farklı bireylerin tanımlanabilir bazı ortak özelliklerinin olması gerekir. Farklı yeteneklere ve tutumlara sahip bireyleri bir araya getirip toplum yapan bu ortaklıklardır. Toplum içinde

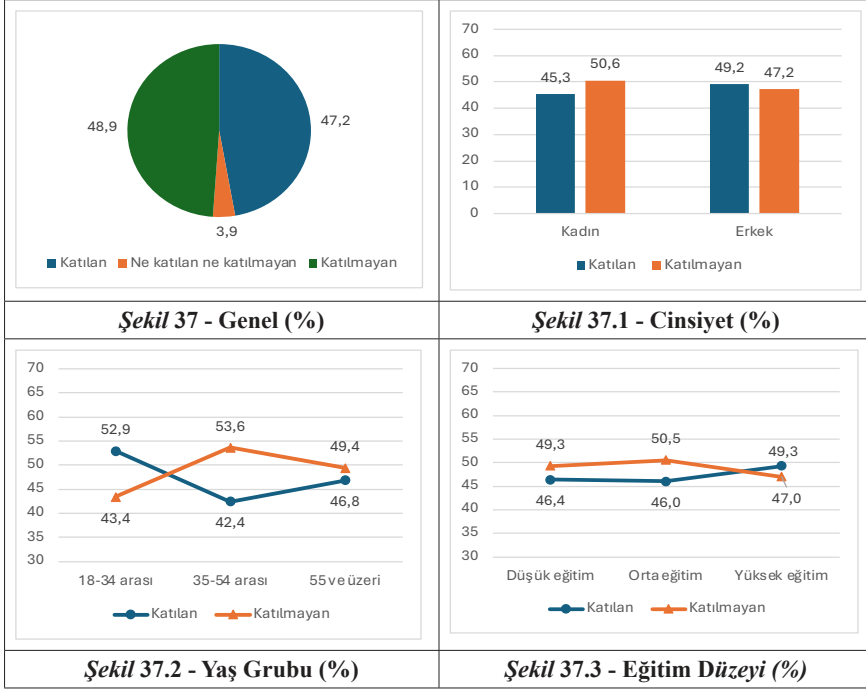
bu genel eğilimlerden farklı eğilimleri olan insanlara yaklaşım, bireysel özgürlük alanının sınırlarını çizer.

Bireysel özgürlük alanının genişliğini genel eğilimlerle uyumlu olmayan bireylerin inisiyatif alanı belirler. Eğer toplumda hoşgörü düzeyi yüksek ise bu farklılaşma “doğru-yanlış” ekseninde değil “bireysel farklılaşma hakkı” ekseninde gerçekleşir. Hoşgörü düzeyi düşükse farklılaşma karşıtlığa dönüşür ve çatışma unsuru hâline gelir. Toplumu bir arada tutan kurumsal yapıların etkinliği, bu hoşgörü düzeyine etki eder. Etkinlik yüksekse, hoşgörü de yüksek olur. Çünkü bireyler, diğer bireylerin farklılaşmasının kendi tercihleri üzerinde büyük baskı oluşturmayacağını düşündükleri oranda farklılıklara karşı daha hoşgörülü olurlar.

Toplum mimarları daha çok ortaklıklara ve bütünlüğe vurgu yaparken bireyler kendilerine fazla baskı uygulamayan toplumlarda yaşamayı tercih ederler. Bu sebeple toplu hâlde yaşamak için baskın ortak değerlerin yaygınlığı ile onlara aykırı azınlık tercihlerin güvence altına alınması arasında optimal bir denge kurulması beklenir.

Türkiye toplumunun neredeyse yarıya yakını (%47) toplumun geneline ters düşse bile insanların hayatlarını istedikleri gibi yaşaması gerektiğini düşünmektedir (Şekil 37). Bundan biraz daha fazlası (%49) bu görüşe katılmamaktadır. Kadınların büyük çoğunluğu (%51) topluma uymayan özgürlüğe karşı olduğu hâlde erkeklerden topluma ters özgürlüğü normal karşılayanlar (%49) buna karşı çıkanlardan (%47 civarı) çok az daha fazladır (Şekil 37.1).

“Toplumsal geneline ters düşse bile insanlar hayatlarını istedikleri gibi yaşamalıdır” görüşüne katılıyor musunuz?

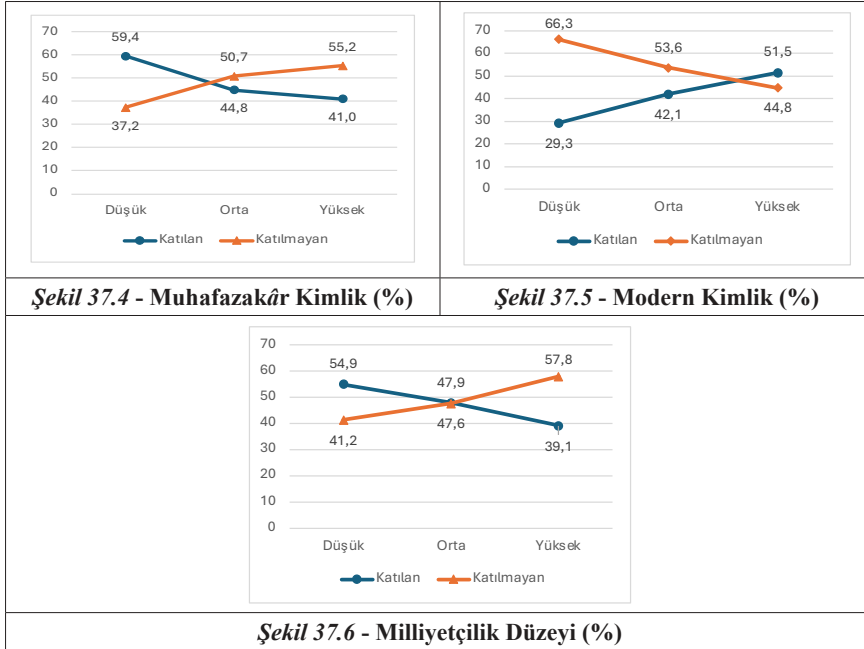
Farklı yaş gruplarının bireylerin özgür yaşayabilmeleri gerektiği konusundaki görüşe yaklaşımı çeşitlidir. Gençlerin çoğu (yaklaşık %53) özgürlük taraftarıyken, orta yaşlılarda karşı olanlar (yaklaşık %54) daha fazladır. Yaşlı grupta, insanların istediği gibi yaşayabilmelerini savunanlarla buna karşı çıkanların oranları birbirlerine oldukça yakındır (Şekil 37.2).

Toplumsal bu konudaki görüşü, farklı eğitim düzeyine sahip kesimlerde de benzer değildir. Düşük ve orta eğitim düzeyine sahip bireyler çoğunlukla toplumun geneline ters düşülmemesi gerektiğini ifade ederken, yüksek eğitimlilerde istenildiği gibi yaşanması taraftarları (%49 civarı) bu görüşe karşı olanlardan (%47) biraz daha fazladır (Şekil 37.3).

Muhafazakâr kimliği (Şekil 37.4) ve milliyetçilik düzeyi (Şekil

37.6) güçlü olmayan gruplarda, bekleneceği gibi çoğunluk, insanların istediği gibi yaşayabilmeleri gerektiğini düşünürken, bu kimliklerin güçlü olduğu kesimlerde toplumun geneline ters düşecek bir özgürlüğü yanlış bulanların sayısı daha fazladır. Aslında söz konusu kimliklerin içeriğine ters bu görüşün, bu kimlik sahiplerinden azımsanmayacak düzeyde destek bulması ilginçtir. Özgürlüğün bir değer olarak Türk toplumunda ne denli yaygınlaştığını göstermesi açısından bu sonuç manidardır. Ancak, şüphesiz yukarıda tartışıldığı gibi burada da istediği gibi yaşamak nosyonu bireysel bir özgürlük olarak algılanmaktadır ve insanların muhakkak birliğin sembolü olan temel millî ve manevi değerlere karşıt bir şeyi isteyebilecekleri anlaşılmamaktadır. Aksi hâlde, ilgili görüşe dair buradaki desteğin çok daha azalacağı beklenebilir.

“Toplumun geneline ters düşse bile insanlar hayatlarını istedikleri gibi yaşamalıdır” görüşüne katılıyor musunuz?

Bu kimliklerin konuya ilişkin düşünce üzerindeki etkilerinin tam aksine, modern kimliğin zayıf olduğu bireyler, çoğunlukla, insan yaşantılarının toplumun geneline uygun olması gerektiğini (%66 civarı), bu kimliğin güçlü olduğu bireyler ise hafif bir çoğunlukla (yaklaşık %52) insanların istedikleri gibi yaşayabileceklerini düşünmektedirler (Şekil 37.5)

Bu veriler, birlik oluşturma ve o birlik içinde özgür olma konusunda hassas bir denge olduğunu ortaya koymaktadır. Gençler, eğitimliler, modern kimliği kendine yakın bulanların farklılıklara karşı daha özgürlükçü olmaları, farklılaşmanın her bir kategori içinde daha az riskli görüldüğü anlamına gelir. Birlikte yaşamayı zora sokacak farklılaşmalara olan hoşgörü, bireysel düzeyde yüksek rekabet gücüne sahip olup olmamak ile de ilgili görülebilir. Her ortamda ayakta kalabileceğini düşünenlerin bu konuda daha toleranslı olmaları beklenir.

Milletlerin Eşitliği veya Üstünlüğü

Araştırmada milletleri mukayese konusunda dört soru sorulmuştur. İlki, eşitlik temennisi, ikincisi milletler arasında üstünlük durumu, üçüncüsü üstünlük varsa bunun doğal olup olmadığı, son olarak da isteğini yerine getirmede güç kullanma konusundaki eğilimler öğrenilmeye çalışılmıştır.

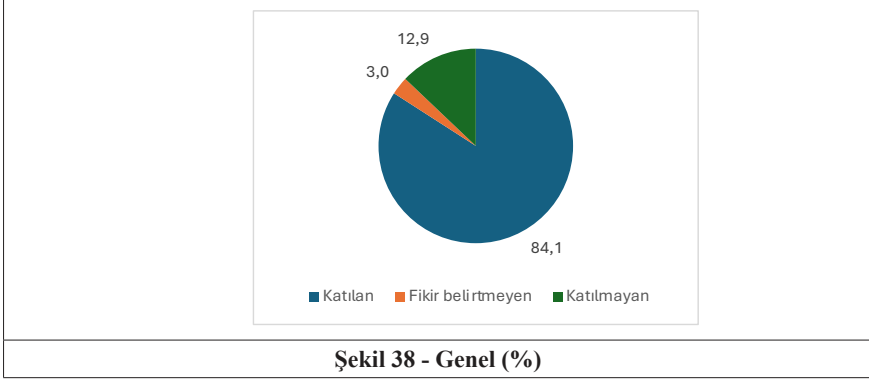
Milliyetçilik, mensup olduğu milliyeti beğenmek ve olabildiğince diğer milliyetlerden üstün özelliklerine dikkat çekmek şeklinde, özellikle de ulus devletler için gerekli hatta adeta zorunlu bir ideoloji olarak ortaya çıkmıştır. Milliyetçi duyguların yüksekliği ile diğer milletlerle kendini eşit görme konusundaki tutumun birbirine ters çalışması beklenir.

Türkiye’de milliyetçilik çok güçlü ve yaygın kabul gören bir kimlik olmasına karşın toplumun büyük çoğunluğu (%84 civarı) tüm milletler birbirlerine eşit olabilse dünyanın daha iyi olacağı görüşüne katılmaktadır (Şekil 38). Bu yüksek uzlaşmanın, mensup olduğu millet

ile diğer milletlerin eşitliğine bir vurgunun mu, yoksa kendisini üstün gören milletlerin dünyayı yaşanmaz kıldığına dair bir eleştirinin sonucu mu olduğu belirsizdir. Ancak, milletler düzeyinde eşitliğin bir değer olarak toplumda ne kadar yaygın kabul gördüğünü göstermesi bakımından manidardır. Bu durum Türkiye'deki milliyetçiliğin literatürde sıklıkla işlenen negatif milliyetçilik olmadığı şeklinde de yorumlanabilir.

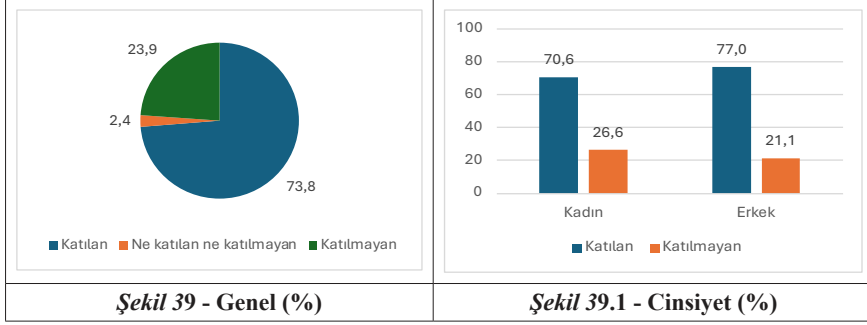
Benzer şekilde hiçbir milletin diğerlerinden daha üstün olmadığı görüşü de büyük destek görmektedir.

***“Tüm milletler birbirine eşit olabilseydi daha iyi olurdu”
görüşüne katılıyor musunuz?***

Yukarıdaki yorumları destekler şekilde toplumun yaklaşık %74'ü dünyada hiçbir milletin diğerlerinden daha üstün olduğunu düşünmemektedir (Şekil 39). Bu görüşe katılan erkeklerin oranı (%77) kadınların oranından (%71) biraz daha yüksektir (Şekil 39.1).

“Dünyada hiçbir millet diğerlerinden daha üstün değildir” görüşüne katılıyor musunuz?

Bazı Milletlerin Üstünlüğü Doğal mı?

Toplumun yarısından biraz fazlası (%52) bazı milletlerin diğerlerinden daha üstün olmasını doğal bir şey olarak görmemektedir (Şekil 40). Bununla birlikte, bunu doğal görenlerin oranı da (%43) çok düşük değildir. Gençlerden her iki görüşte olanların oranları eşit olduğu hâlde yaşı daha ileri gruplarda bazı milletlerin üstünlüğünü doğal bulmayanların oranı, bunu doğal bulanların oranından daha fazladır (Şekil 40.1). Benzer şekilde, eğitim düzeyi düşük ve orta olanlardan söz konusu üstünlüğü normal görenler ile normal görmeyenlerin oranları birbirine yakinken, yüksek eğitilmişler arasında bazı milletlerin diğerlerinden üstün olmasını doğal bulmayanların oranı yükselmektedir (Şekil 40.2).

Burada yaş ve eğitim durumuna göre farklılıklar olsa da ülkeler arasında fiilen bir üstünlük sıralamasının olduğu ancak bunun istenen bir durum olmadığı, eşitliğin daha üst bir değer olarak görüldüğü söylenebilir. Milliyetçi kimliğin yaygın benimsendiği bir toplumda bu sonuç dikkat çekicidir.

Yukarıdaki bilgilerle birlikte bakıldığında, buradaki sonuç sorunun olması gereken bir durumdan çok fiili bir duruma atfedilmesinden

kaynaklanıyor olabilir. Dünyaya bakıldığında Batı ülkelerinin dünyanın geri kalanından daha güçlü olduğu, Rusya'nın kendi bölgesinde en güçlü olduğu gibi gözlemler gerçektir. Burada güçlülük sorulmamıştır ancak üstünlük de güçlü olmak gibi iktidar ilişkisine işaret eden bir kavramdır. Dolayısıyla, soru farklı anlamalara müsaittir.

“Bazı milletlerin diğerlerinden daha üstün olması doğal bir şeydir” görüşüne katılıyor musunuz?

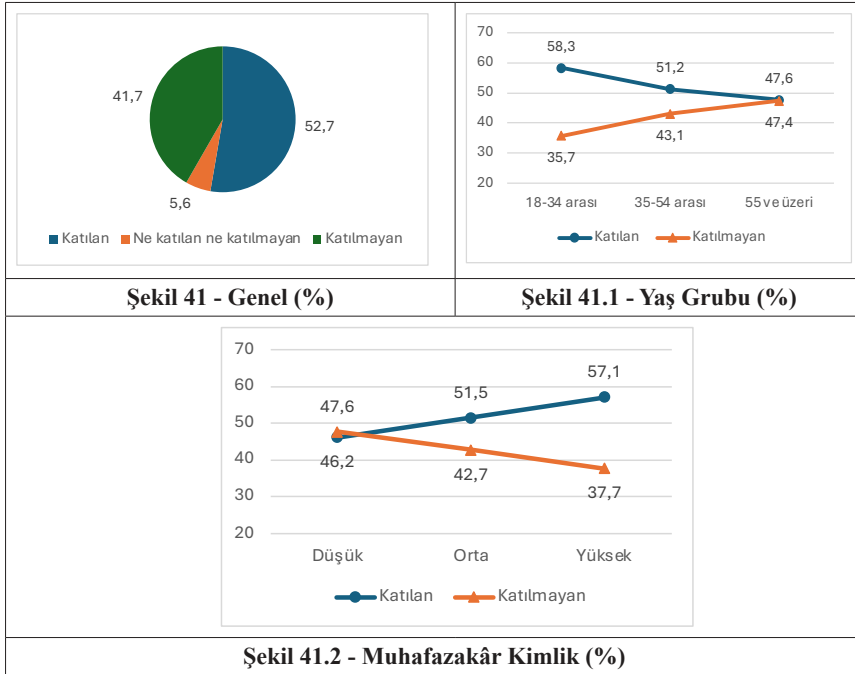

Diğer Milletlere Karşı Güç Kullanmak

Toplumun yarıdan fazlası (%53) istenilenin elde edilmesi için bazen başka milletlere güç kullanmak gerektiği görüşüne katılmaktadır (Şekil 41). Yaklaşık %42’lik bir kesim ise bunu yanlış bulduğunu ifade etmektedir. Yani, ülkelerin çıkarları söz konusu olduğunda toplumun

çoğunluğu realist bir uluslararası ilişkiyi öngörmektedir. Gençler diğer milletlere güç kullanmaya diğerlerinden daha fazla (%58) taraftardır (Şekil 41.1). Yaşlı bireylerden bu görüşe katılanlar ile katılmayanların oranları eşittir.

“İstedığımızı elde etmek için bazen diğer milletlere karşı güç kullanmak gerekir” görüşüne katılıyor musunuz?

Muhafazakâr kimliği zayıf bireylerden diğer milletlere güç kullanma fikrine destek verenler ile buna karşı olanlar aynı düzeydedir. Kimlik belirginleştikçe güç kullanmanın gerekli olduğuna inananların oranı artmaktadır (Şekil 41.2).

Konu milletler arası sorunların çözümünde güç kullanmaya geldiğinde toplumun yarıdan fazlası nihai sözü güç kullanımının belirlediğini düşünmektedir. Bu eğilim, ulusal düzeyde güçlü olma motivasyonunun kaynağına bir işaret olarak da görülebilir.

BEŞİNCİ BÖLÜM: GÜNCEL KONULAR

Araştırmada bazı sorular, ana bölümleri oluşturan kimlik, din, ekonomi ve siyaset ile ilişkileri çok dolaylı olan güncel konularla ilişkilidir. Bunların başında göçmenler özelinde yabancı düşmanlığı gelmektedir. Yabancı düşmanlığı, tüm dünyada giderek büyüyen bir sorun hâline dönüşmektedir. Batıya doğru yoğun ve beklenmedik göç sonrası Batı ülkelerinin birçoğunda, teoride hassasiyetle savunulan ve tüm dünyaya tavsiye edilen ilkelerin çoğundan uygulamada büyük ölçüde vazgeçildiği görülmektedir. Dolayısı ile göç dalgası, tüm ülkelerde hem değer yargılarını hem de politik anlayışları değiştiren bir etki yaratmıştır. Özellikle de Suriye iç savaşı nedeniyle Türkiye'ye yönelen düzensiz göç dalgası sonrası Türkiye'de de göç güncel ve gittikçe büyüyen bir sorun hâline gelmiştir.

Araştırma göstermiştir ki farklı toplum kesimlerinin üzerinde uzlaştıkları nadir konulardan biri göçmenlerin ülkelere gönderilmesi konusudur. Göçmen karşıtlığının bu kadar ortak bir tutuma dönüşmesi dikkate değer bir konudur. Bu durum, soyut değerlerin ancak onları yaşatacak somut durumlar ile desteklendiğinde var olabildiklerini, somut koşullar baskı uyguladığında idealde kabul edilen değerlere ulaşmanın büyük ölçüde zorlaştığını göstermektedir. Bu konuda, yabancı düşmanlığı özelinde, Batı veya doğuda çok farklı bir sınav verilmemektedir.

Diğer güncelliği hiç kaybolmayan konulardan biri, kadınların ev içi ve ev dışı rolleri ile ilgilidir. Tüm dünyada toplumsal değişimin en güzel izlendiği konulardan biri kadınların değişen toplumsal rolleri ve bunun toplum tarafından nasıl değerlendirildiğidir. Burada da dünyadaki gelişmelere paralel bir algı değişimi söz konusudur.

Yargının işlevine dair kanaatler de güncel olarak takip edilen

tutumlar arasındadır. Yargının kendisinden beklenen görevleri ne düzeyde yerine getirdiği toplumsal kurumların meşruiyetini de ortaya koyan güzel bir gösterge olarak alınabilir. Etkili bir yargı sistemi, birey veya kurumlar arası rekabetin yıkıcı sonuçlarını ve aksaklıkları gidermede insanlığın keşfettiği en güvenli kurumdur. Mahkemelerin işlerini tarafsız biçimde yaptıklarına dair algı ne kadar yüksek ise toplumda birey veya kurumlar arasında uyum o kadar yüksek ve iş birliği o kadar güçlü demektir.

Yargıya dair algı, toplumsal uyum, işbirliği ve meşruiyet algısının en temel göstergesi sayılabilir. Bunun azalması her yönden toplu yaşam için tehdit ve risk artışı demektir.

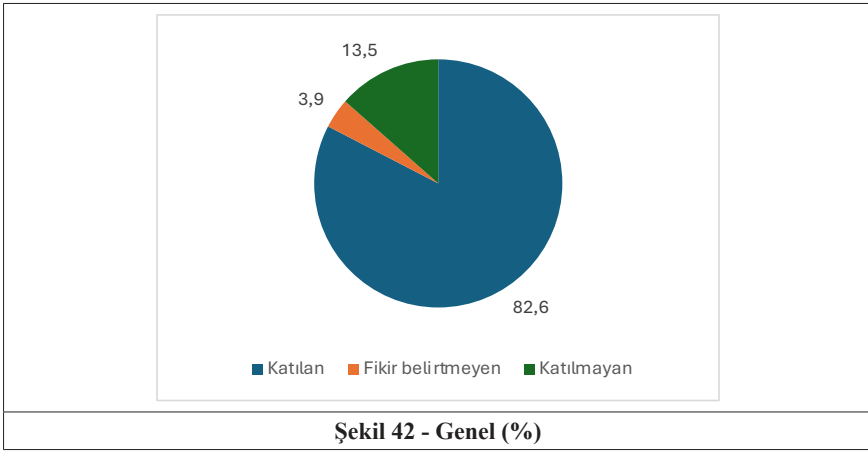
Türkiye'nin Göçmen Politikası Göçmenlerin Ülkelerine Gönderilmesi

İnsanlık tarihi, bir başka açıdan bakıldığında bir nevi göçmenliğin tarihidir. Tarih kitaplarında nüfus artışı, kuraklık, salgın hastalıklar ve savaş baskısı ile gerçekleştiği aktarılan ve kavimler göçü olarak adlandırılan fevkalade gelişmeler çok sayıda köklü medeniyetin yıkılmasını ya da yenilerinin kurulmasını sağlamıştır.

Sadece insanlar değil, yeryüzündeki canlıların da bir kısmı, aynen insanlar gibi, mevsimler nedeniyle rutin olarak düzenli veya şartlar elverdiğinde yahut zorladığında arızı olarak göç etmektedirler. Birçok faktörün etkisi ile Türkiye son 20 yılda göçmenler için bir çekim merkezi haline gelmiştir. Göç, kontrollü ve karşılıklı rıza ile gerçekleştiğinde pek sorun olarak görülmemektedir. Bu durumda göç, bireyler veya ülkeler açısından bir yenilenme ve imkân yaratma aracıdır. Ancak, Suriyeli göçmenlerde olduğu gibi, savaş ortamından kaçış zorunluluğu nedeni ile oluştuğunda birçok istenmeyen sonuca yol açmaktadır. Türkiye'de son yıllarda bu konu gündemin ilk sıralarına yükselmiş, siyasi partiler arasında seçim kazandıracak/kaybettirecek bir olguya dönüşmüştür.

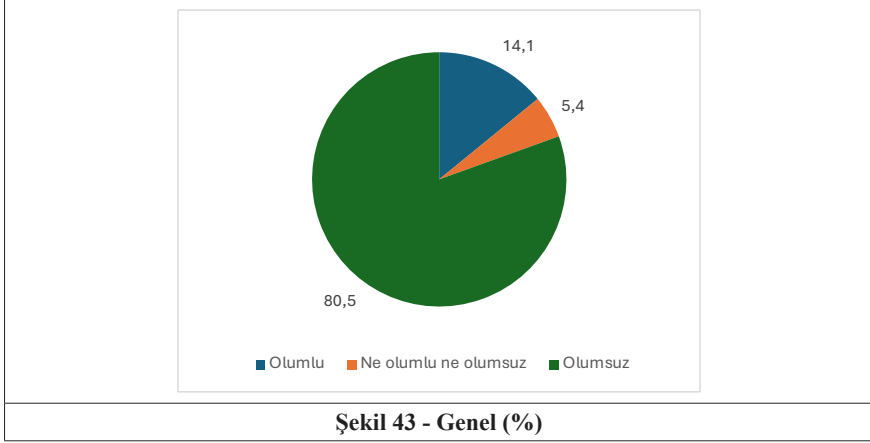
Çalışmaya katılanların büyük çoğunluğu (%83) tüm göçmenlerin Türkiye'den gönderilmesi gerektiğini düşünmektedir (Şekil 42). Bu oran, politik konularda üzerinde uzlaşma sağlanması oldukça zor bir orandır. Görüldüğü kadarı ile göçmen sorunu önümüzdeki yıllarda da gündemdeki yerini korumaya aday bir konudur.

“Tüm göçmenlerin Türkiye’den gönderilmesi lazım” görüşüne katılıyor musunuz?

Çünkü Türkiye’nin göçmen politikasını olumsuz bulma düzeyi (%81) çok yüksektir (Şekil 43). Her ne kadar bu tutum katılımcıların belirli özelliklerine göre anlamlı farklılaşmalar gösteriyor olsa da bu denli yüksek uzlaşma varken bu farklar üzerinden yorum geliştirmek hayli zordur.

Türkiye'nin bugün uyguladığı göçmen politikasını nasıl buluyorsunuz?

Kadınlar ve Ev Hanımlığı

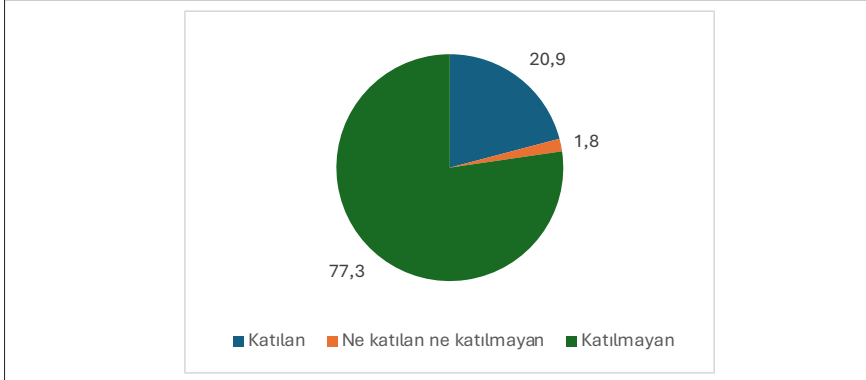
Toplumların, özellikle son yüzyıllarda, yaşadıkları değişim süreci aile içindeki kadın-erkek rollerini değiştirirken, çalışma hayatında da kadınların daha fazla yer almasına sebep olmaktadır. Modern öncesi toplumlarda ev içi ve ev dışı ayrımı en temel ayrımlardan biriydi ve ev dışı işler erkeklere, ev içi veya evle bağlantılı işler de büyük oranda kadınlara paylaştırılmıştı. Bu iş bölümünü makul ve meşru gösteren bir ortam ve anlayış söz konusuydu. Sanayileşme ve modernleşme ile birlikte değişen ev içi ve ev dışı ayrımı, kadın ve erkekler için tanımlanan rolleri de alt üst etmeye başladı. En temel farklılıklardan biri, ev içi veya evle ilişkili işlerin ücretsiz, dışardaki işlerin ücretli hale gelmesi idi. Bunun önceden tahmin bile edilemeyecek etkileri oldu. Giderek ev içi işlerin teknoloji yardımı ile kolaylaşması ve kadın hakları savunuculuğunun güç kazanması kadınlar için ev dışında da çalışmak için uygun koşullar oluşturdu. Zamanla kadın ve erkek işi ayrımı zayıfladı ve eski keskin iş tanımları yumuşamaya başladı.

Nitekim Türk toplumunun büyük çoğunluğu (%77) kadınların en iyi yaptığı işin ev hanımlığı olduğu görüşüne artık katılmamaktadır (Şekil 44). Bu düşüncede olanların oranı yaklaşık %21'dir. Her iki cinsiyettekilerin çoğunluğu bu görüşe katılmasa da kadınlardan bu görüşe katılmayanların oranı (%84) erkeklerden (%71) bir hayli fazladır (Şekil 44.1). Kadınların görev ve sorumluluklarına dair tasavvurlarda cinsiyetin farklılaştırıcı bir faktör olduğu açıkça görülmektedir. Söz konusu görüşe eğitim düzeyi düşük olanların %64'ü katılmadığı hâlde bu oran eğitim düzeyinin yükselmesiyle artmakta ve yüksek eğitimlilerde %91'e çıkmaktadır (Şekil 44.2). Eğitimin dönüştürücü etkisi burada da açıkça kendisini göstermektedir.

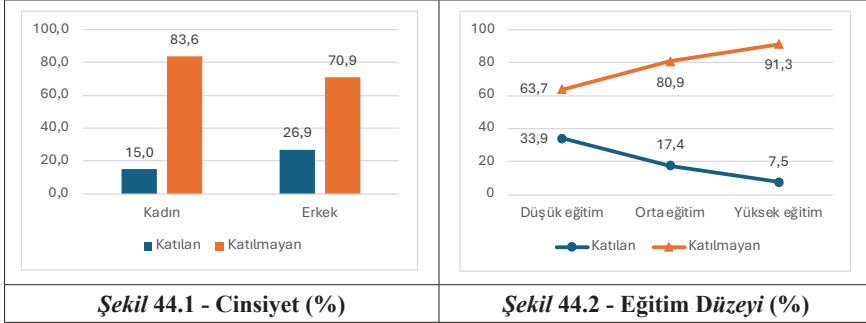
Ev hanımlığı, ücreti piyasada takdir edilmeyen, tümüyle homojen ve özel bir beceri gerektirmeyen bir çalışma alanı konumundadır. Hatta ev hanımlarının iş durumunu betimlemek için “çalışmıyor” ifadesi yaygın biçimde kullanılmaktadır. Zira “çalışma” daha çok piyasada ücret veya gelir karşılığı olan faaliyetleri kapsamaktadır. Yani ev hanımlığı, toplum hayatı için çok hayati ve vazgeçilemez işlerin (yemek pişirme, temizlik, yaşlı, hasta ve çocuk bakımı vb.) yapılmasına karşın “çalışma” olarak bile nitelenmemektedir.¹⁴³ Araştırma, düşük değerli tanımlanan böyle bir alanın kadınların temel faaliyet alanı olarak görülmesinin, cinsiyetler arası adalet ve hakkaniyet bakımından, özellikle kadınlar açısından kabul edilebilir olmadığını göstermektedir.

143 Çalışma hayatında kadının yerinin gelişiminin seyri ve çalışma kavramının anlam dönüşümü için bkz. Zekiye Demir, “İş”te Kadın: Çalışma Hayatında Kadın ve Dindarlık (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2020).

“Kadınların en iyi yaptığı iş ev hanımlığıdır” görüşüne katılıyor musunuz?

Şekil 44 - Genel (%)

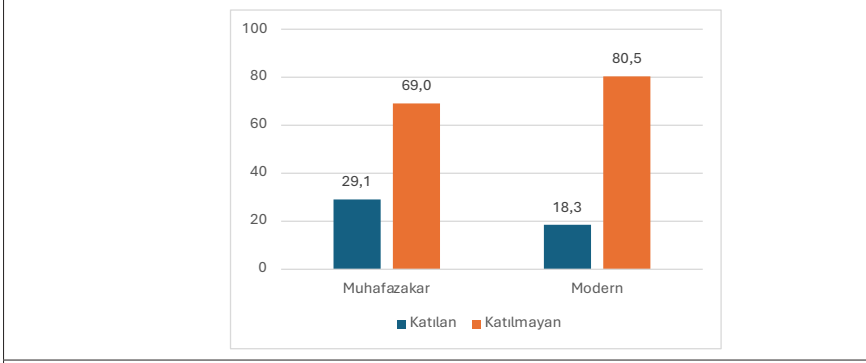
Şekil 44.1 - Cinsiyet (%)

Şekil 44.2 - Eğitim Düzeyi (%)

Hem muhafazakâr kimliğin hem de modern kimliğin güçlü olduğu kesimlerde kadınların en iyi yaptığı işin ev hanımlığı olduğu görüşüne katılmayanlar çoğunluktadır. Bununla birlikte, modern kimliğin ön planda olduğu bireylerin söz konusu görüşe katılmama oranı (%81) muhafazakâr kimliği belirgin kesimlerin bu görüşe katılmama oranından (%69) çok daha yüksektir (Şekil 44.3). Elbette, muhafazakâr olmayan kesimlerde “ev hanımlığı” kavramına karşı geliştirilen negatif anlam yükü de burada ortaya çıkan sonuçları kısmen belirlemektedir. Dünya Değerler Araştırmasında Türkiye’de ev hanımlığı ile bir işte çalışmanın aynı düzeyde olduğuna inanç %62 oranında kabul görmekteydi.¹⁴⁴

¹⁴⁴ “WVS Wave 7”.

“Kadınların en iyi yaptığı iş ev hanımlığıdır” görüşüne katılıyor musunuz?

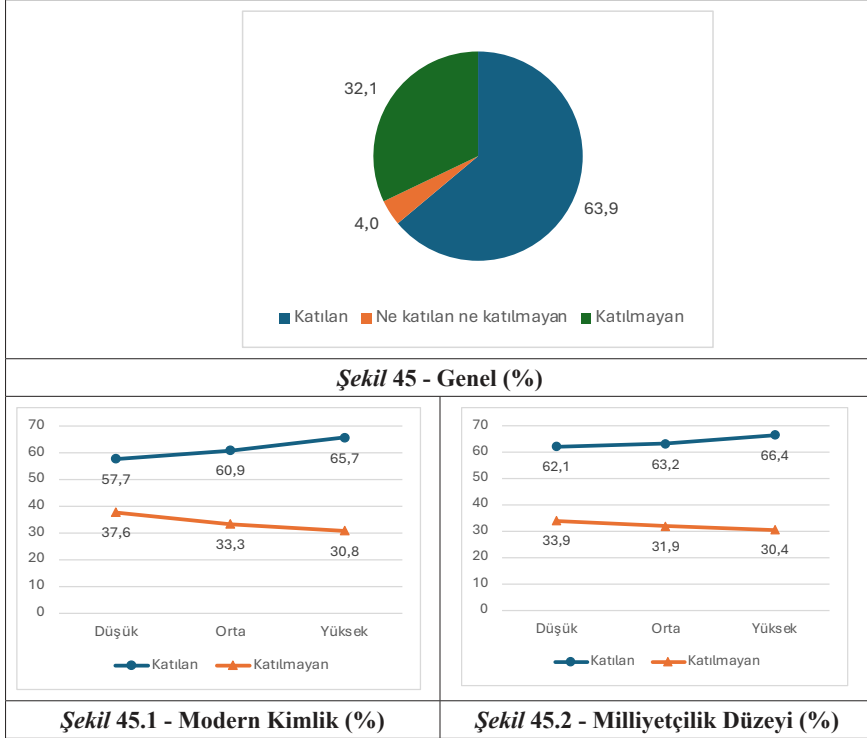
Şekil 44.3 - Sosyo-Politik Kimlikler¹⁴⁵ (%)

Toplumun çoğunluğu (%64) kadının kocasına ve toplumsal geleneklere itaat etmek zorunda kaldığı günlerin geçmişte kaldığını düşünmektedir.¹⁴⁶ Bireylerin %32'si bu görüşe katılmamaktadır (Şekil 45). Önceki soruya kıyasla burada daha düşük bir katılımın gözlenmesi, kısmen de olsa sorunun geniş kapsamından kaynaklanıyor olabilir. Kocaya itaat etmemek anlaşılabilirse de toplumsal geleneklere itaat etmemek (uymamak) sınırları tam belirlenmemiş bir ifadedir.

¹⁴⁵ İlgili kimliklerde yüksek düzeyde olanların yüzdeleri verilmiştir.

¹⁴⁶ Sağ-kanat yetkeçiliği ölçeğinden uyarlanan bir sorudur. Orijinali “Kadının yeri, nerede olmak istiyorsa orasıdır. Kadının kocasına ve toplumsal geleneklere itaat etmek zorunda kaldığı günler artık geçmişte kalmıştır” şeklindedir.

Bazı insanlar “Kadının kocasına ve toplumsal geleneklere itaat etmek zorunda kaldığı günler artık geçmişte kalmıştır” görüşünü savunuyor. Siz bu görüşe katılıyor musunuz?

Modern kimlik güçlendikçe kadının kocasına ve toplumsal geleneklere itaat etmek zorunda kaldığı günlerin geçmişte kaldığı düşüncesinde olanların oranı artmaktadır (Şekil 45.1). Aynı artış daha sınırlı olarak milliyetçilik düzeyinin (Şekil 45.2) belirginleşmesiyle de ortaya çıkmaktadır.

Mahkemeler Bağımsız ve Tarafsız mı?

Adalet, bir toplumun en üst kategorideki temel değerlerindendir. Birden çok kişi bir araya geldiğinde aralarındaki ilişkinin adaletli olup

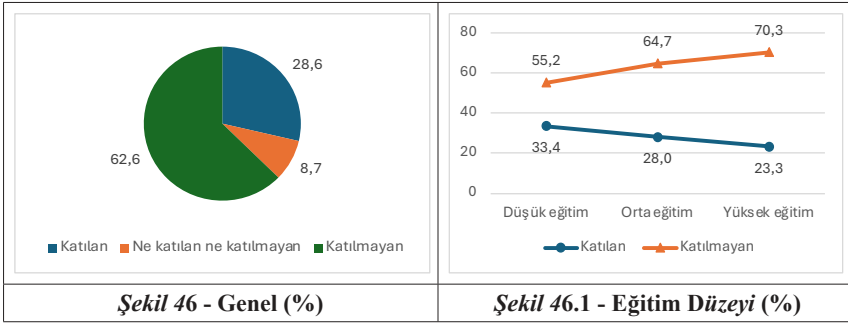
olmaması birlikteliğin devamının sağlanmasında asıl belirleyicilerden biridir. Adaletin sağlanmasında iki unsur etkilidir. Birincisi kuralların adaleti sağlamaya dönük tesis edilip edilmediği, ikincisi kuralların adaleti sağlama amaçlı olarak titizlikle herkes için aynı biçimde çalıştırılıp çalıştırılmadığıdır. Esasen “usul adaleti”nin “dağıtım adaleti”nden daha önemli algılandığına dair birçok tartışma bulunmaktadır.¹⁴⁷ Kuralların adaleti ihlal ettiği düşüncesi toplumda yaygın kabul görürse o kuralların adaleti sağlayacak biçimde değiştirilmesi işin görece kolay yönüdür. Kuralların kendisinde bir sorun görülmediği hâlde uygulayıcıların tarafgir davranmasının nasıl giderileceği daha büyük bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun için güç sahiplerini ve tarafgir davranan uygulamacıları düzelterek yeni düzenlemeler yapmak gerekmektedir. Bu yeni düzenlemelerin hayata geçirilmesi, uygulayıcıların uygun davranmasına bağlı olduğunda bir kısır döngü ortaya çıkmaktadır. Bu kısır döngüyü ancak mahkemeler kırmaktadır. Mahkemeler geçerli kuralların herkese uygulanmasının teminatıdır. Hakkının yendiğini düşünenlerin mahkemelere başvurup hakkının kendisine verilmesini sağlama imkânı vardır. Bu sebeple toplumun, kurallara uygun davranılıp davranılmadığını denetleyen mahkemelerin işleyişi konusundaki kanaatleri çok önemlidir. Şu veya bu sebeple mahkemelerin düzgün çalışmadığı kanaati egemen ise gerekli düzenlemeler ile sorunların aşılması beklentisi kaybolmaktadır. Bu yolla politik ve idari kurumların sorun çözme yeteneklerine olan güven de düşmektedir. Uzun yıllardır ülkemizde yapılan kamuoyu araştırmalarında kurumsal performans olarak yargıya güven genelde düşüktür.

Tüm zamanlarda ve toplumların tamamında mahkemelerin bağımsız ve tarafsız çalışması tartışmasız beklenen durumdur. Hal böyleyken toplumun %63'ü Türkiye’de mahkemelerin bağımsız ve tarafsız şekilde karar verdiğini düşünmemektedir (Şekil 46). Bu anlamda, mahkemelere

147 E. Allan Lind ve Tom R. Tyler, *The Social Psychology of Procedural Justice* (Springer Science & Business Media, 2013).

tam güvenenlerin oranı %29'dur. Eğitim düzeyi düşük olanlar arasında mahkemelerin bağımsız ve tarafsız şekilde karar verdiğini düşünenlerin oranı (%33), yüksek eğitimlilerden aynı şekilde düşünenlerin oranından (%23) daha yüksektir (Şekil 46.1). Mahkemelere güvenmeyenlerin oranı ise eğitim düzeyinin yükselmesiyle birlikte artmaktadır.

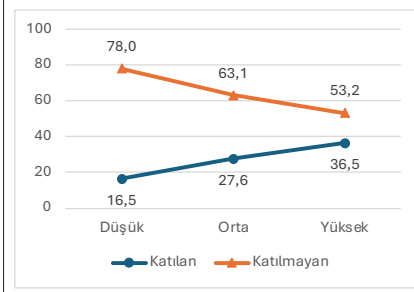
“Türkiye’de mahkemeler bağımsız ve tarafsız şekilde karar veriyor” görüşüne katılıyor musunuz?

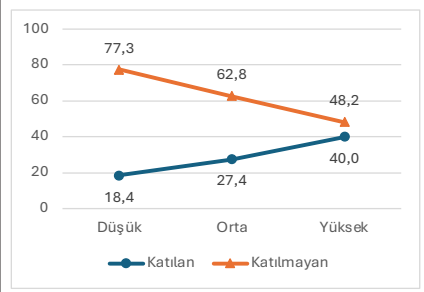
Gerek muhafazakâr kimliğin (Şekil 46.2) gerekse milliyetçilik düzeyinin (Şekil 46.3) güçlü olmadığı kesimlerde %80’e yaklaşan mahkemelere güvensizlik, bu kimliklerin belirgin olduğu gruplarda azalmaktadır. Mahkemelere güvenenlerin oranı ise her iki kimlik güçlendikçe artmaktadır. Yine de güvenenlerin artmış durumdaki oranı bile mahkemelerin bağımsız ve tarafsız şekilde karar verdiğine inanmayanların oranına ulaşmamaktadır. Bu bulgunun yorumu çok kolay değildir. Hak arama yollarının genişlemesi, mahkemelerin iş yoğunluğu yanı sıra onlardan beklentiyi de artırmaktadır. Yargıya güven konusundaki bu verilerin mutlak değerlerine değil zaman içinde değişimine bakmak daha doğru olabilir.¹⁴⁸

148 Zira bazı toplumsal göstergelerin yüzde oranları mutlak değer olarak çok fazla fikir vermeyebilir. Onları benzer toplumların o konudaki ortalama oranları ile mukayese ederek yorumlamak gerekir. Örneğin dünya ortalaması yüzde altı olan bir suçun ülke ortalamasının yüzde dokuz olması, yüz üzerinden bir oran olarak bakıldığında çok düşük

“Türkiye’de mahkemeler bağımsız ve tarafsız şekilde karar veriyor” görüşüne katılıyor musunuz?

Şekil 46.2 - Muhafazakâr Kimlik (%)

Şekil 46.3 - Milliyetçilik Düzeyi (%)

olmasına rağmen çok yüksek olarak görülmelidir. Veya benzer ülkelerin ortalamasının yüzde 80 olduğu yaşam memnuniyetinin bir ülkede yüzde 70 olması çok düşük olarak görülebilir.

ÖZET VE DEĞERLENDİRME

Bu araştırma ile din, ekonomi ve siyaset alanına ilişkin sınırlı sayıda bazı temel değerler esas alınarak, farklı zamanlarda, farklı kurumsal çatılar altında yapılan değer eksenli araştırmalara bir yenisi eklenmektedir. Bu üç alan, hemen herkesin az ya da çok bilgi sahibi olduğu ve yine sonuçlarına da az ya da çok ilgi duyduğu alanlardır. Soruların seçiminde sıcak gündemlere karşı görece dirençli temalar olmasına özen gösterilmiş, 2024 yılı itibariyle bir Türkiye fotoğrafı çekilmeye çalışılmıştır. Türk toplumunda yerleşik birçok farklı kimlik, genel hayata bakış üzerinde etkili olduğu düşünüldüğü için araştırmalarda yoğun biçimde kullanılmaktadır. Bu çerçevede araştırmanın birinci bölümün metodoloji kısmında detaylı olarak açıklandığı üzere araştırma konuları iki temel kimlik bağlamında incelenmiştir.

Araştırmanın göze çarpan ilk bulgularından biri, geçmişte toplumu incelemede işlevsel olan bazı kimliklerin artık eskisi kadar o işlevleri görmedikleri, buna karşılık başka bazı kimliklerin daha genel kabul görmeye başladığı, özellikle de politik yelpazeyi tanımlayan kimliklerin değişmekte olduğudur. Bu sebeple, ilgili bölümlerde kimliklere atfen yapılan yorum ve açıklamaların ve burada yapılacak değerlendirmelerin, bu değişimin seyrine ve hızına bağlı olarak bundan sonra da aynı kalmayabileceğini söylemek mümkündür.

Bugün itibariyle modern kimlik, toplum içinde en yaygın kimlik olarak gözükmektedir. Bu kimliği kendine uygun görmeyenlerin oranı sadece %13 düzeyindedir. Öte yandan muhafazakâr kimlik de, karşıtlarının oranı %28 düzeyinde olsa da, toplumun yarısından fazlası tarafından kabul görmektedir. Bir kimliğin toplum içindeki benimsenme durumunda, taraftarlık düzeyi kadar karşıtlıklar da etkili olmaktadır. Bazen farklılaşmanın ciddiyetini bu ikisi arasındaki fark belirlemektedir. Taraftarları kadar karşıtları da çok olan bir kimlik, birleştiricilikten

daha çok ayrışmanın işaretlerini taşır. Bu sebeple kimlik tartışmalarında benzeşmeden daha çok farklılaşma üzerine odaklanılmıştır.

Geçmiş kuramsal ve uygulamalı çalışmalar muhafazakâr kimliğin karşıtı olarak laik, solcu, Kemalist bir kimliğin olduğunu gösterir, birçok durumda cumhuriyetçilik, demokratlık, Atatürkçülük gibi yoğun kabul gören kimlikler muhafazakâr ya da Kemalist-solcu kimlikle yüksek düzeyde ilişki göstermez, analiz dışı kalırlardı. Bu araştırmanın yapıldığı konjonktürde artık Kemalist, sağcı ve solcu kimliklerin yüksek oranda geçerliliğini yitirdiği, bunun yerine kitlelerin daha geniş bir kimlik altında buluştuğu anlaşılmaktadır.

Kimlik bağlamında araştırmada elde edilen bulgulardan bir diğeri, Atatürkçülüğün daha önce ayrıştırıcı bir kimlik olarak öne çıkarken şimdi toplumun çoğunluğu (%71) tarafından sahiplenilir hale gelmiş olmasıdır.¹⁴⁹

Burada, baskı altında oluşan tutum ve kimliklerdeki değişim konusunda bir noktaya dikkat çekmek uygun olacaktır. Serbest ve süreli seçimlerin yapılması, eşit oy hakkı, rekabetçi siyasal parti sistemi, politik rejim olarak cumhuriyet veya meşrutiyet, demokrasi, hukuk devleti, insan hakları, eşitlik gibi özü itibarıyla bütün toplumlarda geniş halk kitlelerinin lehine sonuçlar vermesi beklenen modernleşmenin birçok değer ve araçlarına ilgili kesimlerde tepkisel bir yaklaşımın olduğu gözlenmektedir. Son tahlilde Batının deneyimi ile şekillenmiş olsa da bu değer ve uygulamaların batı dışı toplumlarda da halk kitlelerinin aleyhine sonuçlar üreteceği algısının kökenine inmek gerekir. Bu tepkinin ana gerekçesi

149 “Atatürk ile barışma” olarak isimlendirilebilecek bu durum, din sosyologlarının dikkat çektiği bir konudur. Bkz. Necdet Subaşı, *Sosyoloji Günlükleri: Din, Diyanet ve Yeni Toplumsallıklar* (Mahya Yayıncılık, 2022). Atatürkçülük cumhuriyet elitlerinin uzun dönem tartışmasız baskın kimliği haline gelmiştir ve bu kimlik aleyhine görüş beyan etmek yasal olarak yasaklanmıştır. Bu sebeple adeta ülkede iktidar kullanımının meşruiyetinin endekslediği Atatürkçülük kimliğinin, diğer kesimlerin bu merkez elitler ile birbirine yaklaşma arzusunun mu yoksa iktidara gelme ve orada kalma isteğinin mi bir sonucu olarak benimsendiği (veya öyle bir görüntü verildiği) hala taze bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Batıdan gelen sömürge, savaş ve hegemonyaya karşı direnme olsa da bunun şekillenmesinde ulusal veya yerel elitlerin tutumu da oldukça etkilidir. Bu tepkinin ne kadarının kitlelerin bu araç ve değerlerin sadece Batı kökenli olmasından, ne kadarının da tersine etnik merkezci¹⁵⁰ bir yaklaşımla kendi toplumlarını aşağılayan, en iyi ihtimalle küçümseyen batı hayranı üçüncü dünya elitlerinin kendi halklarına yönelik baskıcı muamelelerine olan tepkiden kaynaklandığı üzerine düşünmeye değer bir konudur. Geniş halk kitlelerinin, onlar üzerinde baskı kuran Batı hayranı ulusal elitlere olan tepkilerini, kısa yoldan Batı karşıtlığı biçiminde ifade etmiş olmaları muhtemeldir. Hayatlarını kolaylaştıracak ama Batıdan gelen teknoloji ve maddi üretime (tüketim ürünleri, tedavi yöntemleri, ara mallar vb.) yönelik olarak benzer derecede oluşmayan böyle bir tepkinin, siyasal alanda güçlü biçimde ortaya çıkması göz önüne alındığında, batı dışı toplumlarda elit-halk karşıtlığında, batı yanlısı elitlerin kendi halklarına uyguladıkları baskının, batı karşıtlığını güçlendirici bir etkisi olacağı ihtimali güç kazanmaktadır.

Nitekim bu bağlamda, ünlü sosyolog Peter Berger Batı dışı ülkelerde modernleşme sürecinde dine yönelmenin arkasında baskıcı ulusal yönetimlere dönük tepkinin önemli bir yer tuttuğunu ileri sürer. Ona göre birçok ülkede küçük bir azınlığı oluşturan seküler elitlerin geniş kitlelerin yaşam tarzları üzerindeki baskısı, onlara tepki olarak bu kesimlerin dine yönelmesine yol açan faktörlerden biridir. İronik bir şekilde dine yönelim, ona göre, bir yönüyle doğrudan dinî olmayan bir gerekçeye dayanmaktadır.¹⁵¹

Türkiye’de modernleşme sürecinde geniş halk kitlelerindeki Batı

150 Etnik merkezcilik, tüm bakış ve değerlendirmelerde içinde yaşadığı topluma ait değerleri merkeze koyup diğerlerini bunların ışığında ele alma; *tersine etnik merkezcilik* (inverse ethnocentrism) ise, mensup olduğu veya içinden çıktığı topluluğu diğerlerinden daha aşağı ve ikincil olarak değerlendirme eğilimidir.

151 Peter L. Berger, “The secularization of the world: A global overview”, içinde *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, ed. Peter L. Berger (William B. Eerdmans Publishing, 2007), 1-18.

değer ve kurumlarına yönelik tutumlarda ve benimsenen kimliklerdeki değişimlere bir de bu gözle bakmak ufuk açıcı olabilir.

Aşağıda Tablo 4'te, araştırmada kullanılan tüm sorulara iki kimliği yüksek düzeyde taşıyanların verdikleri cevapların “olumlu” yüzdeleri ve iki kimliğin görüş farkının büyüklüğünü göstermek amacıyla oran farkının mutlak değeri toplu olarak verilmiştir. Soru bazında diğer kırılımlar ilgili bölümlerin altında ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu bölümde farklılaşmanın yüksek düzeyde gözlemlendiği alanlar ve benzerlikler vurgulanmaya çalışılacaktır.

Tablo 4 Modern ve Muhafazakâr Kimliklerin Farklılaşması (%)

MADDE	Modern (%)	Muhafazakâr (%)	Fark
Şans yoksa başarı olmaz	48,5	46,3	2,2
Başarı için torpil gereklidir	65,4	58,8	6,6
Çalışan kazanır	67,7	77,5	9,8
İşsizliğin sebebi iş beğenmemektir	53,7	68,5	14,8
Nükleer santraller yapılmalıdır	45,2	54,6	9,4
Batı insan haklarını politik aracı olarak kullanmaktadır	66,7	66,5	0,2
Demokrasi Türkiye'de işlemez	47,0	43,3	3,7
Göçmenler gönderilmelidir	86,0	79,9	6,1
Ülkeyi kurtarmak için gelenek, lider ve aykırıları susturmak	68,9	75,2	6,3
Türkiye'nin göçmen politikası	11,5	19,4	7,9
Demokrasi en ideal yönetim biçimidir	76,4	68,1	8,3
Devlet din işlerine karışmamalıdır	67,2	50,9	16,3
Devlet laik olmalıdır	89,0	71,8	17,2
Dindarlar devlet yönetimine daha çok katılmalıdır	25,2	44,8	19,6
Dindarlık için cemaat, tarikat gereklidir	9,7	18,8	9,1
İslam ekonomik gelişmeye engeldir	20,7	10,6	10,1
Dindarlar işte daha güvenilirdir	29,9	45,2	15,3
Dindar yöneticiler haklara daha riayet ederler	35,1	51,1	16,0
İnsanlar hayatını istediği gibi yaşamalı	51,5	41,0	10,5
Din günlük hayatta ibadetler dışında yer almalıdır	34,7	20,8	13,9
İnsanlar kendi ahlaki değerlerini geliştirmelidir	44,1	28,5	15,6
Okullarda gençlere dini eğitim verilmelidir	75,3	91,3	16,0
Ahlak için dindarlık gereklidir	25,2	44,6	19,4
Kadın ev hanımı olmalı	18,3	29,1	10,8
Kadın kocasına ve geleneklere uymak zorunda değildir	64,8	65,7	0,9
Devlet fakirlere bakmalıdır	90,6	91,0	0,4
Küreselleşme iyi bir şeydir	26,8	27,4	0,6
En iyi ekonomik model serbest piyasa ekonomisidir	38,6	35,7	2,9
Hayat pahalılığının nedeni iş insanlarının kâr hırsıdır	64,0	67,0	3,0
İnsanlar kötü niyetlidir	70,2	70,1	0,1
İnsanlara çok güvenen hayal kırıklığı yaşar	91,3	92,1	0,8
İnsanlara işitmek istedikleri söylenmelidir	60,0	63,6	3,6
İnsanlar genelde iyidir	57,7	61,6	3,9
Zor olmasa kimse çalışmaz	49,6	54,8	5,2
Mahkemeler bağımsız ve tarafsızdır	27,4	36,5	9,1
Bazı milletlerin üstün olması doğaldır	43,9	44,0	0,1
Tüm milletler eşit olsaydı daha iyi olurdu	84,7	84,3	0,4
Dünyada üstün millet yoktur	73,7	73,3	0,4
Ülke içinde eşitlik olsaydı daha az sorun olurdu	73,6	69,9	3,7
Diğer milletlere güç kullanılabilir	51,3	57,1	5,8

Açıklama: Tabloda ilk sütun soru formunda yer alan ifadeyi, sonraki iki sütun modern ve muhafazakâr kimliklere göre ilgili ifadeyi olumlu bulanların oranını göstermektedir. “Fark” sütunu ise önceki iki sütunda verilen oranların pozitif farkıdır ve bu fark ne kadar büyükse o ifadeyle ilgili iki kimliğin birbirinden ayrışma/farklılaşması o kadar yüksek düzeydedir.

Kimliklere göre farklılaşmanın gözlendiği alanların başında din-devlet ilişkisi gelmektedir. Bu konudaki tutumu ölçmek amacıyla sorulan

“Devlet laik olmalıdır”, “Devlet din işlerine hiç karışmamalıdır” sorularına verilen cevaplar, iki kimliğin en çok farklılaştığı alanlardandır. Her ne kadar her iki kimlik açısından da toplumun yarısından fazlası olumlu görüş beyan etse de muhafazakârlar arasında laiklik ile ilgili mesafeli duruşun bir ölçüde devam ettiği anlaşılmaktadır. Modern kimliği baskın olanların her iki görüşe de katılım düzeyi, beklendiği gibi, daha yüksektir (farklar sırasıyla 17,2 ve 16,3 puan). Laiklik ilkesi uyarınca din devlete, devlet de dine karışmasın gibi bir görüş modernler için tutarlı olabilir. Ancak muhafazakârların bu görüşe daha az destek vermeleri ilginçtir. Normal şartlar altında dine müdahale etme eğilimi gösteren Fransa tarzı laik sistemlere kıyasla dine müdahale etmeyen ABD tarzı seküler sistemleri muhafazakâr kitlenin daha çok desteklemeleri beklenir. Böyle olmayışının iki sebebi olabilir. İlki, geçmişteki katı laiklik uygulamaları nedeni ile bu görüşün, dinin devlet otoritesi kullanılarak kamusal alandan zorla uzaklaştırılması olarak algılanmasıdır. İkincisi, devletin hiç müdahale etmediği durumlarda dinî alanın toplumda marjinal olan cemaat, tarikat türü gruplaşmaların mücadele alanına dönüşeceği kaygısıdır. Nitekim bu tür yapılanmalara “Dindarlık için cemaat/tarikat gerekli mi?” sorusuna verilen cevaplardan anlaşıldığı üzere sadece modernler değil, muhafazakârlar da uzak durmaktadır.

“Dindar insanlar devlet yönetiminde daha çok söz hakkına sahip olmalıdır” görüşü, iki kimliğin en fazla ayrıştığı konudur. Aslında bu görüşe katılanların oranı, muhafazakârlar arasında da %50’nin altındadır. Ancak, bu oran da modernlerin oranıyla kıyaslanınca oldukça yüksek olmasına rağmen genel eğilim, devlet yönetimiyle ilgili olarak dindarlığın ayırt edici bir kıstas olarak algılanmadığıdır.

Toplumun %70’inin kendisini dindar olarak tanımlamasına karşın devlet yönetiminde “daha fazla dindar insan olması gerektiği” görüşüne bu düzeyde katılmaması, üzerinde durmaya değer diğer önemli bir bulgudur. Bunun, AK Parti ile ülkede 20 yılı aşkın bir süre iktidarda bulunanların,

zamanla etkili sorun çözebilme becerisi yerine pozitif ayrıştırıcı bir özellik olarak dindarlıklarını öne çıkarmalarına ve dindarlığın gerektirdiği tutum ve davranışların beklentileri karşılamamasına duyulan tepkiden kaynaklanabileceği söylenebilir.

“Ahlâklı bir birey olmak için dindar olmak gerekir” görüşü iki kimliği en çok ayırtıran konulardan bir diğeridir (fark 19,4 puan). Ancak, dindarların devlet yönetiminde daha çok söz hakkı olmalı görüşünde olduğu gibi muhafazakârlardan bu görüşe katılanlar da %50'nin altındadır. Dindarlık özelliği devlet adamlığında olduğu gibi ahlâklılıkta da çoğunluk tarafından olmazsa olmaz bir özellik olarak görülmemektedir. İki kimlikte de özellikle modernlerde, insanlar dindar olmasa da ahlâklı olabilirler anlayışı hâkimdir.

“Okullarda gençlere yeterli din eğitimi verilmelidir” görüşü de yine iki kimliğin en ayırttığı konulardandır (fark 16 puan). Muhafazakârlar kimliklerine uyumlu bir şekilde büyük çoğunlukla bu görüşü benimsemektedirler. Ancak, modernler arasında da bu görüşe katılanların oranı %75'in üzerindedir. Dindarlığın ne devlet adamlığı ne de ahlâklılık için gerekli olmadığı görüşünün yaygın olduğu vurgusu ile bağlantılı olarak, farklı kimliklerin okullarda gençlere verilecek din eğitiminden neyi kastettiği veya ne beklediği daha detaylı araştırılması gereken bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Burada bir kurum olarak dinden çok, yaşanan dönemde dindar kimliğiyle öne çıkan insanlarla ilgili bir tutum yansıtıyor olabilir. Zira devlet gözetiminde okullarda din eğitimi verilmesine dönük olumlu yaklaşımın, dindar kimliğin somut olarak neleri içerdiğine dair beklentileri yeterince karşılamadığı anlaşılmaktadır. Buradaki tutum farklılaşması da dâhil politik olarak kutuplaşmış toplumlarda iktidar veya muhalefet yanlısı olmak, diğer birçok konuda tutum farklılaşmasının ana sebebi olabilir. Bu gibi nedenselliğin zor keşfedildiği durumlarda döngüsel nedensellik ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Zaten bireysel tercihlerde farklar olduğundan politik tercihler, iktidar ve muhalefet olarak ayırmış

olabileceği gibi, karşıt politik kamplarda bulunuyor olmak bu konularda da zıt görüşlerin benimsenmesine yol açıyor olabilir. Kutuplaşma düzeyine bağlı olarak iktidar yanlıları yapılan her şeyi gayet isabetli, karşıtları da isabetsiz olarak değerlendirme eğiliminde olurlar. Kutuplaşma arttıkça bu tür bir kategorik değerlendirme ihtimali de artmaktadır.

İki kimliğin çok farklılaştığı bir diğer alan din-sosyal hayat ilişkisinin irdelendiği bölüm ve sorularda gözlenmiştir. “İnsanlar kutsal kitaplara ve dine daha az önem verip onların yerine kendi ahlâkî standartlarını geliştirmelidir” görüşünde iki kimlik grubu bir ölçüde ayrışmakla beraber (fark 15,6 puan) bu görüş modernlerin çoğunluğu tarafından da kabul görmemektedir. Dahası, bu görüş yükselen değerlerden bireyciliği vurguladığından sonuçta ortaya çıkan olumlu kanaatin önemli bir kısmı da laiklikten ya da din karşıtlığından çok, genel değer araştırmalarının en yüksek değerleri arasındaki “özerklik” temasını destekleme güdüsünden kaynaklanıyor olabilir. İnsanların kendi kararlarını kendilerinin vermesi ve başkalarının müdahalesi olmadan insanın kendi kendini yönetiyor olması dönemin yükselen bir değeridir. Dikkat çekici olan, bu görüş, insanlar kutsal kitapları ve dinî bırakıp bildiği gibi yaşamalı da dememekte, kendi “ahlâkî” standartlarını geliştirmeli demektedir. Birçok düşünüre göre seküler ahlâk mümkündür ve son ürün “ahlâk” ise burada sorun yoktur. Çünkü “ahlâklı davranış bizatihi iyidir” gibi bir anlayış vardır. Bu kadar yönlendirici bir görüşte bile toplumun çoğunluğunun kutsal kitap ve dine daha az önem verilmesini doğru bulmaması, bu tutumların toplumda ne kadar köklü bir yeri olduğunu göstermektedir.

Benzer durum “Dinin günlük hayatta ibadetler dışında hiçbir yeri olmamalıdır” görüşünde de gözlenmiştir (fark 13,9 puan). Bu da ahlâklılık için dindarlığı şart koşan görüşe benzer oranda karşılık bulan bir görüştür. Muhafazakârlar daha çok karşı çıksa da modernlerin de bu görüşü genel olarak kabul etmediği gözlenmektedir. Yani, insanların kendi ahlâkî standartlarını geliştirmesi ve dinin sadece ibadet alanıyla sınırlandırılması

gibi dinî sosyal hayattan tamamen dışlayıcı bu tutum iki kimlik tarafından da büyük oranda reddedilmektedir.

“Bazı insanlar, gelecekte dinin toplum hayatındaki etkisinin gittikçe artacağını söylüyorlar. Bazıları da dinin toplum hayatındaki etkisinin gittikçe azalacağını söylüyorlar. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?” konusuna bakıldığında her iki kimlik arasında da dinin etkisinin artacağını düşünenlerin oranı %35, dinin etkisinin azalacağını düşünenlerin oranı %45 düzeyindedir.

Bilindiği gibi modernleşme kuramları dinin kurumsal etkisinin zaman içinde zayıflayacağını, birçok alanda baskın veya tekel durumdaki bilgi işlevini kaybedeceğini ileri sürmektedir. Kuramcılara göre bu hem “kaçınılmaz” hem de “arzulanın” bir sonuçtur. Karşıt kampta ise Hz. Peygamber döneminden uzaklaştıkça insanların dinden uzaklaşacağı, kötülüğün hüküm süreceği ve sonrasında kıyametin kopacağı “ahir zaman” söylemi yaygın kabul görür. Bu da “kaçınılmaz” ama modernleşme kuramlarındakilerden farklı olarak “arzulanmayan” bir sonuçtur. Bu söylemlerin biri ya da her ikisi birlikte toplum genelinde yaygın bir inanç haline gelmiş görünmektedir. Dinin toplumsal hayattan dışlanmasına karşı çıkışa ve din eğitime verilen yaygın desteğe bakılırsa toplumun geneli için gelecekte dinin etkisinin azalacağı beklenmekle birlikte bunun pek de arzulanmayan bir sonuç olduğu söylenebilir.

Kimlik, siyasi konulara bakışta farklılık kaynağı olması muhtemel önemli değişkenlerden biridir. Siyaset hem kimliklerin şekillendiği hem de doğrudan veya dolaylı biçimde yarıştığı bir toplumsal alandır. Siyasetin nasıl bir kurumsal çerçeve içinde yapılacağı, temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması, yabancıya bakış, lider ve kurumların rolünün ne olduğu gibi konularda kimlikler ayrıştırıcı özellikler gösterir.

Tablo 5 Kimlikler Ayrımında Politik Tercihler (%)

Tercihler		Modern (%)	Muhafazakâr (%)	Fark
Toplumsal refah mı, ülke savunması mı?				
	Refah	46,8	34	12,8
	Savunma	46,9	58,3	11,4
Üretim mi çevre mi?				
	Üretim	54,8	55	0,2
	Çevre	41,7	41,6	0,1
Başarısızlığın sorumlusu kim?				
	Toplum	46,3	50,9	4,6
	Birey	26,9	24,6	2,3
Temel haklar mı toplumsal refah mı?				
	Temel haklar	41,7	34,3	7,4
	Toplumsal Refah	52	58,2	6,2
Lider mi kurumlar mı?				
	Lider	48	62,6	14,6
	Kurumlar	48,1	33,1	15
Din gelişecek mi zayıflayacak mı?				
	Gelişecek	35,4	35,3	0,1
	Zayıflayacak	45,1	45,7	0,6
İslamın farklı yorumlarına hoşgörü mü, tek bir yorum mu?				
	Hoşgörü	44,5	38,6	5,9
	Tek yorum	47,5	54,4	6,8

Politik tercihler bağlamında kimlikler arası en belirgin fark “Lider mi, kurumlar mı?” konusundaki tercihtir (fark 14,6 puan). Muhafazakârların güçlü lider cevabını modernlere kıyasla daha fazla vermiş olmaları, bu kitleye daha çok hitap eden güçlü bir lider döneminde olduğundan konjonktürel bir sonuç olabilir. Ancak, muhafazakâr kitlenin otoriteryen eğiliminin yüksek olmasının bir sonucu olarak kurumlara kıyasla lideri daha somut bir otorite figürü olarak tercih ettiği de düşünülebilir. Güçlü liderliğin demokrasiler açısından büyük avantajları olduğu gibi potansiyel riskleri olduğu da genel gözlemler arasındadır. Öte yandan güçlü liderlik her zaman kurumlara dağıtılan yetkileri kendi üzerinde toplayarak otoriteryen eğilimler geliştirmeye açıktır. Dahası, karizma ile kitle arasında döngüsel bir ilişkinin ortaya çıkması demokratik sürecin hızla popülizme evrilmesine yol açabilir. Dolayısıyla, güçlü kurumlara kıyasla liderliğin demokrasiyle ilişkisi daha kırılgandır. Ama yine de sağladığı kolaylıklar sebebiyle olsa gerek toplumun yarısından fazlasını (modernler arasında da yaklaşık %50) güçlü lider görüşüne yakınlaştırmaktadır.

Bu konuyla ilgili bir diğer soru da “Bazı insanlar ‘Ülkemizi krizlerden kurtarmak için, geleneksel değerlerimize dönmek, kararlı liderleri işbaşına getirmek ve zararlı fikirleri yayanları susturmak gereklidir’ görüşünü savunuyor. Siz buna katılıyor musunuz?” sorusudur. Muhafazakâr kimlik buradaki otoriteryen görüşü oldukça yüksek düzeyde desteklemektedir. Dinin normatif emir ve yasaklar bütünü olarak algılandığı bir iklimde dindarların özgür düşünce veya çoğunluğun düşüncesi yerine daha otoriteryen bir anlayışı benimsiyor olması bir ölçüde doğaldır. Ne var ki, muhafazakârlara kıyasla düşük olmakla birlikte modernlerin de yaklaşık %70’i bu görüştedir. Eğer bu soru gerçekten bir otoriteryen eğilime işaret ediyorsa sadece muhafazakârlarda değil toplumun genelinde bu eğilim var demektir ki bu, hangi kimlikte olursa olsun toplumun genelinin demokrasi, laiklik, din eğitimi, zararlı fikirler gibi kavramlarda özgün tanımlara sahip olabileceğini, aynı kavramların farklı içeriklerle dolduruluyor olma ihtimalini akla getirmektedir. Belki de toplum olarak ismen üzerinde uzlaşmış olan kavramların, örtük karşılıklı güven sorunu nedeniyle, güç ele geçtiğinde farklı yorumlanmasının temel nedeni budur. Uzlaşarak yaşama, bir nihai durum değil, uzlaşmış görüntüsü verme, güç elde etmeye katkısı olan bir araç olarak görülüyor olabilir. Bireylerin saklı tercihleri ile açık tercihleri arasındaki farkın açılmasının nedeni, algılanan sosyal ve siyasal baskıdır. Toplumsal kurumlar bireyler üzerindeki bu baskıyı yumuşattığında tercih çarpıtması azalır, kişinin gerçek tercihleri ile açıkladığı tercihleri arasındaki makas kapanır.

Bu kadar ayrıştırıcı konudan sonra, kimlikler arasında benzerlik gösteren konulardan da bahsetmek yerinde olacaktır. Bunların ilki bir sistem olarak demokrasiye bakışla ilgilidir. “Demokrasi, eksiklikleri olsa da bugüne kadar geliştirilen en ideal yönetim biçimidir” görüşü sorgulandığında modernlerin daha yüksek düzeyde buna katıldıkları gözlemlenirse de muhafazakârlar arasında da bu görüşün oldukça yaygın olduğu tespit edilmiştir. Bir kavram olarak demokrasinin olumlu çağrışımı varsa da “Demokrasi Türkiye’de işlemez” sorusuna verilen cevapla birlikte

değerlendirildiğinde modern demokrasinin uygulamada tam olarak neye karşılık geldiği konusunda toplumda bir kafa karışıklığı bulunduğu anlaşılmaktadır.

“Bazı insanlar, hükümetin en çok öncelik vermesi gereken konunun temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi olduğunu söylerken, bazıları da toplumsal refahı artırmaya en çok öncelik vermesi gerektiğini düşünüyor? Siz hangi görüşe daha yakınsınız?” sorusuna gelen cevaplardan hem modernler hem de muhafazakârlar arasında toplumsal refah cevabının daha yaygın olduğu gözlenmektedir. Bununla bağlantılı olarak “Bazı insanlar hükümetin toplumsal refahı artırmaya öncelik vermesi gerektiğini söylerken, bazıları da hükümetin ülke savunmasını güçlendirmeye öncelik vermesi gerektiğini savunuyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?” sorusuna verilen cevaplar benzerlik ve farklılığı aynı anda vurgulamaktadır. Modernlerin yarısı toplumsal refahı öncelerken diğer yarısı ülke savunmasını önelemektedir. Hâlbuki muhafazakârlar için “toplumsal refah-ülke savunması” ikileminde toplumsal refah diyenlerin oranı modernlerin çok altında, buna karşılık, ülke savunması diyenlerin oranı da modernlere kıyasla çok yüksektir. Buradan bakıldığında, modernler içinde ülke savunmasından fedakârlık etmek pahasına temel hak ve özgürlükleri önceleyen bir kitlenin varlığı söz konusudur. Ancak, toplumsal refahı temel hak ve özgürlüklere önceleyen muhafazakâr kimlik için durum öyle değildir. “Temel hak ve özgürlükler-ülke savunması” ikileminde büyük çoğunluğun ülke savunmasını öncelediği anlaşılmaktadır. Genel bir değerlendirme olarak muhafazakâr kitlenin “şanlı tarihle” gözlenen daha yakın ilişkisi, bedeli ne olursa olsun tekrar kavuşulmak istenen, özlenen savunma gücü bu kesim açısından bir tehdide karşı temel hak ve özgürlüklerin ya da demokrasinin sınırlandırılmasını da kolaylaştırmaktadır.

Bubağlamdanükleersantral taraftarlığı dasonkertedeülke güvenliği ve enerjide bağımsızlık iması nedeniyle iki kimlik arasında ayrışmanın olduğu konulardan biridir. Batı toplumlarında da muhafazakârların nükleer

santrallere daha olumlu baktığı gözlenmektedir. Modern kitlenin bu konuda muhafazakârların altında kalması şaşırtıcıdır. Zira çevre ile ilgili tutumlarda iki kimlik arasında çok da belirgin fark yoktur. “Üretimin bol olması mı yoksa çevrenin korunması mı” diye sorulduğunda her iki grupta da üretimin bol olması daha önemli görülmüştür. Bu bulgulardan hareketle nükleer santrallere yönelik kanaatlerin çevreye fazla duyarlılıktan değil, yukarıda değinildiği gibi, muhafazakârların ulusal güvenlik, güçlü bir devlete sahip olma gibi kolektif kaygılarının etkili olduğunu söylemek daha geçerli görünmektedir. Bu da geniş otoriteryen eğilim yazını ile Dünya Değerler Araştırması bulgularıyla uyumludur. Yine de kimlikler arası farkların ötesinde genel eğilime bakıldığında, modernler arasında da aynı eğilimin daha baskın olduğunu unutmamak gerekir.

Kimliklerden bağımsız olarak toplumun büyük çoğunluğunun aynı görüş etrafında birleştiği bir başka konu göçmenlerdir. Toplumun kahir ekseriyeti mevcut göçmen politikasının yanlışlığı ve göçmenlerin ülkeden gönderilmesi gerektiği konusunda hemfikirdir. Anlaşıldığı kadarıyla Suriye’den gelen yoğun göç nedeniyle yaşanan bazı arızı sıkıntılar tüm göçmenlere genellenmiş ve neredeyse özü itibarıyla büyük ölçüde göçmen olan bir toplum, göçmen karşıtlığında birleşmiştir. Nitekim “Tüm göçmenlerin Türkiye’den gönderilmesi lazım” görüşüne katılma düzeyi muhafazakârlar arasında da modernler arasında da oldukça yüksek düzeydedir (%80 ve %86). Araştırmalar göçmen karşıtlığı ile demokrasi karşıtlığı arasında güçlü bir ilişki bulmaktadır. Burada kimlik gruplarından bağımsız bir sorun olduğu ve sorunun demokratik ilke ve değerlerin dar bir grup tarafından yeterince içselleştirilmemiş olmasından ibaret olmadığı açıktır. Orta Asya kökenlilik başta olmak üzere farklı dönemlerde göçmenlere ev sahipliği yapan ve bu yönüyle çoğunluğu göçmen olan toplumun genelinin göçmenlere karşı bir konum edinmesi ilginçtir. Bu durum, azınlık psikolojisi ile ilgili yapılan çalışmalarda da sıkça rastlanan bir olguyu gündeme getirmektedir. Yeni gelene ilk karşı çıkanlar, genellikle ondan bir önce gelenlerdir. Yeni gelenler, bir önce gelenlerin

“yerli” konumunu güçlendirmektedir. Bu sebeple sürekli göçmen gelmesi, bir yandan göçmenliği normalleştirirken diğer yandan oluşan “aşamalı yerleşme” nedeni ile yerli-yabancı ayırımını sürekli canlı tutmaktadır.

Arada farklar olsa da kimlikten bağımsız olarak toplumun büyük çoğunluğunun aynı görüş etrafında birleştiği başlıklar Batıya bakış, çalışma, iş dünyası, serbest piyasa ekonomisi ve küreselleşme konularıdır. Başarısızlıktan topluma kıyasla daha çok bireyi sorumlu tutma, çalışanın iş hayatında kazançlı çıkacağına inanç, diğer bir ifadeyle, çalışma-başarı ilişkisi, başarı için torpilin gerekliliği, başarı için şanslı da olmak gerektiği, serbest piyasa ve küreselleşme aleyhtarlığı kimlikten bağımsız olarak toplumda genel bir ortak algı bulunduğu işaret eden sonuçlar ortaya koymaktadır.

Batı dünyasının insan haklarını bir baskı unsuru olarak kullandığına dair yaygın kanaat de üzerinde birleşilen (%67) nadir konulardandır. Başarısızlıktan bireyi sorumlu tutmada muhafazakârların modernlere göre biraz daha yüksek (%51'e %46), çalışma-başarı ilişkisinde ise dinin vazettiği bir olgu olması hasebiyle doğal olarak daha yüksek farkla (%78'e %68) desteklenen görüşlerle ortaya çıkan muhafazakârların daha bireyci bir tutum benimsemesi durumu ilginç bir bulgudur. Bireyi ve başarıyı daha çok vurgulayan bir anlayış olarak Türkiye'de muhafazakâr kimliğin şekil yönünden olmasa da içerik olarak diğer kimlikten daha “çağdaş” çıkması şaşırtıcıdır. Diğer bir şaşırtıcı sonuç toplumun geneli tarafından çalışma-başarı ilişkisi bu denli kabul görüyorken başarı için torpilin de gerekli olduğu görüşünün her iki kimlikte de yaygın bir kanaat oluşudur (muhafazakâr %63, modern %65). Muhafazakârlar arasında bile torpilin gerekliliğine dair inancın yüksek olması, Türkiye'de bu konuda ciddi bir sıkıntı olduğunun açık bir işareti olabilir. “Ne kadar çalışırsan çalış, son aşamada şanslı değilsen başarılı olamazsın” görüşüne de her iki kimlik %50'nin altında da olsa benzer oranda olumlu görüş bildirmiştir (%48,5 ve %46,3). Bir bütün olarak bakıldığında, bireye yapılan vurgu ve çalışmanın değerine desteğin muhafazakârlarda modernlerden daha yüksek olması

kayda değer bir bulgudur.

Serbest piyasa ekonomisi ve küreselleşme lehinde görüş bildirenler modernler arasında %39 ve %27, muhafazakârlar arasında ise %36 ve %27 civarındadır. Serbest piyasa veya küreselleşme karşıtlığının temel nedeninin bilgi eksikliği veya bu kavramların negatif çağrışımları olduğunu düşünmek için birçok sebep olduğu söylenebilir. Zira rekabetin ve bireysel girişimciliğin hâkim olduğu, fiyatların ve üretim süreçlerinin devlet müdahalesi olmaksızın arz ve talep dengesi ile şekillendiği bir ekonomik modelin temel unsurlarının “serbest piyasa” ifadesi kullanılmadan sorgulandığı birçok araştırmada toplum tarafından olumlu bulunduğu görülen sisteme ilişkin kanaatin “serbest piyasa” ifadesiyle yapılan sorgulamalarda olumsuzla döndüğü görülmüştür. Aynı durum “küreselleşme” için de geçerlidir. Bir bakıma toplum, ifade olarak sevmediği veya içini olumsuz olarak doldurduğu kavramların sonuçlarını olumlu bulmaktadır. İnsanlığın bugünlere gelişinde başat rol oynayan ve bu terimlerle kavramsallaştırılan tarihsel tecrübeye ait kötü anıların bu kavramlara ilişkin kötü imajın ana müsebbibi olduğunu söylemek çok yanlış olmaz. Kapitalizm veya serbest piyasa geçmişteki sömürü ve kölelik anılarını, küreselleşme de girdiği her ülkede piyasayı derinden etkileyen güçlü çok uluslu şirketleri hatırlatıyor ve bu itibarla bireylerin ve toplumun zihninde karşıtlık doğuruyor olabilir. Serbest piyasa ve küreselleşmeyle ilgili kanaatlerden hareketle burada çıkan sonucun kısmen iş dünyasına (kapitalistlere) yönelik olumsuz bir tutumdan kaynaklandığı da söylenebilir. Hatta bu olumsuz tutumun doğrudan varlıklı sınıfa karşı olma ihtimali de yüksektir. Yukarıdaki tahmini doğrulayan bir bulgu devletin fakir insanlara bakması gerektiği görüşünün çok yüksek bir kesim tarafından kabul görmesi ve bu sonucun her iki kimlikte de %90’ın üzerinde desteklenmesidir. Kısaca, serbest piyasa ve onun uzantısı olarak kabul edilebilecek konularda modernler ve muhafazakârlar karşıtlıkta büyük ölçüde uzlaşmış görünmektedirler.

Kaynakça

- Acemoglu, Daron, ve Simon Johnson. *Power and Progress: Our Thousand-Year Struggle over Technology and Prosperity*. Hachette UK, 2023.
- Acemoğlu, Daron, ve James A. Robinson. *Dar Koridor: Devletler, Toplumlar ve Özgürlüğün Geleceği*. Çeviren Yüksel Taşkın. İstanbul: Doğan Kitap, 2020.
- . *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*. Çeviren Faruk Rasim Velioğlu. 9. bs. İstanbul: Doğan Kitap, 2015.
- Adorno, Theodor. *The Authoritarian Personality*. Verso Books, 2019.
- Ahmed, Raja Qaiser. “Bharatiya Janata Party, the rise of Modi and Indian foreign policy”. İçinde *Pakistan Factor and the Competing Perspectives in India: Party Centric View*, editör Raja Qaiser Ahmed, 53-73. Singapore: Palgrave Macmillan, 2022.
- Allen, Robert C., Mattia C. Bertazzini, ve Leander Heldring. “The economic origins of government”. *American Economic Review* 113, sy 10 (2023): 2507-45.
- Altemeyer, Bob. *Enemies of Freedom: Understanding Right-Wing Authoritarianism*. Jossey-Bass, 1988.
- . *Right-Wing Authoritarianism*. Univ. of Manitoba Press, 1981.
- ANAR. *Siyasal Gündem ve Değerler Araştırması*. ANAR (Ankara Sosyal Araştırmalar Merkezi), 1999.
- . *Türkiye Gündemi 2000 Araştırmaları*. ANAR (Ankara Sosyal Araştırmalar Merkezi), 2001.
- . *Türkiye Gündemi 2001 Araştırmaları*. ANAR (Ankara Sosyal Araştırmalar Merkezi), 2002.
- Arıcan, Murat, ve Emre Savut. “Türkiye’de tasarruf finansman sistemi

- tercihinde muhafazakâr tutumun etkisi”. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7, sy 3 (2022): 376-89.
- Atalay, Beşir, Y. Mehmet Kontaş, Sema Beyazıt, ve Kemal Madenoğlu. *Türk Aile Yapısı Araştırması*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, 1992.
- Barak, Ayşenur, ve Hasan Kaplan. “Dindarlık ve tüketici tarzları arasındaki ilişki üzerine nicel bir araştırma”. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, sy 4 (2021): 119-53.
- Baumann, C., ve H. Winzar. “Confucianism and work ethic - Introducing the ReVaMB model”. İçinde *The Political Economy of Business Ethics in East Asia*, 33-60. Elsevier, 2017.
- Bener, Muhammet. “Dindarlık-eş seçimi ilişkisi (SDÜ örneği)”. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2011.
- Berger, Peter L., ed. *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. William B. Eerdmans Publishing, 2007.
- . “The secularization of the world: A global overview”. İçinde *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, editör Peter L. Berger, 1-18. William B. Eerdmans Publishing, 2007.
- Bilicen, Halil. “Understanding voting behavior in Turkey: Ethnicity vs religion”. *Akademik Bakış Dergisi*, sy 56 (2016): 531-53.
- Blass, Thomas. *The Man Who Shocked the World: The Life and Legacy of Stanley Milgram*. Basic Books, 2004.
- Borjas, George J. “Immigration and globalization: A review essay”. *Journal of Economic Literature* 53, sy 4 (2015): 961-74.
- Boyer, Pascal, ve Michael Bang Petersen. “Folk-economic beliefs: An evolutionary cognitive model”. *Behavioral and Brain Sciences* 41 (2018): 1-65.
- Bozkurt, Veysel. “Komplo teorileri: Komplo teorilerine inancı etkileyen

- faktörler”. *Kamuda Sosyal Politika* 15, sy 42 (2022): 63-78.
- Brewer, Marilynn B. “The psychology of prejudice: Ingroup love and outgroup hate?” *Journal of Social Issues* 55, sy 3 (1999): 429-44.
- Brewer, Marilynn B., ve Roderick M. Kramer. “The psychology of intergroup attitudes and behavior.” *Annual Review of Psychology* 36 (1985): 219-43.
- Callens, Marie-Sophie, ve Bart Meuleman. “Can nationalism and group conflict explain cultural and economic threat perceptions? Cross-sectional and longitudinal evidence from the ISSP (1995–2013)”. *International Journal of Comparative Sociology* 65, sy 2 (2024): 205-28.
- Chang, Ha-Joon. *Sanayileşmenin Gizli Tarihi*. Çeviren Emin Akçaoğlu. Ankara: Efil Yayınevi, 2015.
- Charness, Gary, ve Uri Gneezy. “Strong evidence for gender differences in risk taking”. *Journal of Economic Behavior & Organization* 83, sy 1 (2012): 50-58.
- Chinoy, Sahil, Nathan Nunn, Sandra Sequeira, ve Stefanie Stantcheva. “Zero-sum thinking and the roots of US political divides”. *National Bureau of Economic Research*, 2023.
- Christie, Richard, ve Florence L. Geis. *Studies in Machiavellianism*. Academic Press, 2013.
- Churchland, Paul. “Folk psychology and the explanation of human behaviour”. *Philosophical Perspectives* 3 (1989): 225-41.
- Coase, Ronald, ve Ning Wang. *How China Became Capitalist*. Springer, 2016.
- Cohen, Adam B., ve Peter C. Hill. “Religion as culture: Religious individualism and collectivism among American Catholics, Jews, and Protestants”. *Journal of Personality* 75, sy 4 (2007): 709-42.
- Converse, Philip E. “The nature of belief systems in mass publics (1964)”. *Critical Review* 18, sy 1-3 (2006): 1-74.

- Çaha, Ömer, Yasin Aktay, Ramazan Yelken, ve Ferhat Kentel. *Türk Toplumunda Cemaat Algısı Araştırması*. ANDY-AR Sosyal Araştırmalar Merkezi, 2011.
- Çaha, Ömer, Metin Toprak, ve Nasuh Uslu. “Religion and ethnicity in the construction of official ideology in republican Turkey.” *Muslim World* 100, sy 1 (2010).
- Dalmış, İbrahim. “Perceived psycho-political identities of adults and university students”. Master’s thesis, Middle East Technical University, 1997.
- . “Socio-political identity and intergroup perception: The case of ‘Ülkücü group’ in Turkey”. PhD Dissertation, Middle East Technical University, 2003.
- De Soto, Hernando. *Sermayenin Sırrı*. Çeviren Murat Aygen. Ankara: Liman Kitap, 2005.
- Demetriou, Kyriakos N. “A ‘legend’ in crisis: the debate over Plato’s politics, 1930–1960”. *Polis: The Journal for Ancient Greek and Roman Political Thought* 19, sy 1-2 (2002): 61-91.
- Demir, Ömer. *Din Ekonomisi: İnanç, Zenginlik ve Mutluluk*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2013.
- . *İlerleme ve İslam: İslam Dünyası İleri Gidebilir mi?* Ankara: Kadim Yayınları, 2024.
- . “İş ahlakı oluşturma gerekçeleri ve işlevleri: Bir kurumsal iktisat yaklaşımı”. *İş Ahlakı Dergisi* 12, sy 2 (2020): 63-94.
- . *Kızıl Kraliçe Türkiye’de: Özgürlük Eşitlik ve Demokrasinin Geleceği*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2021.
- Demir, Ömer, ve Mustafa Acar. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. 7. bs. İstanbul: Literaturk Akademia, 2020.
- Demir, Zekiye. *“İş”te Kadın: Çalışma Hayatında Kadın ve Dindarlık*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2020.

- Diyanet İşleri Başkanlığı. *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.
- Doğan, Gülden. “Dindarlık ve tasarruf ilişkisi”. Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Dokur, Ayşe Selin, M. Emrullah Duran, ve Hasan Meydan. “Türkiye’de dindarlığın görünümü: Dünya değerler araştırması verileri üzerine boylamsal bir analiz”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21, sy 2 (2021): 733-68.
- Dökücü, Doğan Bekir, ve Ali Ayten. “Politik kararlar almada dindarlığın etkisi nedir? Yetişkinler üzerine nicel bir araştırma”. *Eskiye*, sy 52 (2024): 31-49.
- Duckitt, John, ve Boris Bizumic. “Multidimensionality of right-wing authoritarian attitudes: Authoritarianism-conservatism-traditionalism”. *Political Psychology* 34, sy 6 (2013): 841-62.
- Ektiren, Mahmut Turan. “The relationship between nationalism and the perception of threat. A study on the sample of Turkey.” *Turkish Studies - Economics, Finance, Politics* 18, sy 1 (2023).
- Erdoğan, Murat. *Suriyeliler Barometresi 2020*. UNHCR, 2021.
- Esmer, Yılmaz. *Devrim, Evrim, Statüko: Türkiye’de Sosyal, Siyasal, Ekonomik Değerler*. TESEV, 1999.
- Ete, Hatem, ve Abdullah Yargı. *Türkiye’de Dindarlık Algısı*. Ankara Enstitüsü ve İstanbul Politikalar Merkezi, 2023.
- Filippin, Antonio, ve Paolo Crosetto. “A reconsideration of gender differences in risk attitudes”. *Management Science* 62, sy 11 (2016): 3138-60.
- Fiske, Susan T. “Stereotype content: Warmth and competence endure”. *Current Directions in Psychological Science* 27, sy 2 (2018): 67-73.
- Flynn, James, Paul Slovic, ve Chris K. Mertz. “Gender, race, and perception of environmental health risks”. *Risk Analysis* 14, sy 6

(1994): 1101-8.

Frolov, Daniil. "Post-Northian institutional economics: A research agenda for cognitive institutions". *Journal of Institutional Economics* 19, sy 2 (2023): 175-91.

Fromm, Erich. *Escape from Freedom*. New York: Farrar and Rhinehart, 1941.

Fukuyama, Francois. *Güven: Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması*. Çeviren Ahmet Buğdaycı. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.

Furnham, Adrian, Michael Bond, Patrick Heaven, Denis Hilton, Thalma Lobel, John Masters, Monica Payne, R. Rajamanikam, Barrie Stacey, ve H. Van Daalen. "A comparison of Protestant work ethic beliefs in thirteen nations". *The Journal of Social Psychology* 133, sy 2 (1993): 185-97.

Furnham, Adrian, Steven C. Richards, ve Delroy L. Paulhus. "The dark triad of personality: A 10 year review". *Social and Personality Psychology Compass* 7, sy 3 (2013): 199-216.

Gaertner, Samuel L., ve John F. Dovidio. *Reducing Intergroup Bias: The Common Ingroup Identity Model*. Psychology Press, 2000.

Galor, Oded. *İnsanlığın Serüveni: Zenginliğin ve Eşitsizliğin Tarihi*. Çeviren Mehmet Ali Taşkiran. İstanbul: Kronik, 2022.

Gangrade, Kesharichand Dasharathasa. *Gandhi's Autobiography: Moral Lessons*. New Delhi: Gandhi Smriti and Darshan Samiti, 1960.

Golec de Zavala, Agnieszka, ve Dorottya Lantos. "Collective narcissism and its social consequences: The bad and the ugly". *Current Directions in Psychological Science* 29, sy 3 (2020): 273-78.

Gurr, T. R. *Why Men Rebel*. Routledge, 2015.

Güngör, Özcan. *Türkiye'de Dini Gruplar*. Ankara: Son Çağ Akademi, 2019.

- Hewstone, Miles, Mark Rubin, ve Hazel Willis. “Intergroup bias”. *Annual Review of Psychology* 53, sy 1 (2002): 575-604.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. Çeviren Semih Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- Hofstede, Geert. *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. C. 5. Sage, 1984.
- . “Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context”. *Online Readings in Psychology and Culture* 2, sy 1 (2011): 8.
- Holsti, Ole Rudolf. *To See Ourselves as Others See Us: How Publics Abroad View the United States After 9/11*. University of Michigan Press, 2009.
- Inglehart, R. *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton University Press, 2020.
- Inglehart, Ronald F. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press, 2020.
- . *Religion's Sudden Decline: What's Causing it, and What Comes Next?* Oxford University Press, 2021.
- Keil, Frank C. “The feasibility of folk science”. *Cognitive Science* 34, sy 5 (2010): 826-62.
- Kentel, Ferhat. *Türkiye’de Bir Arada Yaşarız Araştırması: Kutuplaşan Toplumda Bir Arada Yaşama Kapasitesi*. İstanbul: Bayetav Yayınları, 2022.
- Köse, Ali. *Dinin Geleceği*. Nobel Akademik Yayıncılık, 2023.
- , ed. *Sekülerizm Sorgulanıyor*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2002.
- Kuran, Timur. *Yalanla Yaşamak: Tercih Çarpıtmasının Toplumsal Sonuçları*. Çeviren Alp Tümertekin. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

- Lafargue, Paul. *Tembellik Hakkı*. Çeviren Ebru Erbaş. İstanbul: Can Yayınları, 2022.
- Langlois, Anthony J. “Human rights without democracy? A critique of the separationist thesis”. *Human Rights Quarterly* 25, sy 4 (2003): 990-1019.
- Laudenbach, C., U. Malmendier, ve A. Niessen-Ruenzi. “Emotional tagging and belief formation: The long-lasting effects of experiencing communism”. *AEA papers and proceedings.*, 2019.
- Lind, E. Allan, ve Tom R. Tyler. *The Social Psychology of Procedural Justice*. Springer Science & Business Media, 2013.
- Luhtanen, Riia, ve Jennifer Crocker. “A collective self-esteem scale: Self-evaluation of one’s social identity”. *Personality and Social Psychology Bulletin* 18, sy 3 (1992): 302-18.
- Mandela, Nelson. *Long Walk to Freedom: The Autobiography of Nelson Mandela*. Hachette UK, 2008.
- Maslow, Abraham Harold. “A theory of human motivation”. *Psychological Review* 50, sy 4 (1943): 370-96.
- Migdal, Joel S. *Güçlü Topluluklar ve Zayıf Devletler*. Çeviren Onur İşçi. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021.
- Milanovic, Branko. *Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World*. Belknap Press, 2019.
- Moore, Barrington. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Beacon Press, 1993.
- Morgenthau, Hans J. *Politics Among Nations*. Scientific Book Agency, 1973.
- Nelson, Julie A. “Not-so-strong evidence for gender differences in risk taking”. *Feminist Economics* 22, sy 2 (2016): 114-42.
- Nişancı, Zübeyir. *Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık*. Mahya

Yayıncılık, 2023.

Nordhaus, William D. “Schumpeterian profits in the American economy: Theory and measurement”. *National Bureau of Economic Research*, sy 10433 (2004).

North, Douglass C., John Joseph Wallis, ve Barry R. Weingast. “Violence and the rise of open-access orders”. *Journal of Democracy* 20, sy 1 (2009): 55-68.

Park, Donghyun. *Yirmibirinci Yüzyılda Kapitalizm: Küresel Kapitalizma Neden Tekliyor? Nasıl Tamir Edilebilir?* Çeviren Mustafa Acar. Serbest Kitaplar, 2024.

Petracca, Enrico, ve Shaun Gallagher. “Economic cognitive institutions”. *Journal of Institutional Economics* 16, sy 6 (2020): 747-65.

Piketty, Thomas. *Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*. Çeviren Hande Koçak. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2018.

Rokeach, Milton. *The Nature of Human Values*. Free Press, 1973.

Sadik, Giray. “Analyzing the effects of American foreign policy on Turkish public opinion toward the United States in the post-9/11 era”. PhD Dissertation, University of Georgia, 2008.

Sagiv, Lilach, ve Shalom H. Schwartz. “Personal values across cultures”. *Annual Review of Psychology* 73, sy 1 (2022): 517-46.

Sandel, Michael J. *The Tyranny of Merit: What’s Become of the Common Good?* UK: Penguin., 2020.

Saroglou, Vassilis, Vanessa Delpierre, ve Rebecca Dernelle. “Values and religiosity: A meta-analysis of studies using Schwartz’s model”. *Personality and Individual Differences* 37, sy 4 (2004): 721-34.

Schwartz, Shalom H. “A repository of Schwartz value scales with instructions and an introduction”. *Online Readings in Psychology and Culture* 2, sy 2 (2021).

———. “Basic human values”. *Sociologie* 42 (2009): 249-88.

- . “Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries”. İçinde *Advances in Experimental Social Psychology*, 25:1-65. Elsevier, 1992.
- Schwartz, Shalom H., Jan Cieciuch, Michele Vecchione, Eldad Davidov, Ronald Fischer, Constanze Beierlein, Alice Ramos, Markku Verkasalo, Jan-Erik Lönnqvist, ve Kursad Demirutku. “Refining the theory of basic individual values”. *Journal of Personality and Social Psychology* 103, sy 4 (2012): 663.
- Schwartz, Shalom H., ve Tammy Rubel-Lifschitz. “Cross-national variation in the size of sex differences in values: Effects of gender equality”. *Journal of Personality and Social Psychology* 97, sy 1 (2009): 171.
- Sherif, Muzafer, O.J. Harvey, B.J. White, W.R. Hood, ve C.W. Sherif. *Intergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment*. University of Oklahoma Book Exchange, 1961.
- Sidanius, J., ve F. Pratto. “Social dominance theory”. İçinde *Handbook of Theories of Social Psychology*, editör P.A.M. Van Lange, A.W. Kruglanski, ve E.T. Higgins, 2:418-38. Sage, 2012.
- Sjöberg, Lennart. “Risk perception: Experts and the public”. *European Psychologist* 3, sy 1 (1998): 1-12.
- Stephan, Walter G., Oscar Ybarra, ve Kimberly Rios. “Intergroup threat theory”. İçinde *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, 255-78. Psychology Press, 2015.
- Subaşı, Necdet. *Sosyoloji Günlükleri: Din, Diyanet ve Yeni Toplumsallıklar*. Mahya Yayıncılık, 2022.
- Tajfel, Henri. *Social Identity and Intergroup Relations*. C. 7. Cambridge University Press, 2010.
- Tajfel, Henri, ve John Turner. “An integrative theory of intergroup conflict”. İçinde *Organizational Identity*, editör Mary Jo Hatch ve Majken Schultz, 56-65. Oxford University Press, 2004.
- Toprak, Metin, ve Mustafa Acar. “Authoritarian nationalism and

- discrimination ending with immiserising modernization: Economic and social consequences of the republican power elite's fight". İçinde *Understanding the Process of Economic Change in Turkey: An Institutional Approach*, editör Tamer Çetin ve Feridun Yılmaz, 195-217. Nova Science Publishers, 2010.
- Toprak, Metin, Nasuh Uslu, ve Judd Daniel King. "Transformation of Turkish politics: Socio-political, economic and ethnic peculiarities". *Bilig, Journal of Social Sciences of the Turkish World* 50 (2009): 237-70.
- Turan, Erol, ve Metehan Temizel. "Din ve siyaset ilişkisi bağlamında oy verme davranışı: Niğde bölgesinde bir araştırma". *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 7, sy 1 (2015): 86-99.
- Ugur, Zeynep Burcu. "Do people adapt to unemployment? Findings from Türkiye". *İstanbul İktisat Dergisi* 73, sy 2 (2023): 781-810.
- Uslu, Nasuh, Metin Toprak, İbrahim Dalmis, ve Ertan Aydın. "Turkish public opinion toward the United States in the context of the Iraq question". *Middle East Review of International Affairs* 9, sy 3 (2005): 75-107.
- Vargas Maia, Tatiana. "Uncertainty and threat perception: Nationalism as an informational index of international behavior". PhD Dissertation, Southern Illinois University at Carbondale, 2015.
- Vargas-Salfate, Salvador, James H. Liu, ve Homero Gil de Zúñiga. *Right-Wing Authoritarianism and National Identification: The Role of Democratic Context*. Oxford University Press, 2020.
- Warshawsky-Livne, L., L. Novack, A. B. Rosen, S. M. Downs, J. Shkolnik-Inbar, ve J. S. Pliskin. "Gender differences in risk attitudes". İçinde *Preference Measurement in Health*, 24:123-40. Emerald, 2014.
- Weiner, Bernard. *An Attributional Theory of Motivation and Emotion*. Springer Science & Business Media, 2012.

- Werbart, Andrzej, Annelie Bergstedt, ve Sonja Levander. “Love, work, and striving for the self in balance: Anaclitic and introjective patients’ experiences of change in psychoanalysis”. *Frontiers in Psychology* 11 (2020): 144.
- Whitfield, Stephen C., Eugene A. Rosa, Amy Dan, ve Thomas Dietz. “The future of nuclear power: Value orientations and risk perception”. *Risk Analysis: An International Journal* 29, sy 3 (2009): 425-37.
- Williamson, Oliver E. “Markets and hierarchies: Analysis and antitrust implications: A study in the economics of internal organization”. *University of Illinois at Urbana-Champaign’s Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship*, 1975.
- World Values Survey Database. “Inglehart–Welzel Cultural Map”. Erişim 17 Temmuz 2024. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp?CMSID=Findings>.
- World Values Survey Database. “World Values Survey”. Erişim 17 Temmuz 2024. <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>.
- World Values Survey Database. “WVS Wave 7”. Erişim 17 Temmuz 2024. <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>.
- Yeo, Sara K., Michael A. Cacciato, Dominique Brossard, Dietram A. Scheufele, Kristin Runge, Leona Y. Su, Jiyou Kim, Michael Xenos, ve Elizabeth A. Corley. “Partisan amplification of risk: American perceptions of nuclear energy risk in the wake of the Fukushima Daiichi disaster”. *Energy Policy* 67 (2014): 727-36.
- Zimbardo, Philip. *The Lucifer effect: How good people turn evil*. Random house, 2011.
- Zitelmann, Rainer. *Anti-Kapitalist: Kapitalizm Hakkında Doğru Bilinen Yanlışlar*. Çeviren Mustafa Acar. Serbest Kitaplar, 2023.

EK

Tablolar

(Şekil 2 - Şekil 8'e ilişkin veriler)

	Genel	Cinsiyet		Yaş Grubu			Eğitim Düzeyi			Muhafazakâr Kimlik Düzeyi			Modern Kimlik Düzeyi			Milliyetçilik Düzeyi		
		Erkek	Kadın	18-34	35-54	55+	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek
“Ahlaklı bir birey olmak için ila da dindar olmak gerekmez” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	30.1	32.0	28.2	27.2	32.4	30.8	39.0	30.7	18.4	9.2	26.2	44.6	40.3	25.2	20.1	28.8	41.3
	Katılmıyor	67.5	66.3	68.6	70.2	65.6	66.5	58.4	67.0	79.4	88.8	70.4	53.2	53.0	56.9	72.4	77.9	68.7
	Nötr/ Fikir belirmeyen	2.4	1.6	3.2	2.6	2.1	2.7	2.6	2.3	2.2	2.1	3.4	2.2	2.2	2.8	2.4	2.0	2.4
“İnsanlar kutsal kitaplara ve dine daha az önem verip onların yerine kendi ahlaki standartlarını geliştirmelidir” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	40.0	39.9	40.0	41.4	38.0	40.9	36.6	38.2	45.7	62.1	35.9	28.5	27.0	31.9	44.1	52.4	40.4
	Katılmıyor	54.6	55.2	54.0	52.6	57.4	53.4	57.8	57.4	48.3	32.0	58.2	66.7	69.9	62.4	50.2	42.5	53.2
	Nötr/ Fikir belirmeyen	5.4	4.8	5.9	6.0	4.6	5.7	5.6	4.3	6.1	6.0	6.0	4.8	3.0	5.7	5.7	5.1	6.4
“Dinin günlük hayatta bireyler dışında hiçbir yeri olmamalıdır” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	30.5	34.9	26.1	25.0	28.3	40.4	30.6	27.1	33.2	48.0	28.6	20.7	15.5	23.5	34.7	39.9	29.8
	Katılmıyor	64.0	60.2	67.7	68.6	66.8	54.3	64.7	66.4	61.0	43.6	65.5	75.6	80.0	70.9	59.6	53.5	64.2
	Nötr/ Fikir belirmeyen	5.5	4.9	6.2	6.4	4.9	5.4	4.6	6.5	5.8	8.3	5.9	3.7	4.4	5.6	5.7	6.6	5.9
“Okullarda gençlere yeterli din eğitimi verilmelidir” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	78.6	79.9	77.2	78.7	81.3	74.7	86.7	78.7	68.1	55.0	81.6	91.4	89.7	84.4	75.3	66.7	79.6
	Katılmıyor	18.4	17.1	19.7	17.8	16.2	22.2	11.0	18.1	28.1	39.3	14.9	7.4	7.7	12.1	21.7	29.4	16.8
	Nötr/ Fikir belirmeyen	3.0	3.0	3.1	3.5	2.5	3.1	2.3	3.2	3.9	5.6	3.5	1.2	2.6	3.5	3.0	3.9	3.6
“Devlet laik olmalıdır” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	80.3	78.2	82.4	79.9	78.3	83.6	77.6	80.5	83.5	93.7	81.3	71.8	46.4	67.9	89.0	85.7	80.4
	Katılmıyor	15.9	18.4	13.4	16.5	18.1	12.1	16.7	17.2	13.8	4.3	14.3	23.7	47.8	26.1	8.1	11.6	15.7
	Nötr/ Fikir belirmeyen	3.8	3.4	4.2	3.6	3.6	4.3	5.6	2.3	2.7	2.0	4.4	4.6	5.9	6.0	2.9	2.7	3.9
“Devlet din işlerine bîy karışmamalıdır” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	61.5	62.0	61.1	61.1	58.6	66.1	56.5	60.6	68.6	78.5	62.2	50.9	40.7	52.4	67.2	71.5	61.4
	Katılmıyor	34.1	34.3	33.8	34.3	36.9	29.9	38.0	35.7	27.6	18.2	32.7	44.3	54.4	42.3	28.7	24.7	34.0
	Nötr/ Fikir belirmeyen	4.4	3.7	5.1	4.6	4.5	4.0	5.5	3.7	3.7	3.2	5.1	4.8	4.9	5.3	4.1	3.8	4.6
“İslam dini ekonomik gelişmeye engeldir” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	17.7	18.9	16.5	17.6	15.3	21.1	15.2	17.2	21.2	32.7	13.4	10.6	7.3	12.3	20.7	26.8	15.1
	Katılmıyor	79.9	79.0	80.9	79.6	82.3	77.1	82.5	80.7	76.0	63.1	84.6	87.9	90.2	85.2	76.9	70.0	82.7
	Nötr/ Fikir belirmeyen	2.4	2.1	2.6	2.8	2.4	1.7	2.2	2.1	2.8	4.2	2.0	1.4	2.5	2.5	2.3	3.2	2.2

(Şekil 9 - Şekil 15'e ilişkin veriler)

	Genel	Cinsiyet		Yaş Grubu			Eğitim Düzeyi			Muhafazakâr Kimlik Düzeyi			Modern Kimlik Düzeyi			Milliyetçilik Düzeyi			
		Erkek	Kadın	18-34	35-54	55+	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	
"Dindar insanlar devlet yönetiminde daha çok söz hakkına sahip olmalıdır" görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	30.1	32.2	28.0	27.0	31.5	32.1	40.5	27.2	19.4	9.1	25.8	44.8	47.8	38.2	25.2	19.3	31.1	39.5
	Katılmıyor	62.7	59.9	65.5	65.7	60.9	61.4	51.7	65.7	74.1	85.4	65.2	47.8	43.5	51.9	68.5	74.3	62.4	51.8
	Notür Fikir belirtmeyen	7.2	7.9	6.5	7.4	7.6	6.5	7.8	7.1	6.5	5.5	9.0	7.4	8.7	9.9	6.3	6.4	6.5	8.8
"Dindar yöneticiler, sorumlulukları altında çalışanların haklarını korumada daha titiz davranırlar" görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	38.0	38.3	37.8	37.9	37.9	38.4	48.4	37.0	25.8	17.7	36.5	51.0	49.3	42.3	35.1	26.2	37.9	49.7
	Katılmıyor	54.1	54.6	53.5	53.8	54.1	54.4	43.4	56.1	65.8	75.6	56.1	40.1	41.2	47.9	57.7	67.0	54.3	41.2
	Notür Fikir belirtmeyen	7.9	7.1	8.7	8.3	8.0	7.2	8.2	6.9	8.4	6.7	7.4	8.9	9.5	9.8	7.2	6.8	7.8	9.1
"Dindar iş insanları iş hayatında daha dürüst ve güvenilirler" görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	33.3	34.0	32.6	32.8	33.7	33.3	42.6	32.0	22.6	14.2	32.5	45.2	47.5	37.5	29.9	21.6	33.1	44.9
	Katılmıyor	58.2	57.8	58.6	58.8	57.3	58.8	48.4	60.7	68.5	79.1	59.8	44.9	44.4	52.1	62.0	71.3	58.6	45.1
	Notür Fikir belirtmeyen	8.5	8.2	8.8	8.4	9.0	7.9	9.0	7.2	8.9	6.8	7.7	9.9	8.1	10.4	8.1	7.1	8.3	10.0
"Dini yeterince anlayabilmek ve yaşayabilmek için bir tarikat seçilene ya da bir cemaat lidere tabi olmak gereklidir" görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	12.6	13.9	11.4	14.2	12.5	10.8	17.3	11.8	7.4	3.9	10.7	18.8	23.9	16.9	9.7	9.6	11.7	16.6
	Katılmıyor	84.8	83.7	85.8	83.7	84.8	86.2	79.2	86.0	90.7	94.7	86.6	77.9	71.9	79.9	88.1	88.5	85.1	80.8
	Notür Fikir belirtmeyen	2.6	2.4	2.8	2.1	2.8	3.0	3.4	2.2	1.9	1.4	2.7	3.3	4.2	3.3	2.2	1.9	3.2	2.7
"Dini insanlar İslam'ın farklı yorumlarına hoşgörü göstermelidir" görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	42.6	41.2	44.1	47.9	39.3	40.7	36.4	41.5	51.6	49.2	43.0	38.6	37.0	38.8	44.5	50.6	43.2	34.3
	Katılmıyor	49.3	51.6	47.0	44.4	52.7	50.6	54.2	50.4	42.1	41.3	48.8	54.4	57.7	50.2	47.6	41.8	48.4	57.5
	Notür Fikir belirtmeyen	8.1	7.2	9.0	7.7	8.0	8.7	9.4	8.1	6.3	9.5	8.3	7.1	5.3	11.0	7.9	7.6	8.4	8.1
"Bazı insanlar, gelecekte dinin toplum hayatındaki etkisinin gittikçe azalacağını düşünüyor. Siz buna katılıyor musunuz?"	Katılıyor	35.4	34.7	36.0	32.6	32.9	42.3	35.9	35.3	34.8	38.0	32.0	35.3	38.2	33.1	35.4	36.2	33.1	37.1
	Katılmıyor	45.3	46.1	44.4	50.0	48.1	35.4	44.3	47.1	44.8	44.2	45.7	45.7	44.7	46.4	45.1	47.7	46.3	41.7
	Notür Fikir belirtmeyen	19.4	19.2	19.6	17.4	19.0	22.3	19.8	17.6	20.3	17.8	22.3	18.9	17.1	20.5	19.5	16.1	20.6	21.2
"Başkasına çok fazla güvenen sonra büyük hayal kırıklığına uğruyor."	Katılıyor	90.8	89.7	92.0	90.4	90.8	91.5	92.1	92.7	87.7	88.3	91.4	92.1	89.1	90.0	91.3	89.9	91.1	91.5
	Katılmıyor	6.2	7.4	5.1	6.1	6.1	6.5	5.6	4.5	8.4	7.3	6.3	5.5	7.6	7.7	5.6	6.9	5.2	6.6
	Notür Fikir belirtmeyen	3.0	2.9	3.0	3.5	3.1	2.1	2.3	2.8	3.9	4.4	2.4	2.4	3.3	2.3	3.0	3.2	3.7	1.9

(Şekil 16 - Şekil 22'ye ilişkin veriler)

Genel	Cinsiyet		Yaş Grubu			Eğitim Düzeyi			Muhafazakâr Kimlik Düzeyi			Modern Kimlik Düzeyi			Milliyetçilik Düzeyi				
	Erkek	Kadın	18-34	35-54	55+	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek		
İnsanların çoğu kötü niyetlidir ve fırsat verimsiz size zarar verirler.	Katılıyor	68.8	66.0	71.5	73.3	68.1	64.1	72.3	71.2	62.4	67.6	67.5	70.1	63.5	66.5	70.2	71.0	67.1	68.6
	Katılmıyor	26.0	29.3	22.7	22.4	26.1	30.4	21.8	24.0	33.1	25.8	27.6	25.4	31.7	28.2	24.5	23.9	27.6	26.3
	Not/ Fikir belirtmeyen	5.2	4.6	5.7	4.3	5.8	5.5	6.0	4.8	4.6	6.6	4.9	4.5	4.8	5.3	5.2	5.1	5.3	5.2
Zorlanmadıkça kimse yeterince çalışmaz.	Katılıyor	51.1	55.5	46.8	54.4	52.3	45.4	53.2	51.8	47.9	44.8	51.4	54.8	56.0	54.1	49.6	47.4	50.3	55.6
	Katılmıyor	44.6	40.6	48.5	40.5	44.0	50.6	42.6	43.6	48.0	50.2	43.9	41.6	40.2	41.2	46.1	48.7	44.6	40.7
	Not/ Fikir belirtmeyen	4.3	3.9	4.7	5.1	3.8	3.9	4.2	4.6	4.1	5.1	4.7	3.6	3.7	4.7	4.3	3.9	5.2	3.7
“Çalışın, iş hayatında her zaman kazanın” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	68.2	71.0	65.4	58.8	70.8	76.4	81.2	67.9	51.9	52.4	68.8	77.5	70.9	68.3	67.7	54.6	69.4	80.1
	Katılmıyor	29.1	26.6	31.6	38.6	26.3	20.9	16.2	29.2	45.3	44.3	28.6	20.1	26.9	27.4	29.9	42.4	27.8	17.7
	Not/ Fikir belirtmeyen	2.7	2.4	3.0	2.6	2.9	2.7	2.6	2.9	2.7	3.4	2.6	2.4	2.2	4.3	2.4	3.1	2.9	2.2
Bazı insanlar, hayatta başarısız olan çoğu kişiyi bu durumundan iyileştiren sorumlu olduğunu düşünüyor. Bazıları ise başarısızlığın kişiyi kendisinden kaynaklandığı konusunda. Siz hangi bakış açısını daha yakınsınız?	Birey	47.3	49.7	44.9	45.7	49.3	46.4	49.1	47.2	45.0	39.7	49.4	50.9	51.5	48.3	46.3	39.3	48.4	53.8
	Toplum	26.0	27.2	24.8	24.2	26.0	28.1	28.2	27.4	22.0	29.6	24.3	24.6	22.3	24.9	26.9	32.0	24.4	21.8
	Toplum ve birey birlikte	26.7	23.1	30.3	30.1	24.6	25.5	22.6	25.4	33.1	30.7	26.4	24.5	26.2	26.8	26.8	28.7	27.2	24.4
“Ne kadar çalışırsanız galib, son aşamada şanslı biri değilsen başaramazsın” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	46.0	44.1	47.9	48.0	45.1	44.8	49.5	44.5	42.9	47.0	44.3	46.3	41.1	39.2	48.5	48.8	46.2	43.1
	Katılmıyor	50.5	52.8	48.2	49.0	51.4	51.1	46.3	52.5	54.0	49.2	52.2	50.5	55.0	55.8	48.5	47.9	49.9	53.6
	Not/ Fikir belirtmeyen	3.5	3.1	3.9	3.0	3.5	4.1	4.2	3.0	3.1	3.8	3.5	3.3	4.0	4.9	3.1	3.3	3.9	3.3
“Hayatta başarılı olmak için mutlaka bir topluluğa, gücü bir tanıdığın olması lazım” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	63.0	60.2	65.8	65.0	63.2	60.2	61.9	65.2	62.5	70.4	62.4	58.8	53.2	60.0	65.4	72.1	63.3	53.9
	Katılmıyor	35.5	38.5	32.6	33.1	35.7	38.3	36.8	33.8	35.4	28.2	35.6	39.9	45.6	38.4	33.1	26.8	34.7	45.0
	Not/ Fikir belirtmeyen	1.4	1.3	1.6	1.9	1.0	1.5	1.3	1.0	2.1	1.4	1.9	1.3	1.1	1.6	1.5	1.1	2.0	1.1
“İşsizliğim asıl sebebi iş yokuşu değil, iş beğenmemektir” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	57.6	60.1	55.1	51.9	62.9	57.6	64.3	60.2	46.9	40.1	57.0	68.5	71.6	64.1	53.7	43.0	57.7	71.7
	Katılmıyor	38.3	36.2	40.4	42.8	33.4	39.5	32.5	35.8	47.9	55.0	38.2	28.3	24.9	31.8	42.2	52.4	37.7	25.4
	Not/ Fikir belirtmeyen	4.1	3.7	4.4	5.3	3.7	2.9	3.2	4.0	5.2	4.9	4.8	3.2	3.5	4.1	4.1	4.6	4.7	2.9

(Şekil 23 - Şekil 28'e ilişkin veriler)

	Genel	Cinsiyet	Yaş Grubu				Eğitim Düzeyi			Muhafazakâr Kimlik Düzeyi			Modern Kimlik Düzeyi			Milliyetçilik Düzeyi		
			18-34	35-54	55+		Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek
			Erkek	Kadın														
Bazı insanlar Hükümetin toplumsal refahı artırmaya öncelik vermesi gerektiğini söylerken, bazıları da Hükümetin ülke savunmasını güçlendirmeye öncelik vermesi gerektiğini savunuyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?	43.9	42.7	45.1	49.6	42.0	39.4	32.1	41.9	60.6	60.9	43.3	34.0	34.9	38.1	46.8	57.1	45.2	29.7
Ülke savunması	49.2	52.3	46.2	44.3	50.6	53.6	59.2	51.0	35.1	33.5	50.2	58.3	59.3	51.8	46.9	37.4	48.0	62.1
Nötr/ Fikir belirtmeyen	6.9	5.0	8.7	6.1	7.4	7.0	8.7	7.0	4.3	5.6	6.5	7.8	5.8	10.1	6.3	5.4	6.9	8.2
Bazı insanlar, Hükümetin en çok öncelik vermesi gereken konunun temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi olduğunu söylerken, bazıları da toplumsal refahı artırmaya en çok öncelik vermesi gerektiğini düşünüyor? Siz hangi görüşe daha yakınsınız?	53.4	55.7	51.1	54.7	54.2	50.7	56.9	55.4	47.3	45.1	53.9	58.2	57.5	56.4	52.0	47.7	54.1	58.2
Temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi	39.9	38.4	41.5	39.7	39.6	40.6	34.3	38.9	47.9	49.3	40.0	34.3	35.8	35.3	41.7	47.2	38.7	34.2
Nötr/ Fikir belirtmeyen	6.7	5.9	7.4	5.5	6.2	8.7	8.8	5.7	4.8	5.6	6.1	7.5	6.6	8.3	6.3	5.1	7.2	7.6
Çevrenin korunması	41.3	41.4	41.2	44.2	40.4	38.7	37.0	40.7	47.2	41.7	40.0	41.6	42.9	38.3	41.7	41.5	39.8	42.6
Üretimin bol ve ucuz olmasına mı yoksa çevrenin korunmasına mı daha fazla öncelik verilmelidir?	55.2	54.9	55.4	53.1	55.7	57.0	59.4	55.8	49.2	54.7	56.0	55.0	53.8	57.4	54.8	55.0	56.7	53.6
Nötr/ Fikir belirtmeyen	3.6	3.7	3.4	2.7	3.9	4.3	3.6	3.5	3.6	3.6	3.9	3.4	3.3	4.3	3.4	3.4	3.5	3.8
Tarımlar	47.7	60.9	34.6	47.8	47.3	48.1	45.0	50.7	48.5	36.0	48.0	51.6	62.6	47.7	45.2	38.8	50.0	53.8
Karşı	37.1	30.2	43.9	34.9	37.7	39.1	33.2	36.9	42.2	53.3	35.9	27.9	25.6	32.0	40.3	49.7	34.8	27.5
Fikir belirtmeyen	15.2	8.9	21.4	17.3	15.0	12.8	21.8	12.4	9.3	10.6	16.0	17.6	11.8	20.3	14.6	11.5	15.2	18.7
Kadınlar	37.0	40.0	34.1	40.4	36.9	33.0	32.7	38.2	41.6	38.1	38.6	35.7	31.1	34.5	38.6	40.1	36.4	34.7
Kadınlar	55.8	55.1	56.5	51.8	57.1	59.0	59.1	55.2	52.2	55.9	54.3	56.5	61.9	57.1	54.5	54.0	56.0	57.5
Nötr/ Fikir belirtmeyen	7.2	4.9	9.4	7.8	6.0	8.0	8.2	6.7	6.2	6.0	7.2	7.8	7.0	8.4	6.9	5.9	7.7	7.8
Ölümü	26.4	30.0	22.9	27.9	25.7	25.7	24.5	24.4	30.6	25.8	25.0	27.4	24.2	25.9	26.9	26.1	26.5	26.6
Ölümü	46.1	43.0	49.2	40.2	48.1	43.4	41.9	49.6	48.5	49.2	47.3	43.7	42.9	42.1	47.6	50.8	46.1	41.7
Nötr/ Fikir belirtmeyen	27.4	27.0	27.9	26.0	26.2	30.9	33.6	26.0	20.9	24.9	27.7	28.8	32.9	32.0	25.4	23.1	27.4	31.7

(Şekil 29 - Şekil 35'e ilişkin veriler)

	Genel	Cinsiyet	Yaş Grubu			Eğitim Düzeyi			Muhafazakar Kimlik			Modern Kimlik			Milliyetçilik		
			18-34	35-54	55+	Dışık	Orta	Yüksek	Dışık	Orta	Yüksek	Dışık	Orta	Yüksek	Dışık	Orta	Yüksek
			Erkek	Kadın													
"İşyeri pahalılığının en önemli nedeni iş dairesinin aşırı kar etmesidir" görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	64.1	64.9	63.2	63.9	64.2	64.1	67.8	65.4	58.2	60.1	62.8	67.0	63.4	64.0	62.1	64.5
	Katılmıyor	28.9	31.1	26.8	29.9	29.6	26.7	22.9	28.9	36.5	34.4	30.6	24.8	27.0	27.8	32.7	26.8
	Netir/ Fikir belirtmeyen	7.0	4.0	10.0	6.2	6.2	9.2	9.2	5.7	5.3	5.4	6.6	8.1	7.5	8.8	5.2	8.0
																	7.7
"Fakir insanlara bakmak, devletin en temel görevlerinden biridir" görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	90.1	88.4	91.8	90.5	90.6	89.0	91.2	90.7	88.3	88.8	89.9	91.0	89.3	88.7	90.6	90.3
	Katılmıyor	8.6	10.5	6.7	7.9	8.3	9.8	8.0	7.8	9.9	9.7	8.5	7.9	9.9	9.5	8.1	8.6
	Netir/ Fikir belirtmeyen	1.3	1.1	1.5	1.6	1.1	1.2	0.8	1.5	1.8	1.5	1.6	1.1	0.8	1.9	1.3	1.1
																	1.0
"Demokrasi, eksiklikleri olsa da bugüne kadar geliştirilen en ideal yönetim biçimidir" görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	71.4	71.7	71.1	71.0	69.4	74.7	65.0	70.9	79.9	77.7	70.3	68.1	51.3	64.9	76.4	70.8
	Katılmıyor	20.6	22.8	18.4	21.5	22.0	17.4	22.5	22.5	16.5	17.6	22.6	21.4	40.3	24.2	16.4	24.1
	Netir/ Fikir belirtmeyen	8.0	5.5	10.5	7.6	8.6	7.8	12.5	6.6	3.6	4.7	7.1	10.5	8.4	10.9	7.3	5.1
																	9.3
"Demokrasi, Batı'da gelişen bir yönetim sistemidir. Türkiye'de pek işlenmez" görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	46.0	47.6	44.5	47.2	45.5	45.3	42.9	49.1	47.3	51.4	45.0	43.3	47.3	41.1	47.0	57.4
	Katılmıyor	43.8	45.8	41.9	44.1	44.3	42.7	41.5	42.8	47.6	43.7	44.0	43.8	41.3	45.1	43.9	35.7
	Netir/ Fikir belirtmeyen	10.2	6.7	13.6	8.6	10.3	12.0	15.6	8.1	5.1	5.0	11.0	12.9	11.4	13.8	9.1	6.9
																	11.4
Eğer ülkemizdeki farklı etnik, dini ve mezhep gruplarına eşit davranırsaydık daha az sorunumuz olurdu.	Katılıyor	72.0	72.1	71.9	72.7	71.8	71.2	73.5	70.6	71.3	76.8	70.0	69.9	66.4	69.0	73.6	80.0
	Katılmıyor	23.3	23.6	23.0	22.3	24.2	23.3	20.8	25.8	24.4	19.8	24.0	25.1	27.4	25.0	22.2	17.0
	Netir/ Fikir belirtmeyen	4.7	4.3	5.1	5.0	4.0	5.5	5.8	3.6	4.3	3.4	6.0	5.0	6.2	5.9	4.2	3.0
																	5.1
Bazı insanlar iyi bir ülke yönetimi için geniş yetkilerle donatılmış bir liderin öncülük olmasını, bazıları da kurumların güçlü olmasını daha önemli olduğunu düşünüyor. Siz hangi görüşe daha yakınsınız?	Güçlü kurumlar	45.7	50.5	41.1	49.5	44.1	43.3	32.0	45.3	63.5	65.1	47.7	33.1	37.4	41.6	48.1	58.9
	Güçlü lider	50.2	45.9	54.3	46.8	51.4	52.7	63.3	50.3	33.4	31.4	47.9	62.6	59.8	52.2	48.0	37.9
	Netir/ Fikir belirtmeyen	4.1	3.6	4.6	3.7	4.5	4.0	4.7	4.4	3.1	3.5	4.4	4.3	2.7	6.1	3.9	3.2
																	4.4
Bazı insanlar: "Ülkemizi krizlerden kurtarmak için, geleneksel değerlerimize dönmek, kararlı liderleri işbaşına getirmek ve zorarlı fikirleri yaymaları sürdürmek gereklidir" görüşünü savunuyor. Siz buna katılıyor musunuz?	Katılıyor	69.2	70.3	68.1	68.0	69.5	70.1	73.6	72.8	60.5	59.8	68.5	75.2	73.3	67.4	68.9	64.1
	Katılmıyor	22.1	22.1	22.1	23.9	21.4	20.9	16.0	19.6	32.0	32.6	21.3	16.2	17.7	23.1	22.6	27.7
	Netir/ Fikir belirtmeyen	8.7	7.6	9.8	8.2	9.0	9.0	10.5	7.6	7.4	7.6	10.3	8.7	9.0	9.5	8.5	8.2
																	9.9

(Şekil 35 - Şekil 42'ye ilişkin veriler)

	Genel	Cinsiyet		Yaş Grubu			Eğitim Düzeyi			Muhafazakâr Kimlik Düzeyi			Modern Kimlik Düzeyi			Milliyetçilik Düzeyi		
		Erkek	Kadın	18-34	35-54	55+	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek
		(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)
“Bati, insan hakları söylemini kendi dünyadaki dünyaya bir politik baskı aracı olarak kullanmaktadır” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	67.5	71.9	63.0	63.7	69.1	69.9	62.1	68.2	73.6	68.2	68.6	66.5	74.7	65.3	66.7	67.2	69.5
	Katılmıyor	20.7	20.3	21.1	22.3	20.4	17.9	21.3	21.1	19.7	22.1	20.8	19.9	17.0	19.7	21.6	22.3	18.6
	Neir/ Fikir belirtmeyen	11.8	7.7	15.8	13.0	10.5	12.2	16.6	10.6	6.8	9.7	10.6	13.7	8.3	14.9	11.7	10.5	12.0
“Toplumun gençline ters düşse bile insanlar hayalları isedikleri gibi yaşamalıdır” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	47.2	49.2	45.3	52.9	42.4	46.8	46.4	46.0	49.3	59.4	44.8	41.0	29.3	42.1	51.5	54.9	47.9
	Katılmıyor	48.9	47.2	50.6	43.4	53.6	49.4	49.3	50.5	47.0	37.2	50.7	55.2	66.3	53.6	44.8	41.2	47.6
	Neir/ Fikir belirtmeyen	3.9	3.7	4.0	3.7	4.0	3.8	4.3	3.5	3.7	3.4	4.5	3.8	4.4	4.3	3.7	4.0	4.5
Tüm milletler birbirine eşit olabilirlerdi daha iyi olurdu.	Katılıyor	84.1	84.3	83.9	85.2	84.8	81.9	84.7	82.9	84.4	85.9	81.5	84.3	81.1	84.1	84.7	87.4	82.4
	Katılmıyor	12.9	13.1	12.7	12.1	12.5	14.5	11.9	14.1	13.1	11.6	14.7	12.9	14.4	13.1	12.6	9.9	14.9
	Neir/ Fikir belirtmeyen	3.0	2.5	3.4	2.6	2.7	3.7	3.4	3.0	2.4	2.5	3.8	2.8	4.5	2.8	2.7	2.7	3.5
Dünyada hiçbir millet diğerlerinden daha üstün değildir.	Katılıyor	73.8	77.0	70.6	72.8	74.0	74.8	72.8	73.4	75.3	75.4	72.7	73.3	72.8	74.9	73.7	75.4	72.4
	Katılmıyor	23.9	21.1	26.6	24.7	24.4	22.1	24.4	24.5	22.7	22.1	25.4	24.2	24.6	22.7	24.0	22.5	25.2
	Neir/ Fikir belirtmeyen	2.4	1.9	2.8	2.5	1.7	3.1	2.8	2.1	2.0	2.5	1.9	2.5	2.7	2.4	2.3	2.1	2.4
Bazı milletlerin diğerlerinden daha üstün olması doğal bir şeydir.	Katılıyor	43.2	40.9	45.6	47.4	40.7	41.5	43.8	46.2	39.9	42.6	42.5	44.0	40.0	42.9	43.9	42.8	46.3
	Katılmıyor	51.7	54.7	48.8	48.2	54.6	52.2	49.4	49.6	56.4	52.7	52.6	50.8	54.1	51.8	51.3	52.3	49.5
	Neir/ Fikir belirtmeyen	5.0	4.4	5.6	4.4	4.7	6.2	6.7	4.1	3.6	4.7	4.9	5.3	6.0	5.2	4.8	5.0	4.2
İstediginizi elde etmek için bütün diğer milletlere karşı güç kullanmak gerekir.	Katılıyor	52.7	54.5	50.9	58.3	51.2	47.6	51.9	54.4	52.2	46.2	51.5	57.1	58.4	54.4	51.3	48.9	54.8
	Katılmıyor	41.7	41.4	42.1	35.7	43.1	47.4	42.1	41.3	41.7	47.6	42.7	37.7	36.6	39.0	43.3	46.1	38.9
	Neir/ Fikir belirtmeyen	5.6	4.1	7.0	5.9	5.7	5.0	6.0	4.3	6.1	6.2	5.7	5.2	5.0	6.6	5.4	5.0	6.3
“Tüm göçmenlerin Türkiye’den gönderilmesi lazım” görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	82.6	81.2	84.1	83.5	81.2	83.6	83.6	83.5	80.6	88.0	81.6	79.9	69.7	77.6	86.0	85.7	82.6
	Katılmıyor	13.5	15.5	11.5	11.9	15.1	13.2	12.8	12.8	14.9	9.0	13.1	16.4	25.9	17.7	10.4	10.8	13.2
	Neir/ Fikir belirtmeyen	3.9	3.3	4.4	4.6	3.7	3.2	3.5	3.7	4.4	3.1	5.3	3.7	4.4	4.7	3.6	3.5	4.1
Türkiye’ün bugün uyguladığı göçmen politikasını nasıl buluyorsunuz?	Olumlu	14.1	16.0	12.2	12.4	14.8	15.2	16.8	13.2	11.5	6.5	12.8	19.4	24.2	18.1	11.5	7.1	12.6
	Olumsuz	80.5	79.8	81.3	81.7	79.8	80.0	77.4	81.5	83.6	90.9	81.3	73.9	66.1	76.2	84.0	89.8	81.5
	Neir/ Fikir belirtmeyen	5.4	4.2	6.5	5.9	5.3	4.7	5.8	5.3	4.9	2.7	5.9	6.7	9.7	5.7	4.6	3.1	5.9

(Şekil 43 - Şekil 45'e ilişkin veriler)

	Genel	Cinsiyet		Yaş Grubu			Eğitim Düzeyi			Muhafazakâr Kimlik Düzeyi			Modern Kimlik Düzeyi			Milliyetçilik Düzeyi			
		Erkek	Kadın	18-34	35-54	55+	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	Düşük	Orta	Yüksek	
"Kadınların en iyi yaptığı iş ev hanımlığıdır" görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	20.9	26.9	15.0	17.8	22.5	22.7	33.9	17.4	7.5	9.1	18.8	29.1	33.0	23.5	18.3	16.3	19.8	26.6
	Katılmıyor	77.3	70.9	83.6	80.6	75.5	75.5	63.7	80.9	91.3	89.5	79.1	69.0	64.7	72.8	80.5	82.0	78.1	71.7
	Nötr/ Fikir belirtmeyen	1.8	2.2	1.4	1.6	2.0	1.8	2.4	1.7	1.1	1.4	2.1	1.9	2.3	3.7	1.3	1.6	2.0	1.7
Bazı insanlar "Kadınların yeri, nerede olmak istiyorsa orasıdır. Kadının kocasına ve toplumsal geleneklere inanmak zorunda kaldığı günler artık geçmişte kalmıştır" görüşünü savunuyor. Siz bu görüşe katılıyor musunuz?"	Katılıyor	63.9	62.3	65.5	64.3	65.2	61.7	65.8	64.3	61.2	62.8	63.5	64.8	57.7	60.9	65.7	62.1	63.2	66.4
	Katılmıyor	32.1	33.3	30.9	31.9	30.8	34.0	29.6	31.9	35.3	33.6	31.9	31.2	37.6	33.3	30.8	33.9	31.9	30.4
	Nötr/ Fikir belirtmeyen	4.0	4.4	3.7	3.8	4.0	4.4	4.6	3.8	3.6	3.6	4.6	4.0	4.7	5.8	3.5	3.9	4.9	3.2
"Türkiye'de mahkemeler bağımsız ve tarafsız şekilde karar veriyor" görüşüne katılıyor musunuz?	Katılıyor	28.6	29.5	27.8	28.1	29.6	28.0	33.4	28.0	23.3	16.5	27.6	36.5	29.2	33.4	27.4	18.4	27.4	40.0
	Katılmıyor	62.6	63.0	62.3	63.1	61.8	63.2	55.2	64.7	70.3	78.0	63.1	53.2	59.7	56.4	64.6	77.3	62.8	48.2
	Nötr/ Fikir belirtmeyen	8.7	7.5	9.9	8.8	8.6	8.8	11.5	7.3	6.4	5.5	9.3	10.4	11.1	10.2	7.9	4.3	9.8	11.7

NOTLAR

NOTLAR

Bu araştırma, farklı zamanlarda, farklı kurumsal çatılar altında yapılan değer eksenli araştırmalara bir yenisini eklemektedir. Değerlerin çeşitleri ve her birinin boyutlarının genişliği, tüm değerleri içerecek bir saha çalışmasını neredeyse imkânsız kılmaktadır. O sebeple din, ekonomi ve siyaset alanına ilişkin sınırlı sayıda temel bazı değerler esas alınmıştır. Bu üç alan, neredeyse herkesin bir şekilde bilgi sahibi olduğu ve toplumsal etkilerine ilgi duyduğu alanlardır. Soruların seçiminde sıcak gündemlere karşı görece dirençli temalara öncelik verilmiş, 2024 yılı itibariyle bir Türkiye fotoğrafı çekilmeye çalışılmıştır. Araştırmacılar, bunun bir fotoğraf mı yoksa tablo mu olduğunun her zaman tartışmaya açık olacağının farkındadır. İyi bir fotoğraf olması için azami gayret gösterilmiştir, umarız başarılı olunmuştur.